

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

*Збірник наукових праць
випуск 10
мовознавство*

Засновано у 2002 році

Горлівка-2006

УДК 81+801+882+82

ББК Ш81.0+82.0

С92

С92 Східнослов'янська філологія: збірник наукових праць. Випуск 10.
Мовознавство – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – 243 с.

ISBN 966-8469-30-5

Збірник присвячено дослідженню актуальних проблем східнослов'янської філології.

Для наукових робітників, спеціалістів-філологів, аспірантів, студентів-філологів, викладачів української та російської мови і літератури у школі.

ББК Ш81.0+82.0

С92 Восточнославянская филология: сборник научных работ.
Випуск 10 языковедение – Горловка: Издательство ГТПИИЯ, 2006. – 243 с.

Сборник посвящен исследованию актуальных проблем восточнославянской филологии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов, студентов-филологов, преподавателей украинского и русского языка и литературы в школе.

Рецензенти: д. філол. н. А.С. Зеленько
д. філол. н. В.І. Мацапура
д. філол. н. П.В. Михед

Редколегія: д. філол. н. М.М. Гіршман, д. філол. н. В.А. Глущенко, д. філол. н. В.А. Гусев, д. філол. н. А.П. Загнітко, д. філол. н. В.М. Калінкін, д. філол. н. М.О. Луценко, д. філол. н. Є.С. Отін, д. філол. н. Л.В. Дереза, д. філол. н. О.С. Киченко, д. філол. н. Л.Г. Фрізман, д. філол. н. В.В. Федоров, д. філол. н. Л.І. Шевченко, к. філол. н. Н.І. Иванова, к. філол. н. С.О. Кочетова (відповідальний редактор), к. філол. н. Т.М. Марченко, к. філол. н. Н.В. Корабльова, к. філол. н. Р.А. Куцова, к. філол. н. К.Г. Олійникова, к. філол. н. Л.І. Пац, к. філол. н. В.І. Теркулов, к. пед. н. А.Р. Габідулліна.

Друкується за рішенням вченої ради Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов. Протокол № 8 від 22.03.06.

Постановою президії ВАК України від 30.06.2004р. №3-05/7 розділ „Мовознавство” збірника „Східнослов'янська філологія” внесено до переліку фахових наукових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6751.

ISBN 966-8469-30-5

© ГДПШМ, 2006

Н.А.Луценко
(Донецк)

УДК 81'373.6:811.16

ОБ ОДНОМ ТЕРМИНЕ РОДСТВА (БРАТ)

Объективный взгляд на вещи непредубеждённых лингвистов склоняет к мнению о том, что лексика «является одним из наименее надёжных свидетельств языкового родства» [6, с. 495]. Вместе с тем термины родства относятся как раз к тем слоям лексики, ссылаясь на которые, обычно «протаскивают» идею единого праязыка. Вопрос о том, что и в данной области могут быть заимствования, заведомо не обсуждается. Между тем, именно «в конкуренции за овладение смыслами и значениями протекает вся историческая жизнь языка, а точнее – историческая жизнь говорящего на нём народа. На земном шаре лидирует в определённую историческую эпоху именно тот, кто ушёл дальше других в познании и овладении миром во всех возможных аспектах» [2, с. 122]. В статье на примере имени *брат* будет показано, что термины родства – отнюдь не продукт единого «колхозного хозяйства» и что и в этой группе слов возможно отыскать критерии, позволяющие установить первичные и вторичные сферы бытования лексем.

Существующие «этимологии» названного слова, сводящиеся к указанию иноязычных к нему параллелей, демонстрируют ограниченность, антиисторизм так называемого сравнительно-исторического метода, а также компаративистики в целом. Дело в том, что термин кровного родства слово *брат* вторичен, следовательно, можно ставить вопрос о том образе, той семантике, с которой началось развитие этого имени. Интересен также круг морфологических (*брат – братья*, укр. *брат – братъ* и т.д.) и словообразовательных (*брат – братва, братия* и т.п.), в традиционном понимании, связей названного слова. Но из наличия разных слов (ср.в.-луж. *bratr*, ц.-слав. *братръ*) и форм никакая, полезная с точки зрения понимания исторической сущности слова *брат*, информация до сих пор никем не была извлечена. Иначе говоря, обо всём этом ничего интересного пока не было написано. Для большинства традиционных этимологов *брат* – слово и значение на все времена. Однако, если всерьёз заняться, как это подобало бы лингвистической науке, нашим словом, можно вскрыть не только его смысловую историю, но и показать, откуда это слово могло проникнуть в другие языки. По большому счёту, языковая репрезентация концепта 'брат' – результат переосмысления составляющих реляции «множество – часть множества», где множеством

выступает сообщество людей, а частью – основная (отдельная) единица этого сообщества. Иначе говоря, слово со значением ‘брат’ – результат видоизменения социальной роли мужчины в древнем человеческом сообществе. При этом, как представляется, по своей первичной (глубинной) семантике ‘брат’ = ‘тот, кто рядом’ // ‘такой же’, следовательно, ‘брат’ = ‘рука’ (отсюда – родство между словами *брат* и *братъ* // < ‘рука’). Об этом свидетельствуют, в частности, типологические пересечения названий ‘брата’ с обозначениями ‘друга’, ‘приятеля’, ‘соседа’, ‘мужа’ и пр. [5, с. 169]. И так как словесно представленный смысл ‘брат’ – результат переноса, можно полагать, что слово с этим значением некогда могло существовать как однопримитивное (ср. интересные с этой точки зрения др. -в. -нем. *fr̥f* ‘господин’, ‘бог’, с.-хорв. *бор* ‘бог’ < ‘господин’). Далее, можно было бы допустить, что к слову или «корню» *бра* с указанным значением тогда же был агглютинирован показатель множественности *-тва* (~ *тма*, *тъма*; ср. *братва*).

Хотя это в принципе и не важно, перенос, однако, скорее всего, имел место после предикативного соединения примитивов и касался слова в целом. Об этом отчасти свидетельствует венг. *bátya* ‘старший брат’ (славянское заимствование; ср. болг. *бате* ‘старший брат’ и семантически вторичное русск. *батя*), а также асимметрия значений таких слов, как лат. *fratria* ‘жена брата, невестка’ и др. -греч. цсбфсЯБ (цсбфсб) ‘братство’, ‘фратрия’, ‘род’. Благодаря переносу (т. е. переходу названия с ‘сестры’ на ‘брата’) примитив *-тва* стал избыточным, ему было приписано специальное значение множественности. Так как в этом случае названия целого и части не могли совпадать, от слова с совокупным значением «пришлось» образовать имя мужского рода со значением единственности (части множества). Таковым и стало слово *брат* (*братва* > *брата* [ср. *три брата*] > *брат*). Часть *-т* в *брат* – «генетический» аналог к укр. *та* ‘и’ (< ‘рука’ [4, с. 227-228]; ср.: «...союз ‘и’ представляет социальный термин ‘брат’...» [5, с. 103]), *-та* из *шляхта*, *-тва* из *ботва*, *братва*, *-тма* из укр. *чортма* (*чор-тма*; ‘тъма’ ~ ‘отсутствие’), *катма* и др. Так как *тва* из *ту*, а *ту* (*tu*) в другом случае давало *tha* ~ *tra*, чешск. *bratr*, словц. *bratr*, ст.-польск. *bratr* и пр. показывают (поскольку появились так же: *bratra* > *bratr*), что наши построения вполне доказательны. Возникновение слова *брат*, таким образом, надлежит связывать с теми языками, в рамках которых можно объяснить его семантическую, фонетическую и морфологическую историю. В отличие от других, славянские языки с этой точки зрения вполне самодостаточны. Напротив, например, *frater* ни с одним из латинских глаголов с семантикой ‘брат’ не соотносится, это слово, к тому же, в отличие от *bratr*, имеет такой показатель заимствования, как «лишнее» *e*. Даже лат. *fero/ferre* (в одном из значений) ‘получать’, которое обычно соотносят с русск. *братъ* и др., тоже, как видно, с *frater* непосредственно не связано. Этот глагол

в латыни возникал (вероятно, посредством морфологической и фонетической переработки *братъ*: *бра-ть* > *fer-re*) обособленно от *frater*; *fratellus*, *fraterne* и т. д. То же можно сказать и о подобных соотношениях слов в древнегреческом и других языках. Иначе говоря, относительно возникновения слов *брат*, *bratr* приписывание другим языкам таких же исторических заслуг, как славянским, никакой реальной действительности не соответствует.

Из сказанного выше следует, что в принципе может и должен быть поставлен вопрос о возможном родстве слов *сестра* и *брат*. Что касается причинной основы отраженных в паре *сестра* – *брат* фонетических переходов (соответствий), то многое объясняет, как кажется, активно обсуждаемая в последнее время (прежде всего учёными-естественниками) глобальная катастрофа середины XIII или XIV века [3, с. 15, 489 и сл.; 1, с. 99 и сл.]. Породив цингу, соотв., отсутствие зубов у говорящих, указанная катастрофа предопределила, в частности, тотальные субституции зубных: *s, z > f, v, p* и пр. (ср. англ. *foot* и русск. *след* [*< суд ~ сун*] и др.), *s, z > h, r, ch*, преобразование (в одной части – устранение) консонантных стыков, изменение места и способа образования согласных: *r > R, s > љ, s > k, t, c, dz* и др., а также изменения, связанные с возвратом к зубным, т. е. с наложением систем (ср. с. -хорв. *вук* и нем. *Fuchs* и др.). Так как эти процессы (как и сама катастрофа) на разных территориях проявили себя по-разному [3, с. 16], учитывая направление субституций и приблизительное время их осуществления, несложно определить с тем, когда и почему возникло то или иное слово, на какой иноязычный источник оно опирается и т. д. Факты свидетельствуют, что в так называемой «древней» латыни, и не только в ней, представлены многочисленные субституции звуков собственно славянских слов (ср. *rufus* и *русый* и т. д.). Известная чуждость для славян звука *f* – знак того, что указанная катастрофа на их языки повлияла в значительно меньшей степени, чем на языки других народов (Европы). Для нас важно, что родство между словами *сестра* и *брат* подтверждается возможностью поставить рядом блр. *сястра* (*ся-стра* || *< su > sha ~ sra = fra*) и др. и др. -греч. цѣѢѣѣѣ, соотв., следует из других, уже отмеченных связей слов.

Кроме того, *братья* (мн. ч.) и *братия* (ж. р.), как теперь ясно, – результат фонетического преобразования исходного *братва*. Слово *брат* «моложе» этих слов, тогда как укр. *братъ* (мн. ч.), скорее всего, возникло уже после появления слова *брат*. Впрочем, ввиду соотносительности *и – и^и*, *и > wa*, *и – у (ы)*, не исключено обратное (ср. в этой связи совпадение в украинском языке множественной и счётной форм: *братъ – три брати*). Это значило бы, что русск. *брат*, укр. *брат*, чешск. *bratr* и под. – слова, образованные по одной схеме, но разные по происхождению. Вопреки принятой точке зрения, неверно *брат* выводить из *bratr* и т. п. Как мы показали, эти слова образовались параллельно –

из по-разному оформленных фонетически соотносительных дериваторов. Изложенная история слова *брат*, кроме того, в очередной раз прояснила тот факт, что в качестве обозначений человеческих сообществ первоначально использовались названия тьмы (> 'много') и что некогда названия целого и части совпадали. Любопытно, что, когда из обозначения какого-либо множества идея неопределенности/тьмы не устранялась, слово, приложенное к единице такого множества, характеризовалось местоименной семантикой – не обязательно с оттенком неопределенности. С этой точки зрения для нас весьма интересны связи между указанным выше *-тва* и укр. *той*, укр., русск. и др. *та*, русск. *тот* и т. д. Из этого также следует, что справедливость наших замечаний, помимо прочего, подтверждается местоименным или близким к нему употреблением слов *брат* и *сестра*: *по тысяче на брата, из вашего брата, наша сестра, всем сестрам по серьгам* и т. п.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габович Е. Я. История под знаком вопроса. – М. ; СПб., 2005, – 480 с.
2. Илизаров Б. С. Почётный академик И. В. Сталин против академика Н. Я. Марра. К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 г. // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 112-140.
3. Кеслер Я. А. Русская цивилизация. Вчера и завтра. – М., 2005. – 510 с.
4. Луценко М. О. Етимологічні спостереження // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наукових праць, присвячений ювілею А. П. Загнітка. – Донецьк, 2004. – С. 224-230.
5. Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 2-ой. – Л., 1936. – 523 с.
6. Холл А. Р. Креолизованные языки и „генеалогическое родство” // Новое в лингвистике. Вып. VI. Языковые контакты. – М., 1972. – С. 493-500.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается происхождение слова *брат*. Установлено, что это слово является результатом переосмысления элементов реляции „множество – единица множества”, обусловленного сдвигом от матриархата к патриархату. Компаративистские этимологии слова *брат* отклоняются как поверхностные.

SUMMARY

The article deals with the origin of the word *брат* 'brother'. It turned out that this word is the result of the reenterpretation of the elements of the relation "multitude – unit of multitude", which is caused by the shift from the matriarchy to the patriarchy. The comparative etymologies of the word *брат* 'brother' decline as superficial.

*И.С.Беженарь
(Горловка)*

УДК 811.111

**О ДЕЙСТВИИ ЗАКОНА ЭКОНОМИИ ЯЗЫКОВЫХ
СРЕДСТВ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА**

Динамическая концепция языка продолжает оставаться одной из основополагающих аксиом лингвистики XX-XXI веков. Лингвистические исследования последних десятилетий непрерывно подтверждают и демонстрируют действие законов функциональной диалектики в языке, наиболее эффективным из которых является закон экономии языковых средств [2, 4, 7, 9, 10], сформулированный А. Мартине как «принцип экономических усилий» [6, с. 129-130]. Он проявляется в непреложном стремлении к упрощению языковой техники и языковых механизмов во всех звеньях структуры языка.

Другое общепринятое положение гласит о том, что подсистемы языка развиваются с разной скоростью и что наиболее динамичная из них, лексическая, изменяется в результате противоборства консервативных тенденций, ведущих к стабильности, и эволюционных факторов, в том числе, стремления к экономии [2, 4, 6, 8,]. Взгляд на закон экономии как на важнейшую центробежную силу, направляющую развитие языка, позволяет систематизировать, на первый взгляд, хаотично происходящие лексикологические явления и вскрыть механизмы возрастания, обновления и изменения лексической системы языка.

В данной статье предпринята попытка проанализировать некоторые лексикологические явления с точки зрения воздействия фактора экономии на развитие языка.

Совершенно очевидно, что системный характер лексикологических явлений координируется и определяется семиотической природой самой языковой единицы. Соединяющая в себе план выражения и план содержания, материальную сущность и значение, форму и содержание,

языковая единица проецирует знаковую двусторонность на всю лексическую парадигму языка. Следовательно, рассмотрение лексикологических явлений с позиции принципа экономии неизбежно приведет к разделению экономии формы и экономии содержания, например:

Экономия формы	Экономия содержания
Сокращения	Графические заимствования
Аббревиатуры	Клише, штампы
Эллипсисы	Синонимы
Редупликации	Дериваты
Сложные слова	
Полисеман. слова	
Семан. заимствования	
Омографы	
Фразеологизмы	

Бесспорными примерами экономии формы являются сокращения (*библ., ун-т*), аббревиатуры (*ИЯШ, АН*), эллипсисы (*рабочий от «рабочий человек», сделать предложение*). Семантически этот процесс сопровождается снижением стилистического регистра слов и возникновением новых эмотивных и оценочных коннотаций.

Редупликация (*еле-эле, далеко-далеко*) и словосложение (*сенокос, великодушный*) создают новые значения путем соединения известных морфем. Для сравнения в английском языке конверсивы как тип транспозиции совершают переход слова из одного грамматического значения в другое без материальных изменений (*water – to water, frequent – to frequent*).

Яркой иллюстрацией экономии формы служат явления полисемии (способности словоформы иметь несколько значений) и омографии – звукового совпадения морфем, значения которых не связаны (*лук «растение»- лук «оружие»*).

Фразеологические единицы, включая пословицы и поговорки, образовавшиеся путем метафорического/метонимического переосмысления или путем устойчивой сочетаемости, формируют свои новые значения при полной формальной неизменности их компонентов (*сидеть на мели, черное золото, кот наплакал*).

Гораздо меньшую долю составляют лексикологические явления, мотивированные экономией содержательной стороны языковых единиц. Они представлены графическими и некоторыми семантическими заимствованиями. Графические заимствования приносят в лексику языка новые морфемы и синтаксические структуры, которые используются для номинации привычных реалий. Они могут полностью подменять исконные имена или существовать как их синонимы, например, как скандинавское слово *sister* подменило древне-английское *sweoster* в значении 'сестра'.

Подобное явление наблюдается в структуре синонимических гнезд, где разнообразные по форме лексемемы объединены единой предметной соотносительностью (*высокий, рослый, долговязый*). Привнося разнообразные оттенки в обозначение определенного явления, внутренние формы синонимов сохраняют в области денотативного значения общую группу семантических маркеров.

Экономия как формы, так и содержания, на наш взгляд, происходит в процессе аффиксации. В результате высокой частотности деривационных процессов аффиксы приобретают статус служебных морфем и в некоторых случаях характеризуются определенной степенью изоморфизма, тем самым «экономия» усиливает носителей языка и ускоряет процесс их восприятия новообразованных дериватов. Например суффиксы *-еньк* в русском языке и *-ie/у* в английском почти всегда ассоциируются с уменьшительно-ласкательным оттенком значений слов (*маменька, татту, auntie*).

Принцип экономии языковых средств может работать в масштабе межязыкового концептуального пространства. В рамках общечеловеческой языковой картины мира, отражающей общие закономерности человеческого мышления, наблюдается стремление к унификации концептов и созданию универсальных понятий. Это происходит путем распространения интернационализмов, частично или полностью совпадающих по своей внешней форме и значению и выражающих понятия общечеловеческого или международного характера, в результате чего один концепт становится элементом многих национальных языковых картин мира.

Аналогичное явление наблюдается при использовании штампов, стереотипных высказываний и других стилистически окрашенных средств речи, отложившихся в коллективном сознании носителей одного или нескольких языков. Они клишируют национальное и индивидуальное мышление, подменяя свободный стиль самовыражения готовыми удобными шаблонами речи (*черный нуар, Happy birthday to you*).

Вышесказанное позволяет говорить о существовании третьего типа языковой экономии – экономии понятия (концепта).

Удивительные примеры, когда процесс экономии языковых средств протекает на протяжении сотен лет и даже тысячелетия, дают результаты этимологического анализа и синхронной реконструкции. Необходимым рабочим приемом в данном исследовании является реконструкция формы и значения исторически предшествующих употреблений языковой единицы, т. е. восстановление на основе засвидетельствованных лексем их исходных первичных форм с первичной мотивацией.

Анализ когнитивных параллелей в религиозной лексике английского, украинского и русского языков выявил интересный факт – довольно большое количество слов имеет в своей структуре идентичные сочетания фонем. Привлекает внимание обязательное присутствие в этих фонотипах следующих элементов:

английский язык – /i/, /l/, /s/; украинский язык – /i/, /л/, /с/; русский язык – /и/, /л/, /с/.

Идентичные фонемы религиозной лексики

I	Английский язык	Украинский язык	Русский язык
	/i/, /i:/, /e/, /ai/	/i/, /j/, /ji/, /e/, /и/	/и/, /ы/, /j/
L	/l/, /gl/, /pl/, /fl/, /sl/	/л/, /гл/, /пл/, /бл/, /сл/	/л/, /гл/, /пл/, /бл/, /сл/
S	/s/, /sw/, /st/, /st/, /sp/	/с/, /св/, /з/, /зв/, /дз/, /сп/	/с/, /св/, /з/, /зв/, /сп/

Данные фонотипы проявляют себя в религиозной лексике всех трех языков.

Религиозная лексика с фоносемами /i/, /l/, /s/

Английский язык	Украинский язык	Русский язык
Altar	Олтар	Алтарь
Angel	Ангел	Ангел
Apostle	<i>Апостол</i>	Апостол
<i>Alleluia</i>	Алілуя	Аллилуйя
Alcove	Альков	Альков
Amulet	Амулет	Амулет
Lectern	Аналой	Аналой
Bible	Біблія	Библия
Bliss	Блаженство	Блаженство
Stile	Єпитрахиль	Епитрахиль
Religion	Релігія	Религия
Oil (baling)	Єлей	Елей
Lithiya	Літія	Лития
Icon-lamp	Лампада	Лампада
Chapel	Каплиця	Каплица
Panagia	Панагія	Панагия
Priest	Єрей	Иерей
Amen	Амїнь	Аминь
Creed	Сповідь	Исповедь
Chrism	Миро	Миро

Попытка проследить исторические истоки данного фонетического явления привела к библейским именам Бога :

ЭЛИ – /л/ – /L/ – /Л/;

ИЕГОВА – /I/ – /I/ – /И/

САВАОФ – /C/ – /S/ – /С/

Механизм образования фоновимов в вышеприведенных примерах, определяется на наш, взгляд законом экономии формы. Его действие отчетливо прослеживается в эволюции старозаветных имен собственных. Для них была характерна высокая диспропорция формы и содержания. В течение веков на фоне информативного богатства плана содержания происходило «свертывание» плана выражения по формуле

Предикативная структура → Морфема → Фонема

Некоторые морфофонемы со временем приобрели статус семиаффиксов, при этом сохранив изначальную внутреннюю форму. Интересно отметить, что практически в 95% проанализированных старозаветных имен собственных присутствует то или иное имя Бога [1].

**Морфофонемы, образовавшиеся
от старозаветных имен собственных**

Морфофонема	Имя собственное	Значение имени
Аб (отец)	Авраам Авенир Авеста	отец многих отец света отец дара
Аз (Ез) (крепость, сила, помощь)	Азрииль Езер Азария Азозол Азмаил	радость Божья помощь, защита помощь Господа тот, кого укрепляет Бог тот, кого охраняет Бог
Ан(та) (ответ, милость)	Ананий Анна Ананиил	милостивый Господь милостивая милость от Бога
Аса'е (творение, связь)	Асаил Елааса	существо, которое сотворил Бог Бог – есть Творец
Завад (дар, щедрость, клятва)	Елизавета Завад	Бог – есть клятва Господь дал его
Мелех (царь)	Мелхиседек Мелхисуа	царь правды царь помощи
На (милость, благосклонность)	Елнаам Ионан Хананель	Бог дает Господь милостиво даровал Бог – есть благо
Саф (защита, помощь, сила)	Елисафан Елисафалель Сафатия	Бог защищает Бог – спасение Бог - охрана

Таким образом, фонотип, став носителем имени Бога, наделяет каждое новообразованное слово «богоносной» семьей, как бы освящая значение этого слова и таким образом включая его в одну из систем – фоносемантических полей. Здесь вступают в силу механизмы анализа и синтеза значения слова (членения его на фоносеммы и слияния фоносем в определенную систему – новое слово). При этом новое слово синтезирует в себе и духовные сущности.

Данная фоносема встречается в словах, формирующих лексико-семантические поля «Природные явления (стихии)»:

«Свет»

«Вода»

«Ветер»

flame-polum'я-пламя slash-сплеск-всплеск wind-vimer-ветер

<i>blaze</i> -полум'я-пламя	<i>wool</i> -хвиля-волна	<i>blizzard</i> -замітіль-метель
<i>lava</i> -лава-лава	<i>fleet</i> -флот-флот	<i>whirlwind</i> -вихор-вихрь
<i>light</i> -світло-свет	<i>pool</i> -колюжа-лужа	<i>flight</i> -полім-полет
<i>gleam</i> -блиск-блеск	<i>hailstorm</i> -злива-ливень	<i>breathe</i> -дихати-дышатъ

«Растения»

<i>loaf</i> -хліб-хлеб	<i>lavender</i> -лаванда-лаванда
<i>laurel</i> -лавр-лавр	<i>leave</i> -листок-лист
<i>cereal</i> -злак-злак	<i>maple</i> -клен-клен
<i>silt</i> -мул-ил	<i>lime</i> -липа-липа
<i>lily</i> -лілія-лилия	<i>olive</i> -олива-олива

Со временем произошло смещение акцентов в пользу материальных ценностей, в результате чего наступило полное забвение первичных духовных эталонов. Одновременно в языке происходили соответствующие семантические процессы. Интегральные семы со значением «Бог» постепенно стирались, и слово частично теряло этимологию и свою фонетическую мотивацию. На данный момент лишь звуковая оболочка несет в себе напоминание о забытом понятии. Это также подтверждает положение о том, что среди знаковых единиц фонема является наиболее устойчивой [3, 5], поэтому она обладает способностью сохранить свое значение, несмотря на лексические и грамматические изменения, происходящие в языках.

Данный пример доказывает, что форма языкового знака может быть более долговечной, чем его значение, и при полном забвении его первичной мотивации перестает быть узнаваемой. Так, сложившийся веками изоморфизм фонемы [i] актуален только для священнослужителей и монахов, которые во время молитвы стараются выделять этот звук, потому что, по их словам, «он пронзает небеса».

Многие языковые изменения, обусловленные экономией языковых средств, не образуют постоянной восходящей линии, связанной с развитием языка. В процессе приспособления языка к растущим потребностям общества экономия формы и содержания единиц часто приводит к образно-выразительной обедненности языка и речи, что свидетельствует о более глубинном процессе экономии лексического значения. Данное явление наблюдается при изменении словарного состава языка на разных этапах его развития, когда «отживающие» слова подменяются более «прогрессивными». Например, в «Великом каноне» Андрея Критского, изложенном на церковнославянском и современном русском языках, встречаются следующие подмены:

Церковнославянский	Русский
<i>окаянная душа</i>	<i>несчастливая душа</i>

благодарен

милосерден

раздрать одежды

разорвать одежду

ослаби, остави

прости

Немногочисленные примеры, на наш взгляд, демонстрируют превосходство церковнославянских слов в их образности, эмотивности и экспрессивности, что является результатом упрощения внутренней формы слов.

В заключение следует отметить, что разнообразие форм современной общественной жизни приводит к появлению новых средств выражения и разрушению или уходу средств существовавших ранее. Системность данных изменений подтверждается их анализом с точки зрения динамики соотношения формы и содержания языковых единиц. Ведущей тенденцией является экономия формы, так как она связана со стремлением к экономии речевых (произносительных) усилий. Экономия значения облегчает мыслительную деятельность носителя языка и играет менее важную роль в развитии лексической системы. Экономические изменения в языке не всегда ведут к его прогрессу, так как иногда приводят к упрощению образно-выразительного потенциала лексических единиц.

ЛИТЕРАТУРА

1. Библийская энциклопедия. – М.: Изд-во Свято-Троице-Сергиевой Лавры, 1990.
2. Будагов Р. А. Что такое развитие и совершенствование языка? – М., 1977.
3. Журавлев А. П. Звуки и смысл. – М.: Просвещение, 1981.
4. Кубрякова У. С. Человеческий фактор в языке. Человек и порождение речи. – М., 1991.
5. Левицкий В. В. Семантика и фонетика. – Черновцы: Изд-во Черновиц. гос. ун-та, 1973.
6. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. – М., 1960.
7. Мельников Г. П. Системология и языковые проблемы кибернетики. – М., 1977.
8. Поликарпов А. А. Лексическая полисемия в эволюционном аспекте // Ученые записки Тарту ун-та, Тарту, 1990. Вып. 774. – С. 77-86.
9. Серебренников Б. А. Об относительной самостоятельности развития системы языка. - М., 1968.
10. Языковые подсистемы: Сб. науч. тр. – Тверь: Твер. Гос. ун-т, 2002.

АНОТАЦІЯ

У статті робиться спроба представити лексикологічні явища різного порядку складовими єдиного процесу еволюції лексичної системи

мови, розглянувши їх в ракурсі впливу фактора економії мовних засобів. Наведені приклади зі сфери етимології, словотворення, семантики та фразеології дозволяють класифікувати економічні мовні процеси на економію форми, економію значення і економію концепта. Подані фрагменти етимологічного аналізу лексичних одиниць демонструють широкий діапазон вивчення даного феномену.

SUMMARY

The focus of the paper is the development of the lexicon under the influence of language economy. The observation that arises out of the way the lexicon changes is that the majority of lexicological phenomena are involved into the language development on systemic basis. Going by the analysed examples the author ventures the view that language economy may affect form, meaning and notion of lexical units. It has been also estimated that language economy may reveal some diachronic regularities of the world languages interaction.

*Е.В.Босва
(Одеса)*

УДК: 413+417.312

СВОЄРІДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ АНТРОПОНОМІНАЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ ПРОЗИ В. ВИННИЧЕНКА

Як відомо, ономастичний простір в цілому й антропонімікон зокрема посідає чільне місце серед мовних засобів художнього твору. Реальний ономастичний фон, що базується на загальнонародній ономастичній традиції, стає основою номінації персонажів будь-якого реалістичного твору. І це цілком закономірно, оскільки жоден митець не може абстрагуватися від реальної ономастики, від тих загальних норм і принципів, що діють у мові. Віддаючи належне пошукам імен, їх відповідності задуму й творчій концепції, майстри художнього слова в усьому наслідують загальнонародний антропонімічний принцип, і власні імена (ВІ) стають у контексті творів тим найважливішим компонентом художності, який залежить від художніх настанов та індивідуально-авторських уподобань, від тематики твору.

Дослідження у сфері літературної антропоніміки сьогодні здійснюються у різноманітних аспектах. На матеріалі творчості багатьох пись-

менників і поетів здійснено значні теоретичні узагальнення стосовно реальної життєвої основи літературних антропонімів, їх функціонально-стилістичної ролі, значення у створенні образів і характерів, побудові художнього цілого (Л.О. Белей, К.Б. Зайцева, В.М. Калінкін, Ю.О. Карпенко, Е.Б. Магазаник, В.М. Михайлов, І.В. Мурадян, Є.С. Отін, О.І. Фоянкова та ін.). Значно менше висвітлено питання національно-культурної репрезентації антропонімів, їхньої ролі у відтворенні часу і простору у їх національній і традиційній формі, адже імена певної конкретної доби несуть в собі формальні й неформальні показники свого часу, відрізняючись від попередніх і наступних періодів. Як зазначив Р. Барт, “власне ім’я завжди повинно бути ... об’єктом пильної уваги, оскільки власна назва – це, можна сказати, король означувальних: його соціальні й символічні конотації дуже багаті” [1, с. 425]. Просторовість теж позначається на ВІ персонажів і, розсуваючи межі творчості від національних до світових обр’їв, митці вводять в антропоніміку своїх творів ВІ інших народів, інших просторових ареалів, знову ж таки базуючись на реальних антропонімічних нормах, що є властивими для цих народів. Існують окремі розвідки, присвячені національному колориту антропоніміації у творах Л. Толстого, М. Горького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Гончара (Т.І. Крупельова, Г.П. Лукаш, В.М. Михайлов, О.Ф. Немировська, Г.О. Сіласва, О.І. Фоянкова). Отже, **актуальність** представленої розвідки зумовлена недостатньою розробкою вказаної проблеми. Крім того, з позицій ономасторчості вкрай мало розглядалась мова тих письменників, знайомства з творчістю яких довгий час був позбавлений український читач. І в першу чергу це стосується творів “мовного образотворця” Володимира Винниченка.

Матеріалом дослідження послужили тексти прозових творів В.К. Винниченка, що являють у цьому плані значний інтерес, оскільки його творчість відзначається широтою охоплення різних часових і просторових меж. **Об’єктом** дослідження є онімий простір прозових творів письменника. **Предметом** розгляду представленої статті стали антропоніми, що репрезентують у художньому мовленні В. Винниченка національні іменники, їх конотативне і функціональне наповнення. **Мета** розвідки – продемонструвати різноманіття функцій національно забарвлених ВІ, їхні експресивно-стилістичні ознаки і висвітлити роль у створенні характерів та основних текстоутворювальних категорій – художнього часу і простору.

Ретельний відбір і увага до національних іменників у письменників – явище закономірне. Як свідчать дослідники, письменники завжди уважно ставляться до імен, саме ВІ виступають яскравим віддзеркаленням національного менталітету, національно-мовної картини світу, вони є одним “з визначальних способів індивідуалізації етносу” [9, с. 112]. Однак ВІ персонажа лише у найпростішому випадку вказує на

його національну приналежність, частіше в ньому містяться також соціальні, ідеологічні, характеризуючі й інші параметри. Отже, ВІ персонажа – місткий показник багатьох ознак, які письменник всебічно використовує у творах, присвячених життю інших народів.

Реальна життєва основа – найважливіша риса ономастикону В. Винниченка. У його творчості триває розширення українських національних тем, започаткованих попередниками. Але, розсуваючи межі творчості від національних обріїв до світових, автор вводить в антропонімікони своїх творів імена інших народів, інших просторових ареалів, знову ж таки базуючись на реальних антропонімічних нормах, властивих цим народам. Це ВІ французькі, німецькі, російські, єврейські, шведські, і письменник по-різному, суто індивідуально в кожному окремому випадку залучає їх до своїх творів, розставляючи онімні акценти в такий спосіб, щоб вони “гнали” і на характеротворення персонажа, і на весь текст, утворюючи своєрідні неповторні грані. Це передусім стосується російського іменника у творах митця. Співвідносячись з письменницьким завданням, національні російські ВІ стають тим прийомом письма, який Винниченко, цей “стихійно дужий талант з надзвичайно великою здатністю до опостереження” [7, с. 574], використовує для характеротворення в містких лаконічних мікроконтекстах, сполучаючи їх з загальним текстовим завданням, перетворюючи ім'я на репрезентант нації.

Так, в оповіданні “Раб краси” три репліки з гурту наймачів надто яскраво висвітлюють те середовище, де обдарований юнак мусить жити:

“Він (Василь. – Е. Б.) вийняв соплку, нерішуче приставив до губ і знов одняв її. Потім тихо встав і пішов між рядами сплячих за тин. По дорозі йшли якись люди й голосно балакали. Один з їх гикав і, видно, кудись поривався, бо другі спиняли його і говорили:

- Ваня!.. Будь челевеком... Ваня... Остав... Зачем?..

- Н-нік-када! – рявкав той.

- Ванюша!.. Я тібе друг? Ну, скажи міне: друг?” [2, с. 356].

Зазначимо, що онімний штрих є надто промовистим для цих другорядних персонажів, а в контексті оповідання стає важливим акцентом характеротворення головного персонажа – *Василя* з його шляхетною душевною організацією і контрастним протиставленням середовищу, а також проявником основної ідеї твору – несумісності краси, мистецтва і “смітника життя” [7, с. 486], і яскравою характеристикою другорядних персонажів.

Письменник майстерно вибудовує цікаві онімні ряди антропонімічних форм і варіантів, що взаємодіють у різних мікроконтекстах. Особливо це стосується частотних ВІ, які мають свої еквіваленти і в українській, і в російській мовах. Так, у багатьох творах зустрічається ім'я *Іван*, вживане по-різному з різним навантаженням: *Іван* (“Контра-

сти” [2, с. 222], *Ванька* (“На пристані”) [2, с. 403], *Ваня, Ванюша* (“Раб краси”) [2, с. 356], *Іван, Іва-а-ане!* (“Заручини”), [2, с. 181-182], *Івашко* (“Гей, не спиться”), [3, с. 96], *Івасько* (“Краса і сила”) [2, с. 59] тощо. Останні два варіанти – це ВІ дітей, і форми імені підкреслюють їх вік. В інших випадках простежується чітка градація й розподіл за національною ознакою, а також значне стилістичне навантаження.

Одне з найбільш частотних у творах Винниченка імен – *Микола-Николай*, також вибудовує свій ряд в оповіданнях “Голота”, “На пристані”, “Малорос-європеець”, “Заручини”, “На лоні природи”: *Коля, Ніколай, Николай Андреич, Николай Андреїч, Николай Степанович, Колька, Коля – не Коля*. Все вирішує ситуація, і ВІ стає проявником віковим, національним, характеристичним. Так, *Микола* й *Николай Степанович* – варіанти іменування молодого людини, студента, якого природньо називати *Микола*, але в міщанському середовищі його – репетитора сина, називають *Николай Степанович*, і російський еквівалент лише підсилює викривальну характеристику цієї родини.

В оповіданні “На лоні природи” головний персонаж не може запам’ятати імен усіх *малих кокосенят*, знає лише, що одного звать *Коля*. Ця ситуація обігрується у контексті твору як викривальний штрих до характеристики “героя”:

“...тут прибіг **маленький Бутель** (їх було так багато, що Андрій Григорович уже й не пробував пам’ятати, кого й як звать. ...) Іхльоснув батогом рябу суку *Жульку*. *Жулька* заскавчала і залізла під стіл між ноги Андрію Григоровичу. Він її погладив по голові, а **бутленьтові** сказав:

- Собачку, **Колю**, не можна бить...

- Та я ж не *Коля!* – здивувалось *кокосеня* (...)

- *Хм! Це вже Андрію Григоровичу трошки не подобалось: цей не-Коля* міг би собі *стрибати десь інде...*

- *Ану, Колю, чи як тебе... Побіжи подивись, чи багато наловили тато йоршів*” [2, с. 734].

Так *не-Коля* стає не лише ім’ям хлопчика, а й ще однією формою ВІ *Микола*. Варіант *Коля* стає яскравим штрихом до характеротворення *Андрія Григоровича Моркотуна* з його дещо прихованим українським національним фільством.

В оповіданні “Малорос-європеець” імена в російських еквівалентах стають загостреною викривальною характеристикою “настоящего малоросса”. Суцільний російськомовний фон діалогу панської родини *Коростенків* – кращий проявник їх “бутафорської” любові до всього національного. У сполученні з російськими еквівалентами імен це створює яскравий сатирично загострений контекст:

“*Хвилин через десять вмитий, я сидів уже за столом проти пані Коростенкової (...). Коло неї сидів мій ученик, Василько, опецькуватий чорнявий хлопчина год десяти, схожий на батька.*

- Ты ж будешь слухаться господина репетитора? – глядячи пухлою рукою стрижену голову Василька, мляво тягнула пані. – Да, **Васенька**?

Васенька сьорбав борщ з таким виглядом, що, мовляв: “Побачимо!”

- Только вы с ним, пожалуйста, уже по-русски занимайтесь...
Николай Андреич большой любитель малорусского языка, но ребенку это излишне.

- Я по-мужицки не хочу учиться! – не підводячи голови, випалив **Васенька**” [2, с. 452].

Василько-Васенька з російськими еквівалентами імен батьків – *Коля, Николай Андреич, Лена*, з нищівними портретними фарбами, з обігруванням *по-русски занимайтесь – по-мужицки не хочу учиться – большой любитель малорусского языка – говорит по-малорусски не умеет* тощо стають важливим характеротворчим і текстотворчим прийомом. Ці прийоми сполучаються з допоміжними фарбами – *лакеєм Грегуаром*, що насправді зветься *Гаврилою*, з варіантом *ВІ* хазяїна в мові лакея – *Ніко... Николай Андреич*, з контрастними українськими іменами в мовленні пана Коростенка: “*Михайлу й Сидору дають винтовки и расставит на свои места...*” [2, с. 455].

Василько-Васенька – дві контрастні форми *ВІ* хлопчика – є надто промовистими у контексті твору, що дає автору можливість розставити національні акценти. Взагалі це *ВІ* є одним з найчастотніших у творах Винниченка; воно має розгалужений ряд і свої конотативні нюанси, потрібні в кожному конкретному випадку: *Василь – Василій – Василій* (“Раб краси”); *Василько – Васенька* (“Малорос-європеєць”); *Василій Олександрович – Василь Олександрович – Васька* (“Антрепреньор Гаркун-Задунайський”); *Вася – Василь Сафьянович – Василій Швайка* (“На пристані”); *Івашко – Івашечку – Вашко – Вашечку – Васько – Вашечку-Телесичку* (“Гей, не спиться...”); *Васько* (“Гей, чи пан, чи пропав...”); *Васько – Васю – Васько-о* (“Бабусин подарунок”).

Своєрідний ряд у художньому мовленні Винниченка утворює *ВІ Сергій: Серега, Серьога, Серержка, Серьожка, Сергей Семеныч, Серж*. Це ім'я було на той час найуживанішим серед російських мешканців міст і не було властивим українському іменнику. Митець вживає його у творах “Хто ворог?”, “Голод”, “Заручини”.

Російські *ВІ* уживаються письменником і в мові автора, тобто в українському контексті, і в мовленні персонажів у російських репліках, органічно переплітаючись з усім текстовим масивом. Безперечно, мовлення Винниченка відбиває стан української мови початку століття, орієнтується не на мову села, а на мову інтелігенції, або й сільського населення.

Поряд із значним за обсягом російським іменником чоловічих *ВІ* зустрічаються також жіночі: *Лена, Катя, Соня, Женя, Дунька*, найчастіше без українських відповідників. У творах такі імена виступають як контра-

сти до Ві українських і несуть свою інформативність – національну, соціальну, вказують на ступінь інтелігентності, освіченості, культури. Так, в оповіданні “Заручини” російські Ві в українському мовному оточенні виконують сатирично-викривальну функцію міщанського середовища і зустрічаються найчастіше паралельно: 1) *Микола – Николай*; *Микола Степанович – Николай Степанович*; 2) *Ліда Сухобрієва – Лидия Еремеевна – Лида Еремеевна*; *Сухобрієва*; 3) *Глафіра Кондратьєвна – Глафира Кондратьєвна – Глафира Кондратьєвна*; 4) *Ламазіди – Анатолий Ламазиди*. В деяких випадках Ві можуть і не мати паралельних форм, а вживатися лише у російській чи українській формі: 1) *Єрмеї Афанасьєвич*; 2) *Варвара Карповна*; 3) *Недобрюхин*; 4) *Фомушка – Фома Лукич – Фома Лабазников*; 5) “*Гаврюшка*”; 6) *джигун Серж Горанський*.

Як одне ім’я уживаються тотожні в народному іменнику Ві *Галя* і *Анна*, вибудовуючи свій антропонімічний ряд, що має своєрідні графічні акценти: *Галя – “Галя” – Га-а-ла – Анна Ивановна – Анно Іванівно – Анна Леванская*. Обігрується популярна пісенька з російськими деминутивами: “*Каламуть якась... Сашенька-Машенька, душенька Наташенька, – проспівалось у Миколи, – купецкая дочь*” [2, с. 208]. Один з незнайомих гостей – *кучерявий, як Авесалом*, далі іменується цим Ві.

Імена російські й українські існують у текстах самостійно, поодиноці й скупчено, контрастуючи й переплітаючись. Можна сказати, що письменник наче спеціально жонглює ними, нарощуючи ефекти й емоційно-експресивну забарвленість контекстового розгортання, контрастні протиставлення. Так, *студент Микола* протистоїть чужому неширокому середовищу на всіх рівнях, в тому числі й антропонімічному, маючи у тексті українське Ві.

Особливу групу складають російські Ві в творах, які були написані протягом 1921-1951 років. Нові часи розставляють свої національні акценти, і Винниченко чутливо їх відтворює. Тепер російські імена стають не лише показником національної приналежності, а й того різкого розподілу світу, що виник внаслідок панування більшовицької ідеології. У повісті “На той бік” такі персонажі мають акцентовані прізвища з відповідним супроводом: *товариш Хижняков, товариш Максим Зубатий, товариш Машков, товариш Єрмеєв*. Для двох останніх письменник вибудує цілий ряд, але складається він не з варіантів Ві, а з супровідних лексем, і цей мікросвіт стає промовистою характеристикою і цих персонажів, і того страшного періоду, який розпочався з їх появою в Україні:

- *Машков – командуючий цілою армією Машков; ця кацапська брутальна гидь, цей Машков, цей лютий україножер, цей свідмий, умисний каціп-націоналіст; командуючий армією товариш Машков; сам товариш Машков; товариш Машков* [4, с. 68-72].

- *Єрмеєв – той... в жовтому короткому кожушку, у військовому картузі; передній, в жовтому кожушку; жовтовусий; жовтовусий*

експерт; цей жовтовусий салдатюга; Єремєєв; це сам Єремєєв; той самий, що генерала Муракіна вбив; “сам”; мерзотник; поганий кацап; начальство; товариш; цей катюга; цей кацап; “проклятий кацап”; товариш Єремєєв [4, с. 75-109].

Як бачимо, і форму ВІ, і супроводжуючий мікроконтекст, і заміники імені – все використовує письменник для нищівної викривальної характеристики цих персонажів.

В такому ж ключі виписані персонажі-росіяни і в “Новій заповіді” – *товариш Кішкін і товариш Максимов, московські емгебісти і численні персонажі в останньому романі “Слово за тобою, Сталіне!” – Клімов; наш парторг Кривцов; Федосєєв; Буркін; Олена Вікторівна Заболотова; Строганов; товариш Белугін; сексотка домробітниця Дуняша; Ніконова, або Велика Варвара.* Ретельно виписаним є номінаційний ряд двох персонажів – *Строганова і Белугіна*, на прикладі якого можна простежити, як саме здійснюється процес їх характеротворення:

- *Строганов – Семен Семенович Строганов, сильно зайнятий державними справами; Семен Семенович; могутній Семен Семенович Строганов, віце-король України, нащадок російських завойовників; генеральний секретар компартії України, чи краще сказати, віце-король її [6, с. 187-189];*

- *Белугін – Колючка є священнослужитель Сталіна; Микола Сидорович; Белугін; “Колючка”, чи то пак тут: Микола Сидорович Белугін, начальник секретного відділу МДБ; емгебіст Белугін; начальник; товариш начальник; страшний начальник; товариш Белугін; Пелукін (неправильна вимова).*

Характеротворчий малюнок у цих творах подібний до номінативного ряду, вибудованого в повісті “На той бік”: в центрі мікроконтексту – російське ВІ, здебільшого прізвище, найчастіше оточене акцентованою лексичною фарбою, де особливо значущими є лексеми *товариш, емгебіст, начальник*. Саме вони значно поглиблюють страшний зміст ВІ служителів того періоду, що надійшов за більшовицькою навалюю після революції. Національне протистояння є глибоко прихованим і більш напруженим, і лексичне оточення антропніма це відбиває. Так реалії життя, його правда, суворості дійсності стають у Винниченка виміром суттєвої ваги. Імена у митця посідають чільне місце серед численних засобів письма. Це особливо позначається на тому, як саме письменник моделює ланцюжки ВІ у тексті, сполучаючи своє авторське бачення персонажа з усіма нюансами номінації. Наприклад, *Пелукін* – неправильна вимова імені закатованим *Степаном Іваненком*, у якого вибито зуби. Цей штрих “працює” і на характеротворення персонажа, і на систему, якою емгебісти добували зізнання у в’язнів, і на рух сюжету. Онім немовби “опредмечує в слові цілий комплекс значень і проявів характеру...” [10, с. 258].

Зазначимо, що імена у Винниченка стають такою важливою складовою текстового тла, що значно легше його назвати і цим самим видобути низку потрібних асоціацій і нюансів, ніж про них говорити: ВІ концентрує у собі надто багато інформації різноманітного типу, що сполучається або діє на всіх рівнях художності.

Це стосується й ВІ *Сергій* та *Іван*, що так своєрідно функціонували у творчості письменника раннього періоду. У романі “Слово за тобою, Сталіне!” один з *братів Іваненків* носить ім’я *Сергій*. Митець вживає одночленну форму ВІ – *Сергій*, і двочленну – ім’я + по батькові *Сергій Петрович* та ім’я + прізвище *Сергій Іваненко*, що є цілком логічним стосовно літньої людини, професора-хіміка. Отже, навіть формули ВІ є важливими і промовистими в характеротворенні цього персонажа. Вагомість ВІ зростає у мікроконтекстному оточенні, коли до іменування додаються характеротворчі прикладки і добирається прізвисько, що “грає” на зовнішність персонажа та його вдачу: *Сергій*; *брат Сергій*; *дядько Сергій*; *Сергій Петрович*; *професор Сергій Іваненко*; “*дядя Мишка*”; *дядько Мишка*; *Мишка*; *батько*. Самий ряд номінацій персонажа з найближчим лексичним оточенням стає місткою характеристикою цієї особи, утворюючи асоціативні натайки й “висвічуючи” його наче з середини в такий спосіб, що цей герой стає зримим, логічно обумовленим, в усьому до найдрібнішого нюанса наче вихоплений з самого життя – із *сталінської Москви* і вирізьблюючи час – *сталінщину*.

По-своєму вирішує письменник ім’я сина Сергія Іваненка *Івасика*. ВІ наче розпадається на дві частини – одна вбирає ті варіанти імені, які узгоджуються з його національною приналежністю: *Іван Іваненко*; *Івасик*; *Івашко*, а друга – з московським середовищем – *Ваня Іваненко*; *Ваня*. Митець у тексті підкреслює цей дуалізм в іменуванні підлітка, сполучаючи обидві національні форми і вживаючи їх як одне ВІ – *мій Івасик... чи то пак Ванечка*; *Ваня-Івасик*. Ім’я хлопчика, вибудоване у двох національних формах, ідеально вписується у сюжетне розгортання роману, сполучається з тематичними поворотами – його катуванням на допиті та особистими переживаннями підлітка в ситуації суцільної брехні, прихованої ненависті.

Таким чином, як стверджує Г. П. Лукаш, у творах В. Винниченка взаємодіють українські та російські ВІ, органічно переплітаючись у вигляді російських імен в українському тексті, українських – в російському. Така взаємодія є контекстуально виправданою і відіграє значну роль при побудові образів [8, с. 58].

Все це разом узятє дозволяє зробити висновок про надто важливу роль російських іменувань у творчості В. Винниченка, які не лише позначають національну приналежність і протиставність українським, але й стають показниками національної пригніченості, поступово переростаючи в одну з вагомих онімних ознак часу, стають ви-

мірами історичної темпоральності в творчості письменника, яку можна визначити так:

1) темпоральність онімних форм початку століття (твори до жовтневих подій 1917 року);

2) онімна темпоральність років революції (повість “На той бік”);

3) онімні форми періоду 20-40-х років (романи муженського періоду творчості митця);

4) історичний час останніх років сталінської імперії (“Слово за тобою, Сталіне!”).

Національний показчик у творах Винниченка – важлива фарба авторського письма, і митець користується цим прийомом і для створення широких національних картин, вживаючи певну сукупність таких ВІ, і для рідкісних вкраплень у конкретний текст з метою акцентації на цьому показникові або для контрастного розмежування персонажів за цією ознакою.

У творах письменника зустрічаються рідкісні вкраплення в різні тексти ВІ єврейського населення колишньої царської Росії. Такі ВІ як лакмусовий папірець стають то національним показником, то проявником роду занять (дрібні торгівці, шинкарі, візники, адвокати, лікарі). Так, уже в першому оповіданні “Краса і сила” єврейські ВІ є точними художніми вкрапленнями у текстове розгортання. Та з 11-ти вживаних єврейських імен сім – лише згадувані в розмові персонажів з порівнянням або локалізацією місця: “...тоді буду робить, як буде робить *Клейтух, Тартаковський і усі багачі*” [2, с. 30]; “- *То коло Хаймовського?*” [2, с. 31]; “...ховав книжки біли *Ривки* у бур’ян” [2, с. 31]; “...біжи зараз до *Берка*” [2, с. 40]; “...увечері приходь до *Естерки*” [2, с. 47]; “...розбили лавку старого *Хайма*” [2, с. 57]. Подібні вкраплення зустрічаються і в інших творах: “Біля машини” – *Мошко*; “Таємність” – *аптекарьський ученик, синок Фінкельштейна*; “Заповіт батьків” – *лікар Бронштейн*; “На пристані” – *Борух*; “Голога” – *старий Хайм*; “Тей, не спиться...” – *стара Сура, бідний Лейба, Хая, Йоська*; “На той бік” – *заводчик Брамберг*. У двох творах персонажі мають єврейські імена: у повісті “На той бік” – *візник Юдко* і в романі “Поклади золота” – *колишній адвокат Фінкель*.

Юдко, неповторний, єдиний на весь світ Юдко [4, с. 30] з індивідуалізованою мовою, пересипаною щедро покручами і єврейськими словами – це один з найбільш яскравих, на нашу думку, персонажів у Винниченка, і онімна партія з супроводом – *товаришу, милий, єдиний на весь світ, бідний, дурний* [4, с. 31, 32, 60] висвічує його єство, хоча саме ВІ лишається однаковим – *Юдко*. Дещо варіюється ім’я персонажа з “Покладів золота”: *Наум Абрамович, Наум Фінкель, Фінкель, нещастний коміссьонер, капцан, жалкий емігрант* – персонаж має акцентований супровід, різні формули іменування – від одночленної до тричленної, і це сполучається з місткими портретними штрихами, ла-

конічними згадками про *втрачений рай у Києві* – свою адвокатську контору, із стрімкістю сюжетних ходів у гонитві за українським золотом [5]. Обидва персонажі – яскраві національні характери, що підкреслюються всіма художніми рівнями, в т. ч. й онімним.

У своєму ранньому оповіданні “Антрепреньор Гаркун-Задунайський” Винниченко вдається до змалювання групового портрету єврейської родини. У першій частині наводиться лише одне ВІ – *Лейзер*, але воно повторюється 7 разів у надто акцентованому й характеристичному оточенні, сполучається з винятково підкресленим портретом. Усі інші персонажі-євреї, що звідусіль з’являються в цій частині, іменуються в безіменному ключі й перегукуються з численними *патретами по стінах з суворими жидівськими обличчями*. Все це супроводжується “скаліченою мовою”, яка ще раз підкреслює національні особливості цієї забитої й безправної верстви населення дореволюційної Росії:

“- *Лейзер! Лейзер! Ну? Штель шуїн! Ну? Гіхер!*

...*Ну, гіхер! . Покази їм номер! Вам самий луччий? Покази їм самий луччий номер! Гіхер! Вот он вам січас покажет номер... Вот он вас січас поведьот в номер... Тільки там тепер спить моя жена, так она січас виїдьот зтудова... Ви будете довольни... Гіхер, Лейзер...”* [2, с. 94].

З особливою любов’ю виписано єврейський персонаж на ім’я *Піня* в оповіданні “Талісман”. Маленький й несміливий, незграбний *Піня*, що “*весь був трохи більший за одну ногу від лідера анархістів*”, цей персонаж виростає на очах здивованих сокамерників, що роблять підкоп для втечі з тюрми, в казкового багатиря:

“...в цій історії з *Пінею* ми мали диво такого самого характеру, я думаю, як у казках, коли герой її, *мишавий, забитий, занехаяний всіма Іван-дурник, раптом дістає звідкись талісман і робиться знаменитим багатирем, царевичем і т. д.*” [2, с. 679].

Піня виростаючи на очах товаришів, коли його обирають старостою, ретельно виконує свої обов’язки, сповнений гідності до своєї посади і гине як герой, рятуючи втікачів. Митець вибудовує онімний ряд персонажа, сполучаючи його з характеротворчим мікроконтекстним оточенням і трансформацією заголовчої лексеми – *талісман*; причому до обрання старостою ВІ *Піня* майже не акцентується таким мікроконтекстом, повторюється лише його ім’я, але після обрання супроводжуючі лексеми сприяють змалюванню яскравого портрету героя:

“*Ми довго обмірковували питання і рішили виставити кандидатом... товариша Піню* [2, с. 671]; *Ур-ра, староста Піня! Піня! Піня!* [2, с. 671]; *Ім’я Піні літало, як м’яч, по всіх камерах, ним гралися-перекидувалися (...) тепер старостою – Піня 1-й* [2, с. 671-672]; *Старий Піня зник, замість його у нас був турботливий, вертлявий, досить умілий староста Піня*” [2, с. 680]; *Браво, Піня!*” [2, с. 686].

В. Винниченко в кращих традиціях демократичної української літератури показав справжню мужність і велич маленької, звичайної людини, що здатна на повну самовіддачу, навіть на подвиг заради товаришів, і ВІ персонажа, що так сполучається з його непоказною зовнішністю, вдачею ненахабною тихої людини, контрастно переплітається з його діяльністю старости в тюрмі.

Серед інших національно забарвлених імен зустрічаються також польські ВІ – *пан Ян, панич Янек, панич Станек* (“Біля машини”); *нахабний полячок Гломбінський* (“Рівновага”); німецькі – *Ерліх* (“Заповіт батьків”); *Адольф* (“Рівновага”); іспанське і шведське в оповіданні “Олаф Стефензон”, причому ці два ВІ письменник не лише сюжетно протиставляє, а й контрастно поєднує в одному мікроконтексті:

“- *А це друг і приятель добродія Стефензона, дон Дієго Паблес. Швед в іспанець, найрідніші нації!*” [2, с. 621].

Та найяскравіше й найповніше відчутні у творчості митця ВІ французького походження, що пов’язане з його біографією і знайшло сюжетний відгук у доробку, та німецький іменник, що став онімною основою великого роману-утопії “Сонячна машина”. Саме з цього боку – з точки зору національної розмаїтості – цей роман являє для дослідника величезний шар, який надто цікаво досліджувати і який, враховуючи масив матеріалу, потребує окремої розвідки.

Можна зазначити, що ВІ персонажів та їх національні фарби стають у творчості Винниченка особливим прийомом письма, визначальною ознакою ідіостилю. Автор використовує їх відповідно зі своїм задумом, сюжетним планом, тематичними особливостями, в художньо-виражальних цілях.

Таким чином, Володимир Винниченко, як видатний майстер художнього слова, у своєму творчому доробку значно розширив і урізноманітнив антропонімічну палітру, створив гнучкі й різнобарвні національні антропосистеми. ВІ його персонажів є містким показником багатьох ознак, які письменник всебічно використовує у творах, що дозволяє йому лаконічно й художньо довершено змалювати численні образи, надати їм характерних рис, вибудувати основні категорії тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 615 с.
2. Винниченко В. Краса і сила: Повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.
3. Винниченко В. Намисто. – К.: Веселка, 1989. – 380 с.
4. Винниченко В. На той бік. – Нью-Йорк, 1972.
5. Винниченко В. Поклади золота. – Нью-Йорк, 1988.

6. Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне!. – Нью-Йорк, 1978.
7. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 680 с.
8. Лукаш Г.П. Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка: Дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 1997. – 178 с.
9. Фаріон І.Д. Національне й універсальне в антропонімії // Іншомовні елементи в ономастиці України: Матеріали наук. семінару 12-13 вересня 2001 р. / Відповід. ред. В.П.Шульгач. – К., 2001. – С. 108-112.
10. Шаталов С.Е. О характерологической значимости імен персонажей у Тургенева // Искусство слова: Сб. статей. – М.: Наука, 1973. – С. 253-258.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено розгляду національного іменника прозових творів В. Винниченка. Висвітлено своєрідність національно-культурної репрезентації антропонімів, продемонстровано їхню роль у сюжетному розгортанні, створенні характерів, побудові художнього часу й простору, розкритті авторського задуму.

SUMMARY

The article is devoted to the researching of the system of national names in Vladimir Vinnichenko's prosaic works.

The article shows the distinctiveness of the national cultural antroponyms demonstrates their role of such menus for the dynamic of the stories plot building of the art, of the time and space, reflecting the author's ideas in the works.

*Л.М.Бублик
(Одеса)*

УДК:833+8-3(4Укр)+390

ЛЕКСИЧНА СИНОНІМІКА В ТВОРАХ ГРИГОРА ТА ГРИГОРІЯ ТЮТЮННИКІВ ЯК ЗАСІБ ВІДОБРАЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

Проблема мовної синонімії взагалі і питання про використання синонімічного багатства української мови зокрема, здавна привертали увагу дослідників. Особливо цікавим є вивчення синоніміки художнього твору, що допомагає письменнику розкрити закономірності використання синонімічних засобів української мови.

Мову творів Григора та Григорія Тютюнників досліджували С.П. Бибики «Якби не був таким, не був би яким (антропоніми в оповіданнях Гр. Тютюнника)» [1996] та А.В. Соколова «Іменування головних героїв роману Г. Тютюнника «Вир» [1999].

Актуальність дослідження полягає в тому, що в українському мовознавстві відсутнє системне дослідження лексичної синоніміки в творах Григорія та Григора Тютюнників як засобу відображення ментальності українського народу.

Метою статті є встановлення семантичних особливостей лексичної синонімії як вираження ментальності у творах Тютюнників.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі завдання:

- 1) виокремити синоніми у творах письменників;
- 2) систематизувати й класифікувати їх за синонімічними рядами;
- 3) визначити контекстуальне значення виявлених синонімів;
- 4) з'ясувати, як лексична синонімія відбиває ментальність українців.

На сучасному етапі розвитку української літератури настала нагальна потреба у зверненні до імен, які були викреслені з підручників, шкільних програм, історії літератури. Творчість Григорія та Григора Тютюнників є взірцем таланту, що спалахнув в українській літературі у II половині ХХ століття.

«Знаємо, що старший з них носив під серцем осколок з війни, який обірвав життя митця в розквіті таланту – в сорок один рік. Та я думаю, що Григорій Тютюнник носив під серцем два осколки: один осколок війни, а другий – від страшної несправедливості, яку переживав разом із своїм трагічним народом і Україною і до війни, і у війну, і після війни. Цього великого чоловіка мучила правда, вона рвалася з-під хворого серця на волю, на білий-білий папір, її конче треба було розказати людям, світові, встигнути розказати. І він розказав мужньо, епічно, як тільки з'явилася бодай маленька віддушину в тій задушливій комуно-більшовицькій системі після смерті тирана. Тютюнників «Вир» постав перед приходом «шістдесятників», він захопив і виніс на ниву української літератури з холодної російськомовної круговерті молодшого брата Григора. І це був другий видатний подарунок старшого брата Україні.

Маємо феномен Тютюнників – цих круто замішаних, непоступливих, абсолютно нонконформістських полтавців. Вони влили в жили української літератури свіжої, живлющої, озонної крові, пробивши заскорузлого-агіткові комуністичні тромби, нагадавши нам про такі категорії, як мужність митця, непохитність, порядність, правдивість, увага до найрядовішої людини. » [4, с. 47].

Глибина, переконливість і виразність зображуваних Григорієм та Григором Тютюнниками картин, образів, переживань, ситуацій забезпечується не самим кількісним багатством авторського словника. Цей шлях художнього відтворення мовної картини світу ґрунтуються насамперед на вдум-

ливому підході автора до слова, на його вмілому доборі значень та смислових і стилістичних відтінків слова, тобто майстерному використанні синонімічних засобів і можливостей загальнонародної мови.

Письменники буквально полювали за кожним не заштампованим, живим, вихопленим із вуст народу словом. Брати Григорій та Григійр Тютюнники постійно дискутували про багатство рідної мови, що бачимо зі спогадів Олени Федотівни Черненко, вдови Григорія Тютюнника:

«...Другого дня, рано, тільки-но ми встали, просунулася в прочинені двері чубата голова:

- ...сьте !

До хати заходить Григійр, береться за поле плаща і проходжається кімнатою, промовляючи: «Чи це я, чи не я?»

- Ти чого так рано? Магазили ж іще зачинені.

- Ану, брат, ходімо в твій бузиновий кабінет та ще трохи поперекидаємося словесами, – пропонує Григійр. – Я ніч не спав: помацки записував на пачці сигарет синонімічні ряди. Як намисто низав.

- Зараз принесу свій записник і дещо прочитаю, що поназбирував, – весело скалить око Григорій, – одне слово навіть Олесю подарував. Дуже воно йому сподобалося. Хочеш – і тобі подарую.

- Хіба що одне, для початку. А то я сам. Ось дешиця є: до округ, діромаччя, насурмився, пришаркував, чибас... Ба, яке багатозначне, виразне слівце, та ще й зі специфічним забарвленням. Або ось: синиха – синова жінка, тобто невістка, а синиха, з негативним відтінком...» [10, с. 48].

Це вказує на великий талант письменників, їх спроможність створювати яскраві синоніми. Григійр Тютюнник, надзвичайно чуйний до слова, невтомно відкриває все нові й нові його нюанси, майстерно використовує лексичне багатство української мови як знаряддя творення образів і розкриття психології героїв. Новеліст збагачує асоціативні можливості слова за допомогою мотивуючих ознак, вигадуючи особливі синоніми. Треба відзначити й таку рису новелістичної майстерності Гр. Тютюнника як відчуття потаємних мотивів дівочої, жіночої душі; зосередження на духовнім світі героїнь і вираження цього світу через буття дає можливість створення характерів у двох взаємо-зумовлених площинах – через світ речей і світ духовний.

Незгасний гуманістичний пафос Тютюнника випромінюється в його творах і опромінює читача, підіймаючи його над обставинами буття і підносячи до ідеалів любові й краси.

Глибоко психологічною є новела «Три зозулі з поклоном». У творі подано влучні синоніми, що характеризують персонажів. Григійр Тютюнник, зображуючи головну героїню Марфу, використовує низку синонімів, синонімічне гніздо, в якому кожен елемент пов'язаний безпосередньо з домінантою.

У групі слів *тонесенька*, *тендітна*, *ніжна* домінантою є *тонесенька*, що вказує на особливість дівчини, а лексема *тендітна* – на дівчину тонку, ніжну своєю будовою, яка має легку, немасивну форму. Характеризуючи Марфу, Гр. Тютюнник подає такі синоніми *біжить* та *летить*, які набувають контекстуального значення.

Розглянемо мовний матеріал:

«*А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп, і вітер сушить – не висушить сльози у її очах*». [9, с. 140]

Григорій Тютюнник, характеризуючи героїню, також використовує синонім *летить*.

Розглянемо мовний матеріал:

«*Одного разу прилітає моя Парася і репетує. . .*» [7, с. 267].

Лексема *прилітає* властива для характеристики жінок легких у всіх випадках, що в ході, що в житті.

Отже, синоніми *біжить* та *летить* у Григора характеризують молодичку, а у Григорія – жінку похилого віку.

На позначення слова *говорити* Григорій Тютюнник використовує слова, які об'єднуються в синонімічний ряд – *вигукувати*, *гомоніти*, *воркотати*, *промимрити*, *проіржати*, *проказати*, *балакати*, *мурготіти*.

Розглянемо мовний матеріал:

«*А Василь Силка, як оглянув себе в новому, ляснув у долоні, крутнувся на одній нозі і вигнукує – логла заіржав*». «*А майстри сходяться в гурт й йдуть, гомоняють про щось своє*». [9, с. 145, 153]

Григорій Тютюнник до слова *говорити* добирає синонімічний ряд *сказав*, *забелькотав*, *залепетав*, *буркнув*, *загомонів*, *воркотів*.

Розглянемо мовний матеріал:

«*Уже гомонить мені із-за дверей, щоб довго не затримувався, бо обідати пора*». «*...Я тепер на службі – миролюбиво воркотів Мирон*». «*Притула забелькотав безтямно. На ньому змінилося обличчя*». [7, с. 270-276]

Лексема *забелькотав* характеризує людей, які говорять без ладу, незрозуміло.

Словник синонімів української мови до слова *говорити* пропонує такий синонімічний ряд: *сказати*, *промовити*, *повідати*, *бовкнути*, *белькнути*, *лягнути*, *процідити*. [ССУМ, 196].

Отже, в цьому синонімічному ряду домінантою виступає слово *сказати*. Письменники, добираючи синоніми, враховували те, що ці слова є характерними для українців.

Синонімічний ряд розглядається як мікросистема, члени якої пов'язані відношеннями подібності й розбіжності. Григорій Тютюнник використовує такий синонімічний ряд, *кричить*, *репетує*, *галасує*, *верещить*, *горланить*, де домінантою виступає слово *кричить*.

Розглянемо мовний матеріал:

«Одногу разу прилітає моя Парася і репетує:

Заорався Хома в нашу землю...»

Куди, – галасую, – заліз?

Це моя земля, – кричить Хома і тупцює біля плуга»[7, с. 267]

Григор Тютюнник, формуючи яскраві мовні картини світу, використовує такий синонімічний ряд, *закричав, заволав, вигукнув, загукав, загорланів*, де домінантою виступає слово *закричав*.

Розглянемо мовний матеріал:

«- Ура партизанові! – вигукують хлопці назустріч Титі. Ура-а-а! – горлянуть усі!»[9, с. 39].

У словнику синонімів української мови подано такий синонімічний ряд: *кричати, репетувати, дертися, гвалтувати, горланити, голосити, гримати, здійсмати галас*. [ССУМ, 102].

Розглянутий мовний матеріал свідчить про те, що синонімічний ряд на позначення слова *кричить* відображає ментальність українського народу, яка проявляється у життєвих настроях людей. «Українцям властиві сентименталізм, чутливість і ліризм, український гумор, артистизм, легка запальність, людяність, велика життєздатність, талановитість тощо» [3, с. 337].

Ментальність українців проявляється у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, у системі моральних вимог, норм цінностей та принципів виховання, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят. [1, с. 26]

У творах Григора Тютюнника подаються яскраві життєві картини, гострі діалоги, з яких чітко вимальовуються характери героїв. У повісті «Вогник далеко в степу» розповідається про життя повоєнних ремісничих. Це пам'ять Григора і водночас борг, відданий обділеним радістю й достатком одноліткам. Основу твору становлять життєві й автобіографічні факти.

Одним із видів лексико-семантичних зв'язків є синонімічні зв'язки слів. Вони базуються на близькості лексичних значень, хоча близькість синонімічного ряду вужча, ніж взагалі семантична близькість.

До слова *сміятись* автор використовує синонімічний ряд – *усміхатися, гудіти, хихикати*.

Розглянемо мовний матеріал:

«Я теж обмацував їх і теж пробував усміхатися, та, мабуть, лише косоротився, і під оком сіпалося»[9, с. 145]

Словник синонімів української мови до слова *сміятися* подає такий синонімічний ряд: *реготати, реготатися, хихотати, пирскати*[ССУМ, с. 198].

Отже, в цьому синонімічному ряду домінантою виступає слово *сміятися*.

На позначення слова *сміятися* Григорій Тютюнник добирає влучний синонім *пирскати*. Лексема *пирскати* характерна для дівчат і молодлиць, які обговорюють між собою чоловіків та хлопців. Їхнє життя безтурботне, вони веселі, насолоджуються кожною миттю й розвеселити їх може будь-що, наприклад, «*Велику напасть терплю я від Парасі відносно чистоти. Раніше, бувало, прийду з роботи у гнояці, в землі, а вона приязна і ласкава, а тепер як духами не побризкаюсь, так і близько не підпускає, уже вона тобі комизиться, вередує.*

- Хоч і на свинарнику працюєш, а додому приходь пахучий, – поприкає мене. То вже маю для цього одеколон. Постійно стоїть у мене на свинарнику, в комірчині. Бризкаюсь ним, а дівчата пирскають у кулаки. Думають, що я в парубки хизуюся, якби знали, що за ситуація, – не сміялись би.» [7, с. 267].

Синонім *пирскати* характерний саме для українців. Пирскання можна почути тільки в українських селах. Це своєрідні бризки сміху, які раптово вибухають, а потім переходять у стриманий, приглушений сміх.

У мовній палітрі творів Григора та Григорія Тютюнників зустрічаємо авторські синоніми, які надають словам більш яскравого значення:

дітиська, враженнята – діти;

одчемесував – відрізав;

істик – рот;

розкошую – живу;

рекордує – ставить рекорди;

баян – горб;

сороконіжки – сироти;

тьопає – їсть;

вдяганка – одяг;

змегелив – з'їв.

Порівняймо: відрізати – відтяти, втяти, відкряти, відчикрижити, відшматувати [ССУМ, с. 52]; їсти – споживати, живитися, перекусити, лигати, наминати, перти [ССУМ, с. 95]; одяг – одежа, вбрання, одіж, одежина, лахміття, дрантя [ССУМ, с. 144].

Розглянемо мовний матеріал:

«Дивлюсь – одчемесував брат земельки на цілу борозну» [7, с. 267]

«То я йому – галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки – їж, Карпе! І тьопає, як за себе кидає» [9, с. 142].

«Вдяганка звичайна, селянам до неї не звикати» [9, с. 142].

Авторські синоніми, вживані у текстах письменників є необхідними, вони впливають на читача емоційно-експресивною насиченістю й відбивають ментальність українського народу. Розкриваючи характер персонажів, брати Тютюнники враховують світосприйняття героїв, їх цінності та принципи виховання.

У результаті аналізу лексичної синонімії у творах Г. Тютюнника та Гр. Тютюнника ми дійшли таких висновків:

1) синоніми у творах Григорія і Григора Тютюнників складаються з таких лексем: *говорити, вигукувати, гомоніти, воркотати, промимрити, проіржати, проказати, мурготіти; закричав, заволав, вигукнув, заукав, загорланів; сміятися, усміхатися, гудіти, хихикати, пирскати.*

Синоніми, що репрезентують ментальні риси українців вважаємо: *пирскати, воркотіти, белькотати, тендітна, тьопас;*

2) найрізноманітніше в творах Тютюнників представлені авторські синоніми: *дітиська, враженнята, істик, баян, сороконіжки, вдяганка* та ін.;

3) лексичні синоніми відіграють дуже важливу роль у тексті, виражають ментальність українців, дають оцінку характеризованому об'єкту (суб'єкту), уточнюють висловлювану думку, сприяють стилістичній виразності твору. Найбільше у творах Тютюнників іменникових та дієслівних синонімів. Використовуючи саме ці синоніми, письменники досягли поставленої мети у передачі реальності дійства, яке відбувається.

У подальших дослідженнях варто зауважити на стилістичній особливості синонімії у новелах Гр. Тютюнника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бублик Л. М. Синоніми як репрезентанти когнітивної системи (на матеріалі оповідань Г. Тютюнника) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: Зб. наук. праць ф-ту лінгвістики Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету. К., 2005. - Вип. 10. - С. 23-31.
2. Бибик С. Якби не був таким, не був би яким (антропоніми в оповіданнях Гр. Тютюнника) // Культура слова. - 1996. - №48-49. - С. 72-78.
3. Дудик П. С. Стилістика української мови: Навчальний посібник. - К.: Видавничий центр «Академія», 2005. - 368 с.
4. Захарченко В. Все-таки видано // Урок української. - 2002. - №3(37). - С. 47.
5. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. - К.: Довіра, 2001. - 477 с.
6. Соколова А. В. Іменування головних героїв роману Г. Тютюнника «Вир» (Записи з ономастики: 3. наук. праць. Вип. 2) - Одеса: ОДУ, 1999. - С. 64-71.
7. Тютюнник Г. Твори у двох томах, Т. 2. - К.: Дніпро, 1970.
8. Тютюнник Г. Вир. - К.: Укр. Центр духовної культури, 1998.
9. Тютюнник Гр. Батьківські пороги. - К., 1979. - 175 с.
10. Черненко О. Від слівця - Слово // Урок української. - 2002. - №3(37). - С. 45-46.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено питанням дослідження лексичної синоніміки, виявленню ролі синонімів як засобу відображення ментальності українців у творах Тютюнників.

SUMMARY

This article is devoted to the problems of the lexical of synonymity, besides it is dedicated to the revealing of the role of synonyms as an object of the representation of Ukrainians' mentality in the works of Tjutjunniks.

*Ю. С. Васейко
(Луцьк)*

УДК 811.161.2'42

**ОНОМАСТИЧНИЙ СЕКТОР ВЕРТИКАЛЬНОГО
КОНТЕКСТУ**

Останнім часом лінгвістичні дослідження категорій тексту набувають все більшої актуальності. Зокрема, мовознавці активно вивчають категорійну систему художнього тексту, звертаючи особливу увагу на структурні та семантичні категорії. Це питання знайшло висвітлення в наукових роботах О. Ахманової, Є. Бартмінського, І. Гальперіна, І. Гюббенет, А. Загнітка, І. Маруніч та інших українських і зарубіжних лінгвістів. Завданням нашої статті є вивчення вертикального контексту – структурно-семантичної категорії художнього твору, а саме одного з її змістових секторів – ономастичного поля. вертикальної площини.

Потужним джерелом екстралінгвальної інформації в художньому творі є власні назви, які формують ономастичний сегмент вертикального контексту. Будь-який літературний текст характеризує ширший чи вузьчий ономастичний простір, система онімів, які здебільшого є другорядними елементами денотативного рівня твору, проте завдяки своїй багатій семантиці, що акумулює позамовні відомості, а саме історико-культурологічні, додають важливі фактуальні ланцюги у змістову композицію.

Слід зазначити, що у лінгвістичній літературі трапляється погляд на власні назви як одиниці, котрим не притаманне лексичне значення. Англійський логік Дж. Ст. Мілль стверджував, що ономастичні реалії є своєрідними ярликами чи мітками, які допомагають розпізнавати предмети і розрізняти їх; вони не конотують, а лише денотують пред-

мети. Данський лінгвіст К. Тогебю дійшов висновку, що оскільки власні назви позбавлені семантичного змісту, то вони є синонімами.

Таке розуміння цієї групи мовних одиниць є надто спрощеним. О. Есперсен не погоджувався з теорією Дж. Ст. Мілля. На думку вченого, англійський логік зосередив свою увагу тільки на лексичному значенні імені та значно менше аналізував контекстуальне. Англійський логік Х. Джозеф теж заперечував теорію Дж. Ст. Мілля. Він не лише припускав, що в онімів є значення, але й вважав, що власні назви мають навіть більшу семантику, ніж загальні [Див.: 1, с. 13 – 14].

Як власне лексичне, так і конотативне, контекстуальне значення онімів, що представлені в художній структурі твору, формують семантику ономастичного простору тексту. Під останнім у мовознавстві розуміють систему ономастичних одиниць, що служать для спеціального (більш конкретного, індивідуалізованого) виділення предметів дійсності (реальних чи уявних). Ономастичний простір художнього твору є однією з інформаційних категорій тексту, яка об'єднує усі власні назви. Оніми, відображаючи реалії суспільного, політичного, культурно-мистецького життя України, розширюють вертикальний контекст твору зокрема, його глобальний зміст загалом.

Можна стверджувати, що власні назви не є випадковими лексемами. Письменники скрупульозно відбирають їх, зважаючи на функціонально-семантичне навантаження антропонімів, топонімів, гідронімів і т. ін. Видатний польський прозаїк Я. Івашкевич вважав, що власні назви виконують у літературному творі дуже важливу функцію, інколи лише своїм звучанням викликають певний настрій чи навіть основні образи. Для письменника прізвище його героя, назва місцевості, де відбуваються події твору, мають першорядне значення. Це значення слова-закляття або слова, що викликає відповідний образ [Див.: 4, с. 5].

Власні назви як елемент вертикального контексту мають певне змістове навантаження, доповнюють семантичне поле підтекстового та концептуального рівнів прочитання художнього цілого, оскільки ономастичні деталі меншою чи більшою мірою зорієнтовані на виконання характерних функцій у творі, виявляють ставлення письменника до героя навіть у випадках фрагментарного використання [2, с. 6]. Імена в контексті сприяють розкриттю людських почуттів, взаємостосунків, внутрішнього світу персонажів. Окрім реалізації основних функцій (ідентифікаційної (відносно героїв) і локалізації подій у просторі та часі), власні назви генерують певні семантично-асоціативні сектори змісту, репрезентують етимологічні, естетичні, соціологічні, культурологічні коментарі. Якщо перші більшою мірою є периферійним сегментом інформаційного поля фактуального (денотативного) рівня, то останні – складовими підтекстового зокрема, а концептуального загалом.

Особливе функціональне навантаження мають ономастичні реалії, що вжиті у препозиції літературного твору, а саме в заголовку.

Відомо, що назва художнього твору має особливе значення, акумулює здебільшого в компресованій формі смисловий потенціал тексту, є короткою словесною формулою твору, яка випливає з його змісту [3, т. 3, с. 449]. Письменник не випадково виділяє певну лексему, словосполучення чи одиницю вищого рівня – речення – і відводить їй місце препозиції. Вибір автором заголовку зумовлений низкою причин: сучасним письменникові рівнем суспільного та літературного розвитку, завданнями літературного напрямку, до якого належить автор, домінуючим типом художнього мислення [3, т. 3, с. 449]. Згадані вище чинники мають об'єктивний характер, викликані певною мірою історичними факторами, а не власне текстовою реальністю. Проте не слід забувати, що саме остання, котру формують композиційно-сюжетні особливості, чи не найбільшою мірою впливає на вибір назви. Тому функціонування у заголовку художнього твору ономастичної одиниці свідчить про важливість цієї реалії для внутрішньотекстової дійсності, а в окремих випадках і зовнішньої.

Вітчизняні письменники часто використовують українські антропоніми, топоніми та інші оніми в заголовках. Наприклад: „Зачарована Десна”, „Україна в вогні”, „Щорс” (О. Довженко); „До початку театру в **Шахівці**”, „Млин на **Берестовій**”, „Подорож до **Червонограда**” (І. Сенченко); „**Гаврусь** та **Катруся**”, (А. Свидницький); „**Дід Яким**”, „**Іван Босий**” (В. Підмогильний); „**Над Россю**”, „**Оксана**” (С. Васильченко); „**Баба Явдоха**”, „**Ранком в Алушті**” (О. Кониський); „**Князь Вишенський**”, „**Чорна рада**” (П. Куліш); „**Іван Іванович**” (М. Хвильовий); „**Київ**”, „**Плуг**” (Остап Вишня) та ін.

Ономастичні номени, які функціонують у заголовку, реалізують два основних способи зв'язку назви твору з його змістом: повторюючись у семантичній структурі номінативного рівня художнього цілого, оніми є елементами внутрішньотекстового організму, генерують появу підтекстових інформаційних ланцюгів; пов'язуються з текстом опосередковано, додаючи до концептуального поля певний сегмент.

Ономастичні реалії як елементи вертикального контексту твору виконують *локативно-темпоральну* (розміщення у просторі та часі) функцію. Локалізація може бути реальною чи уявною (фантастичною). Серед власних назв цю функцію реалізують усі типи топонімічних назв і хрононіми, меншою мірою антропоніми, ергоніми, хремотоніми (останні виконуватимуть темпоральну функцію за умови, що їх семантичному полю властива часова співвіднесеність):... *на Звенигородщині народилась нова панові кріпацька душа – Тарас Шевченко* (С. Васильченко) (район Черкащини); *Діду Іване, а розкажіть про Коліївщину!* – *Еге, про Залізняка та Гонту* (С. Васильченко) (йдеться про повстання 1768 року); *Кому лучилось бути в Умані на Софіївці літ тому з двадцять назад, той мусив*

зв'язити на гулянні за паном статного козака... (А. Свидницький) (місто Черкаської області, в якому є дендрологічний заповідник з комплексом паркових споруд); *А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних млар...* (М. Хвильовий) (обласний центр).

Варто зазначити, що певні фонетичні, морфологічні, а також лексичні варіанти топонімів можуть репрезентувати інформацію про часову локалізацію: *От, наприклад, у Катеринославі, – хрипів далі жовтолиций, – лопнув бельгієць...* (А. Шабленко) (топонім Катеринослав вказує не тільки на місце перебігу події, але й певною мірою є ідентифікатором часу, адже Катеринослав – колишня (до 1926 року) назва Дніпропетровська); *Ми з Ямниці від Станіслава...* (К. Гриневичева) (колишня (до 1962 року) назва Івано-Франківська).

Ще однією функцією, яку виконують ономастичні реалії, є *ідентифікаційна*. Вона, як і згадана вище темпорально-локативна, реалізується на денотативному рівні змістової структури тексту. Ідентифікаційну функцію найповніше втілюють назви людей. Антропоніми як у реальній, так і уявній (художній) дійсності вирізняють конкретну особу з-поміж інших, диференціюють її. Інколи для цього письменникові достатньо лише назвати ім'я героя чи героїні його твору, або ж автор вдається до більш повної номінативної характеристики, дає персонажеві ще прізвище, прізвисько, псевдонім: *Господар мій, старий, сивий, як лунь, дід, звався Лука Калина* (О. Кониський); *Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого – Лаврін* (І. Нечуй-Левицький); *Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном* (О. Довженко); *Я, Іван Босий, посланець неба* (В. Підмогильний); *Тиміш Іванович Дилда і Салимонія Пилипівна Дилда, як записалися до колгоспу, сильно дуже почали боліти* (Остап Вишня).

Оніми-реалії можуть виступати джерелом інформації про певні відомості соціального плану, тобто реалізують *соціологічну* функцію. Вона виявляється у тому, що окремі власні назви генерують появу конотативних ланцюгів, початковою ланкою яких є відомості про соціальну приналежність дійової особи. Власні назви людей можуть характеризуватися чіткою національною маркованістю, тобто ім'я, а частіше прізвище містить імпліцитно виражену інформацію про національність персонажа: *На полудрабку стримів, як півень на сідалі, жидок Лейба, довгий та сухий* (І. Нечуй-Левицький). Означення національності цього героя є зайвим, оскільки *Лейба* – поширений єврейський антропонім, як і *Вольк* (*Проворний блондин голосно і друбно торгувався з Вольком* (І. Нечуй-Левицький)), *Сруль* (*Кухар зварив куліци, а Лейба і Сруль краями хліб...* (І. Нечуй-Левицький)), *Шльома* (*Ти, Шльома, розкни тут своїм жидівським розумом...* (М. Старицький)), *Гаммершлягер* (*Леон Гаммершлягер, високий і статний єврей...* (І. Франко)), *Гольдкремер* (*Герман Гольдкремер встав нині дуже злий* (І. Франко)).

В українській літературі ХІХ ст. фіксуємо чимало імен і прізвищ поляків: **Печержинська** (*Наслухавшись всякого глуму над українщиною, панімамка згодилася з Печержинською* (А. Свидницький)), **Росолинський** (*Росолинський був щедрий пан, то й панотцеві на руку* (А. Свидницький)), **Станіслав Ястшембський** (*В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський* (І. Нечуй-Левицький)). Пояснюємо це особливостями історичного процесу у той час в Україні, коли пани за національністю були переважно поляками.

Антропоніми можуть акумулювати інформацію про регіональне походження особи. Цю функцію реалізують власні назви у творах, які розповідають про певні реалії життя на землях Західної України, антропонімічна система котрих відчутно позначена впливом польської, угорської мов. Регіонально-маркованими є й окремі говіркові варіанти згаданих номенів:... *от хіба тільки уповім, що цілі наші гори одним голосом заплакали, як учули, що Штефан Славич пронав...* (Ю. Федькович); *Міхал! А дай-но там, серце, мому гузулові що поснідати...* (Ю. Федькович); *А мені звелів капрал йти на квартиру з одним старшим жовніром – Сафат Зінч звався* (Ю. Федькович);... *ходив оден молоденький сербичук. Янко звався* (Ю. Федькович); *А з Тонієм та з Яковом жміємо собі, як ті рідні браття...* (Ю. Федькович); *Дев'ять робітників вихопило одночасно свої підйоми з-під каменя, а десятий, помічник мулярський, Бенедьо Синиця, не встиг сього на час зробити* (І. Франко);... *а той ріпник – то був старий Матій* (І. Франко);... *зупинив свій погляд на понурім лиці Андруся Басараба* (І. Франко); *Тодорика Жемчук був також заможений хлопець...* (М. Коцюбинський); *Старий Івоніка був також нині потрохи підтятий...* (М. Коцюбинський); *Доця якась дуже поважно ходила поза плечі газдів...* (В. Стефаник); *Гандзя взяла бучок і пішла лугами* (В. Стефаник).

Однією із загальнотекстових функцій є *інформаційна*. Окрім інших, її реалізує і семантичне поле ономастичних реалій. Останні сприяють розбудові інформаційного поля, ядром котрого виступає той чи той герой. Увівши в художню тканину певні оніми, автор, мінімально використовуючи вербальні знаки, подає максимум відомостей про життєвий шлях персонажа: де народився, навчався, працював, жив, з якої родини походив, з ким товаришував і т. ін. Згадану функцію реалізують як антропоніми, так і топоніми. У цьому разі йдеться про оніми, котрі розміщені на периферійних ділянках семантичного поля „дійова особа”. Вони генерують додаткову інформацію, на основі якої у свідомості читача (реципієнта) формується база даних про героя художнього твору. *Сьогодні він мимоволі пригадав той день, коли з глухого Гадяча вісімнадцятилітнім хлопцем під їжджав на даху вантажного вагона до Москви* (В. Підмогильний) (місто Полтавської області); *Приїхала вона (Леся) з Валентином з Харкова, де вона прожила всього один рік...* (М. Хвильовий) (столиця УРСР з 1919 року до 1934 року; обласний центр України).

Важливим компонентом вертикального контексту є суб'єктивно-авторські інформаційні ланцюги, адже названа категорія акумулює у своїй структурі не лише ті відомості, які безпосередньо пов'язані зі змістом літературного твору загалом, певною сюжетною лінією зокрема, а також і ті, що відображають відповідні аспекти авторського ставлення до події, персонажа.

Одним із засобів відтворення позиції письменника є локалізація зображуваних подій у просторі. Досить часто майстри слова вводять у фактуальний рівень топонімічні назви, які певним чином пов'язані з їх власною біографією, знайшли особливе місце в авторській пам'яті. Леся Українка вибрала **Волинь (ліси Волині і Полісся)** місцем, де розгортаються події драми-феєрії „Лісова пісня”. Це край рідний поетесі, знаний з дитинства. Ю. Федькович для створення вертикального контексту своїх оповідань використовує топонімічні реалії Гуцульщини та Буковини (назви сіл, рік, міст і т. ін.): **Буковина, м. Чернівці, р. Путилівка, р. Черемош.**

Функціонуючи в індивідуально-авторському сегменті вертикальної площини, топонімічні реалії виконують у художньому творі *емотивну* функцію. Проте автобіографічна детермінованість властива не тільки назвам географічних об'єктів, а й антропонімічним денотатам. Письменник в окремих випадках настільки повно відтворює взятий з реальної дійсності образ у художній, що не обмежується змалюванням зовнішності, особливостей вдачі, вчинків, але й навіть не змінює імена та прізвища. Дядько Лев з драми-феєрії Лесі Українки „Лісова пісня” має однойменний прототип. Під час подорожі до озера Нечимного Лариса Петрівна Косач три дні жила у хаті Лева Скулинського. Спогади про село Скулин, його мешканців поетеса використала у процесі написання драми.

Найчастіше автори вибирають такі антропоніми, звучання котрих викликає певні (позитивні чи негативні) емоції, стає джерелом виникнення асоціацій, думок, є близьким, знайомим. Тобто використання для номінації дійової особи саме такого, а не іншого імені та прізвища може бути продиктоване емоційними мотивами. Останні є очевидними, особливо для того читача, який добре обізнаний з деталями життєвого шляху письменника, або ж завуальованими, що мають алюзивну природу функціонування. Їхній зв'язок з реальною дійсністю встановити досить важко. Ступінь оволодіння реципієнтом змістом авторсько-суб'єктивного сектору вертикального контексту, створеного з власних назв реалій, що більшою чи меншою мірою співвідносні з певними сторінками біографії письменника, залежить від екстратекстової обізнаності. Емотивна функція є однією з найбільш заблокованих, оскільки вимагає активізації вузькоспеціалізованих знань тезауруса реципієнта.

Власні назви можуть стати додатковим джерелом інформації про внутрішні характеристики персонажів, вони підкреслюють певні риси характеру героя, звертають увагу читача на специфіку його світобачення,

поведінки і т. ін. Обсяг такої інформації не є значним, адже виділяється основна ознака, що має особливе значення. Дуже показовими у цьому плані є прізвища та прізвиська. Окремі топонімічні назви теж генерують додаткову інформацію такого типу, проте здебільшого вони – авторські новотвори, тобто реально не існують. Дуже колоритними є оніми людей, котрими наділяє своїх героїв І. Карпенко-Карий: **Гервасій Гуляницький, Кактус, Маргин Боруля, Прогасій Пеньонжка**. Такі прізвища часто мають символічне значення, декодування якого необхідне для сприйняття змісту як вертикальної, так і горизонтальної площин, а також створюють певний комедійний настрій. У першому випадку йдеться про реалізацію власними назвами семантичної функції, в другому – експресивної.

Отже, ономастичний сектор є важливими компонентом змістової структури вертикального контексту, котрий творить додаткові змістові ланцюги, які мають екстралінгвальну природу, та сприяє тому, що вертикальна площина у повному обсязі реалізовує ідентифікаційну, локативно-темпоральну, соціологічну, емотивну та інші функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондалетов В. Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
2. Немировская А. Ф. Ономастическое пространство в художественном тексте (на материале романа О. Гончара „Твоя зоря”): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1986. – 16 с.
3. Українська літературна енциклопедія: В 5-ти томах / Редкол.: І. О. Дзверін та інші. – К.: Українська радянська енциклопедія. – 1995. – Т. 3. – 496 с.
4. Kosyl Cz. Nazwy wiasne w prozie Jarosiawa Iwaszkiewicza. – Lublin, 1992. – 138 s.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується ономастичний сектор вертикального контексту, аналізується семантичне навантаження власних назв у структурі вертикальної площини, вивчаються функції, котрі виконують в художньому творі топоніми, антропоніми та інші оніми.

Ключові слова: вертикальний контекст, власні назви, ономастичний сектор вертикального контексту.

SUMMARY

The onomastic sector of vertical context is investigated in this article, semantical meaning of proper names in structure of vertical

context is analyzed, function of toponims, antroponims and others onims in the work of art are determined.

Key words: vertical context, onomastic sector of vertical context.

*В.М. Галич
(Луганськ)*

УДК 070: 821. 161. 2 – 92 Гончар

**ДИНАМІКА АВТОРСЬКОЇ ПРАВКИ ІМЕН
ПЕРСОНАЖІВ РОМАНУ “ТАВРІЯ” ОЛЕСЯ ГОНЧАРА:
ПРАГМАТИКА ТЕКСТУ**

“Гончар випрацьовує свої твори, як ластівка ліпить гніздо. Він вибудовує щонайменшу деталь” [7, с. 77]. У справедливості цих слів П. Загребельного можна пересвідчитись, звернувшись до сторінок рукописів творів письменника, помережаних закресленнями, виправленнями і вставками.

У кожного письменника своя методика й техніка роботи над словом. Чисті, без авторської правки, рукописи в А. Чехова, графічною довершеністю відзначаються акуратні зшитки М. Коцюбинського, численною правкою позначені вони в О. Пушкіна, Л. Толстого. . . Олесь Гончар належить, за його власними словами, до більшості тих митців, “котрі завжди залишаються незадоволеними своєю роботою. Певно, це природне почуття, що відбиває якусь вічну невідповідність, той майже неминучий розрив, що відділяє художній задум від його втілення” [5, т. 6, с. 540].

Специфіка художнього мислення письменника завжди вабить дослідників його творчості, особливо коли мова йде про оригінальність митця, непересічність його таланту. Більшість авторів художніх творів, до яких відносить себе й Олесь Гончар, не дуже люблять ділитися секретами своєї праці. Однак кожен критик, літературознавець і просто допитливий читач у процесі сприймання прочитаного мусять розкодувати художню істину по-своєму, бо справжнє мистецтво – для всіх і одночасно – для кожного. І тоді на допомогу науковцю приходять письменницький архів – вірний свідок мук і творчих пошуків художнього слова.

У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України дбайливо зберігаються оригінали творів відомого українського письменника Олесь Гончара, а серед них – тексти чорнових редакцій першої книги дилогії роману “Таврія” [4]. Сторінки рукописів прозаїка підтверджують його постійні пошуки художньої довершеності, прагнення досягти гармонії між словом і замис-

лом. І хоча, як зазначав у свій час І. Муратов, "...творчий процес від першої зародкової фази є щодо форми явищем суто індивідуальним, що цей процес неможливо хоча б приблизно пояснити" [Цит. за: 11], зримо все-таки спробу проникнути в психологію творчості Олесь Гончара, таємниці його поетичної майстерності, дивовижний світ художньої свідомості. Адже йдеться "про щось глибоко інтимне, часом, й не зовсім зрозуміле, дароване людині природою" [1].

Наше звернення до письменницького архіву викликане не лише бажанням доторкнутися до найбільшої святості – ліплення, вибудовування, творення художньої істини словом, а й ще раз пересвідчитись у тому, що імена героїв – об'єкт особливої уваги письменника. Незначне кількісне співвідношення власних назв порівняно із загальними в лексичному фонді художнього твору, графічне їх виділення великою літерою обумовлює дбайливий і ретельний добір імен для персонажів прозаїком, про що свідчить авторська правка на сторінках романів.

У романі "Таврія" Олесь Гончар засобами художнього слова досліджує в соціально-історичному аспекті явища минулого українського народу, про які міг лише дізнатися з розповідей, архівних джерел... Прочитавши цю книгу, прозаїк Д. Лукіянович у листі до її автора відзначив: "У вас, крім сили слова, – краса і невичерпне багатство мови" [8, с. 50]. Але це буде потім. Попереду ж була велика, і як свідчать рукописи, нелегка праця над різьбленням художнього образу. У виборі імен для персонажів твору письменник орієнтувався на український іменник кінця ХІХ. – поч. ХХ століття. Значна антропонімна правка в тексті зумовлена турботою автора не лише про те, щоб ім'я героя гармонійно впліталось у мовностилістичну тканину роману, несло максимальну інформацію про свого носія, було естетично вагомим у розкритті художнього задуму, психологічно вмотивованим, а й щоб воно не розходилося з історичною правдою.

Особливо багато виправлень і перекреслень на першій сторінці другого варіанту книги, де відбувається перше знайомство з її персонажами. Зіставивши два варіанти чорнової редакції з робочим примірником роману, можемо проілюструвати шлях вибору прізвища для героя твору *Матвія Яреська*: *Черкас* → *Огієнко* → *Житник* → *Дробот* → *Яресько*.

Відчувається, що таку значну правку в найменуванні цього персонажа викликали труднощі в доборі імені для матері Данила та Вутаньки, дружини Матвія. Спираючись на національні, традиції реального антропонімікону, письменник обирає найпоширеніший загальноукраїнський тип іменування заміжньої жінки – назву з формантом -иха. *Черкасиха* – викреслене. *Житничиха* – теж. У другому варіанті чорнової редакції твору фіксується антропонім *Дроботка*, у якому суфікс -к- також відбиває народнорозмовну традицію говорів середньої Наддніпрянщини в найменуванні жінок за ім'ям чоловіка. Однак Олесю Гончару більше

імпонує суфіксальне утворення андроніма на -иха, та й творча інтуїція автора, його художнє чуття зумовили зупинитися на імені *Яресьчиха*, яке утворене від *Яресько* – прізвища чоловіка патронімічного походження (*Яресько* – демінутивна форма особового імені *Ярема*).

Функція суфікса -к-, що надає антропоніму зменшено-пестливого значення, у прізвищі переосмислюється. Формант -ко набирає семантичного відтінку ‘малий Ярема’, а отже, ‘син Яреми’. У контексті української літератури образи *Матвія Яреська*, страченого самосудом багатіїв, розіп’ятого на крилах вітряка, і його сина *Данила*, що “бунтарську правду” батька відстоював у роки громадянської війни, асоціативно пов’язуються з образом мужнього повстанця Яреми, оспіваного Т. Шевченком у поемі “Гайдамаки”. Характеристики денотата та лексико-структурні особливості прізвища *Яресько* зумовили саме такі додаткові конотації імені героя.

Письменникові нелегко дався вибір наймення, для ватажка заробітчаної валки *Нестора Цимбала*: *Акафій Мимрик* → *Нестір Воляник* → *Нестір Голяник* → *Нестір Цимбал*. Чоловіче ім’я *Акафій*, котре не відзначалося особливою частотністю серед українського населення, очевидно, із-за немилозвучності, та прізвище *Мимрик* із асоціаціями “людина, що мимрить, невиразно говорить” були відразу відкинуті автором, як невдалі. У подальшому добір антропоніма для цього персонажа автор намагався, щоб воно було естетично значимим, психологічно й соціально мотивованим. Прізвище *Цимбал*, що походить від назви народного інструмента (цимбали), дає не пряму, як це було у другому й третьому варіантах – *Воляник*, *Голяник*, а опосередковану, через асоціативно-образні зв’язки з предметом, який позначає апелятивна основа, характеристику персонажа. У контексті роману *Цимбал* – людина, що вміє пожартувати, не лізе в кишеню за словом, – не даремно криничанські заробітчани обрали його своїм отаманом! – а ще він любить красу, в усякому звірові душу знайде: “заядливий голуб’ятник”, “добрий годувальник” у асканійському заповіднику. Саме на таких конотаціях наголошує ретельно дібране письменником ім’я героя. Сам Олесь Гончар знаходиться під силою впливу прізвища *Цимбала*, називаючи його “диригентом” природи, обираючи слово з галузі термінології музичного мистецтва: “Всі дивовижні тварини, не б’ючись покійно, як у казці, йдуть за своїм добрим годувальником *Цимбалом*. – Наче вся природа оце тут вишикувалась, – задумано каже Валерик. – А *диригентом* над нею... людина” [5, т. 2, с. 503].

Безумовно, що уявити кожен порух письменницької думки тяжко, головне ж те, що ми наочно пересвідчилися в тенденції авторських пошуків виразних і лаконічних засобів ідентифікації персонажів свого твору. “Іноді навіть важко визначити, чому думка обирає саме таке, а не інше ім’я”, – зізнається сам прозаїк у листі до автора цієї статті, – тут важлива роль належить інтуїції автора, його художньому чуттю, як можу

посвідчити з практики, вибір імен персонажів твору далеко не завжди дається легко, щоразу відчуваєш потребу, щоб між іменем героя і його внутрішнім характером виникав зовні ненав'язливий, не шаржований, а цілком природний, психологічно вмотивований зв'язок" [3, с. 136].

Зіставляючи робочий примірник роману "Таврія" з другим варіантом чорнової редакції, помічаємо, що прізвище Валерика *Шпитально-го* виправлене на *Задонцев*, яке в контексті твору виразно вказує на місце проживання героя, мотивується. Родом Валерик з *рибальського приморського селища* ("А отже, знаходиться воно десь за Доном", – мислить читач, мати хлопця була дочкою відставного *боцмана*, батько – *рибалкою*). Очевидно, конкретизація біографічних деталей дійової особи спонукала письменника до заміни його прізвища.

Певно, тяжко дався Олесю Гончару й вибір імені для сільського відчайдушного шибайголови "з розірваною губою, який шоліта бився на сільських храмах з хутірськими глитаєнками, а іноді і сам падав за мертво, оглушений залізним шворнем..." [5, т. 2, с. 273]. Перше ім'я цього героя – *Андрій Шабала* (II в.). Співзвучність прізвища з апелятивом "шибайголова" посилює різко негативну характеристику персонажа. Згідно авторського задуму – це людина неспокійної вдачі (у "Перекопі" – він голова ревкому), людська гідність і самоповага якої формуються в колективі заробітчан. З презирством цей герой кидає прикажчику: "Руки мої ти в Каховці купив, а на душу – не заміряйся! Не продажна вона, самому потрібна..." [5, т. 2, с. 405].

Друге прізвище цього персонажа *Андріяка*, у якому суфікс -як- (пор.: *забіяка, гуляка*) надає оніму емоційно-експресивного відтінку одночасного осуду й співчуття, повністю відповідає авторському задуму. Сам письменник ніби ілюструє шлях добору способу ідентифікації цього героя, указуючи на асоціативний зв'язок прізвища з іменниками спільного роду, коли пише: "...Було покликано Бронникова, Прокошку-орловця і Федора *Андріяку*. – Оце вони, *заводіяки*, – сказав Гаркуша..." [5, т. 2, с. 528]. *Андрій Андріяка* – надуманість, відчутна у такому поєднанні антропонімної формули, зумовила заміну особового імені *Андрій* на *Федір*.

Письменнику не відразу вдалось знайти прізвище для головного персонажа, одного з керівників страйку заробітчан – *Бронникова*. У робочому примірнику книги читаємо: "...І що навіть не *Бронніков* (пізніше і буде замінене на *и* відповідно до української вимови й правопису російського антропоніма. – *В. Г.*) було йому прізвище, а зовсім інакше..." [5, т. 2, с. 418]. Але згодом автор вирішив указати справжнє ім'я героя й для цього він робить вставку: "...І що, може, навіть не *Бронніков* було йому прізвище, а комендор *Залізняк*" [5, т. 2, с. 418]. Це все було тут же закреслене письменником і подане нове доповнення: "...І що навіть не *Бронніков*, а *Бойко* було йому прізвище, комендор *Бойко*. Багато що проявилось тут Вутаньці" [5, т. 2, с. 418].

Спробуємо відтворити хід думок Олесь Гончара, пов'язаних з перейменуванням героя. Ім'я, яким сам назвав себе персонаж – *Бронников*, – є прекрасним засобом його самохарактеристики: структурний тип антропоніма вказує на національність – росіянин, лексичне значення апелює, від якого походить онім, очевидно, від “бронь”, “броня”, “боронити”, наголошує на провідних рисах характеру художнього образу – витримці, силі волі. Псевдонім показує ставлення героя до свого революційного минулого, його уявлення про свою генеральну лінію в житті. Значно повнішу конотацію цей антропонім отримує в “Перекопі”. Для фіксації справжнього прізвища цього образу Олесь Гончар обирає типове українське – *Залізник* (від залізо), що ще більше підсилює характеристичні можливості антропоніма *Бронников*. З одного боку, сугестивні особливості прізвища *Залізник* – викликати аллюзії, пов'язані з історичною особою *Максима Залізняка*, героя народного повстання під назвою Коліївщина, – ще з більшою силою акцентують увагу читача на позитивних рисах образу персонажа, а з іншого – у такій мірі посилене виділення головного в характеристиці героя набирає ознак шаржу, чого й намагається уникнути автор перейменуванням героя. Чуттєво-образні уявлення, викликані прізвищем реальної історичної особи *Максима Залізняка*, що в народній пам'яті закарбувався як національний герой, подвиг якого оспіваний у творчості Т. Шевченка, є несумісними із задумом письменника показати постать цілком земної людини. Сцени, у яких Льоня змальований з баяном серед орловських строковиків, де він ніжно й палко освідчується в коханні та вірності Вутаньці, дисонують з народними уявленнями про однойменного легендарного героя. Другий варіант прізвища – *Бойко*, – що є найменуванням за місцем проживання носія імені, у контексті роману повністю переосмислюється. Особливо сильні конотації пов'язані зі словом “*бий*”, омонімічним з коренем цього прізвища, отримує антропонім у другій книзі дилогії.

Знову звернемося до автографів роману “Таврія”: “Спочатку Даньков було навіть не зрозуміло, що міг Валерик мати спільного з оцим булькатим, суворим на вигляд чоловіком, лисим уже [з *вусами Тараса Бульби*], з кошлатими бровами якоїсь мурої масті” [5, т. 2, с. 85] (У квадратних дужках ми фіксуємо вставки до тексту або первинні варіанти антропонімів, викреслені автором у автографах твору). Зроблена письменником вставка в портретному описі *Дмитра Никифоровича Баклагова*, невгамовного й безкорисливого подвижника в справі охорони природи, закріплення оleshківських пісків, пом'якшує, на перший погляд, непривабливий зовнішній вигляд героя, поданого в сприйнятті Данька. Авторське вкраплення “з *вусами Тараса Бульби*” становить поширене неузгоджене означення, у складі якого є антропонім літературного походження, що викликає асоціації схожості (як зовнішньої, так і внутрішньої) з позитивним героєм однойменної повісті М. Гоголя.

Цікаво простежити авторську трансформацію прізвища різко негативного персонажа, одного із представників протилежного соціального табору по відношенню до сільських пролетарів-заробітчанин – *Савки Гаркуші*, прикажчика фальцфейнівського маєтку. (Кирило) *Андрюшенко* → (Тимоха) *Магомет* → (Савка) *Гаркуша*. На нашу думку, зміна типово українського прізвища героя *Андрюшенко* на *Магомет*, утвореного шляхом трансонімізації – переходу власного імені тюркського походження в прізвище, – пов'язана з конкретизацією письменником портретних деталей у деспотичній зовнішності цього персонажа: “Верхи на зміленому жеребці приїхав надвечір [*Кирило Андрюшенко, Тимоха Магомет*] *Савка Магомет*, молодий прикажчик з маєтку Фальц-Фейнів, бажаний Лук'янів гість... Силою віє від [*Кирила*] *Тимохи*. Малий, клишоногий, зате груди колесом, в'язи круті, весь мов налитий важкою червоною міддю” [4, I в., с. 48].

Нижче в тексті знаходимо ще ряд лексем, які мотивують прізвище *Магомет*: “холодний погляд”, “широке обличчя”, “*Магомет уперіцив Олексу нагайкою за столом*” [4, I в., с. 59]. Однак письменника, мабуть, не влаштовувала акцентуація уваги читача в основному на зовнішності персонажа. В останньому варіанті Олесь Гончар змінює ім'я та прізвище героя на *Савка Гаркуша*, посилюючи соціально-психологічний підтекст образу. Вдало дібране епіком прізвище *Гаркуша*, що походить від звуконаслідувального дієслова з негативним емоційно-експресивним відтінком – “*гаркати*”, поглиблює гротескно-сатиричну характеристику дійової особи, передаючи народне ставлення до панських прислужників. І хоча в останньому варіанті письменник відмовився від опису зовнішності героя, поданого вище, все ж таки відчувається генетичний зв'язок у нових портретних деталях образу *Гаркуші* з асоціаціями, навіяними прізвищем *Магомет*: “бравий”, “очі з хижуватими розкосинами, як у того татарина з-за Перекопу”, “міцне вилицювате обличчя”, “крута, налита кров'ю потилиця”, “клишоногий, присадкуватий, в'язистий, як бичок бузівок” [5, т. 2, с. 283, 286].

На прикладі подібних промовистих прізвищ можна простежити діалектичну єдність антропоніма як елемента цілісної структури художнього тексту з його змістом. Ім'я героя є засобом вираження авторського задуму, його концепції художнього образу, і разом з тим у контексті художнього твору воно набирає певного, обумовленого змістом твору, лексичного значення, додаткових, інколи несподіваних, порівняно з семантикою етимона, конотацій. Для індивідуального стилю Олесь Гончара властива не пряма (хоча письменник нерідко вдається до етимологізування власного імені), а опосередкована мотивація антропоніма: досить часто через співзвучність з фонетичною оболонкою імені, морфологічною структурою загальних назв (як було в прикладі *Андріяка – забіяка*), що стоять поряд, перегук із семантикою апелятивної основи лексем, які оточують онім. Оскільки семантичний зв'язок апелятивної основи прізвища зі словами-сусідами пе-

реважно ґрунтується на їх переносному значенні, то ім'я персонажа, будучи посередником у трикутнику автор – зміст – читач, стає активним збудником чуттєво-образного мислення реципієнта. Семантика апелювальної основи прізвища, яке відклалося у свідомості митця під час акту найменування героя, спрямовує думку письменника на шлях інтуїтивних творчих пошуків у роботі над художнім твором. В Олеся Гончара прізвище героя досить часто виступає засобом вербалізації підтексту художнього образу, а то й філософського та соціального естетичного підтексту всього твору. Письменник, як правило, розкодує значення цього антропоніма, увиразнюючи якийсь окремий аспект його конотації, важливий у характеристиці героя. Ось як, наприклад, заговорило аналізоване нами прізвище *Гаркуша* в діалогі: “– Казали колись батько: виростає, Савко, на великого *пса*, бо маленька *собачка* – повік *цєня*... *Гаркушина* промова обірвалась на *найвищій ноті*” [5, т. 2, с. 294]; “Бач, прохлаждаються тут...” – подумав на ходу *Гаркуша*, зупинившись за кілька кроків від ганку, з ненавистю *гаркнув*: – Бунт, паничу на току!.. [5, т. 2, с. 516]; “– ...Подаймо знак на Дніпро козакам Української Директорії та їх отаманові *Савелію Гаркуші*! Майдан при згадці про свого земляка загомонів, захвилювався: – З якими сьогодні він *гавка*, твій *Савка*? – Від кайзера, мабуть, уже до французів перемайнув?” [5, т. 3, с. 17].

Пейоративне ім'я *Дрищенко* (робочий примірник книги) у сцені відомлення фельцфайнів про початок страйку в асканійському степу є одним із художніх засобів сатиричного змалювання панських посіпак. Відчуваючи неприродність посиленого акцентування на негативному (адже поряд у тексті є ще слова з такою ж емоційно-експресивною оцінкою – “каналія”, “холуї”, “бовкнув”, “приплюхав охляп”), Олесь Гончар вдається до заміни прізвища пригінчого на стилістично нейтральне – *Грищенко*, яке, однак, зберегло співзвучність з попереднім варіантом.

Софію Карлівну – володарку таврійських земель – строковики й пастухи називали *Фальцфейнихою*. Уже саме незвичне поєднання у структурі цього імені прізвища іншомовного походження з формантом -иха, типовим в іменуванні заміжніх жінок на Україні, надає йому іронічного звучання. У процесі роботи над робочим примірником книги письменник подає ще один варіант іменування цього персонажа – *Фейниша*: “Кажуть, злякалась [пані] *Фейниша* чабанського наїзду...” [4, III в., с. 207]; “Він уже й зараз жабу підкує... А виросте, то підкує й саму [Фальцфейниху] *Фейнишу*...” [4, III в., с. 208]; “Прислужився панству, Дніпро вночі [економіям] *Фейниші* продав!” [4, III в., с. 282].

У наведених уривках тексту виділені слова – загальні назви й антропонім – замінені на власне ім'я *Фейниша*. Це прізвище, котрим позаочі називали свою пані наймити, висловлюючи свою зневагу й презирство до неї, становить оказіональне утворення за зразком назв ідентифікації жінок за професією чоловіків, поширене в розмовній мові

(пор.: професорша, докторша). Знову ж таки нетипове для антропонімної формули поєднання частини складного прізвища німецького походження із суфіксом -ш- є засобом прямої нещадної сатиричної характеристики художнього образу, а з іншого боку, опосередковано через це власне ім'я, утворене простим людом, проглядаються дотепність і розум українського народу, життя якого досліджує за допомогою художнього слова Олесь Гончар у романі “Таврія”.

Виправлена автором форма іменування багатії поміщиці *пані Єфименко* на *мадам Іваненко* різностильовістю своїх компонентів (слова французького походження і типового українського прізвища, утвореного від найпоширенішого чоловічого особового імені) викликає саркастичний сміх у читача (а в тексті роману є ще й *мадам Шило!*).

Проаналізовані приклади, на наш погляд, яскраво засвідчили важливий етап у творчій еволюції письменника – шліфування таланту сатиричного змалювання явищ дійсності, формування мовної своєрідності митця, домінантою в якій є широке використання естетичних ресурсів власних імен персонажів. Ці ознаки індивідуального стилю Олесь Гончара, що проявились у перших великих епічних творах, простежуються й у всій його подальшій творчості: *Кучолоп* (“Твоя зоря”), *Шмена* (“Людина і зброя”), *Верещака* (“Циклон”) і т. д.

Особливо великою антропонімною правкою в автографах “Таврії” відзначаються особові імена героїв. Звичайно, Олесю Гончару було набагато легше дібрати імена для персонажів “Прапороносців”, адже очевидцем та учасником змальованих подій був він сам, а герої майбутніх творів ділили з ним усі труднощі й незгоди війни. У найменуванні героїв нового великого епічного твору про історичне минуле українського народу письменнику доводилося орієнтуватися на імена старшого покоління – дідусів та бабусь. Треба відзначити, що митець із знанням справи продемонстрував багатство українського іменника кінця XIX – поч. XX ст. Перш, ніж зробити остаточний вибір імені, автор перебирає по кілька варіантів. І навряд чи при цьому він звертав увагу на етимологічне значення особового імені, яке за десять століть, починаючи з часу прийняття християнства в Київській Русі, стерлося в генетичній пам'яті українського народу. Головний орієнтир прозаїка на евфонію наймення, гармонійний зв'язок його з прізвищем, частотність уживання у відповідності до зображуваної епохи. Саме тут Олесь Гончар не розходить з традиціями реального антропонімікону.

Проілюструємо це на прикладах добору особових імен для героїв роману “Таврія”: *Олекса* → *Микола* → *Кирило* → *Пилип* → *Матвій* (Яресько) [4, II в., с. 1, 7]; *Приська* → *Марійка* → *Федора* → *Мар'яна* → *Мокрина* (старша сестра Вутаньки) [4, I в., III в., с. 11]; *Акафій* → *Нестор* (Цимбал) [4, I в., с. 4; II в., с. 5]; *Кирило* → *Тимоха* → *Савка* (Гаркуша) [4, I в., с. 48]; *Толя* → *Іван* → *Льоня* (Бронников)

[4, II в., с. 215]; *Андрій* → *Федір* (Андріяка) [4, II в., с. 214]; *Пріська* → *Дуся* → *Дуня* (Чорновіл) [4, I в, с. 12]; *Олекса* → *Альоша* → *Гриша* (семінарист) [4, II в., с. 90].

Рукописи дають можливість побачити процес “примірки” власних назв при творенні художніх образів. Обрання найменша *Пріська* (спрощеної форми жіночого імені Єфросинія) як перших варіантів до особових імен двох героїнь, нам здається, обумовлене асоціаціями у свідомості письменника з іменем бабусі. О. Бабишкін зазначав, що для майбутнього письменника “щедрою на добро і любов до людей була... його бабуся Пріська” [2, с. 7]. Сам Олесь Гончар з особливою теплотою згадував: “В її (бабусі – В. Г.) образі ніби втілювалося для мене все краще, що є в нашого народу: працьовитість, чесність, правдивість, безмежна доброта, обдарованість. Ця вічна трудівниця, ця темна, неписьменна, але винятково чуйна до чужого горя жінка своєю людяністю стоїть для мене поряд з тими, чії творіння нас захоплюють і кого ми називаємо за їхню діяльність справжніми гуманістами” [5, т. 6, с. 537].

Однак письменника щось не задовольняло в цьому виборі імені, можливо, роль епізодичного персонажа, носія цього оніма, можливо, відтінок зрублості, якого надає суфікс -к- у просторічному варіанті антропоніма – *Пріська*. Під час роботи над романом “Циклон” з глибин пам’яті письменника знову виринає ім’я рідної людини, яким він ідентифікує юну дівчину-українку, що покохала військовополоненого кавказця. Органічно введено в певну мовну конотацію ім’я *Пріся* (більш стилістично нейтральне) стає органічним елементом творення одного з найкращих жіночих образів у творчості прозаїка, поетизації кохання молодих людей, що розквітло в неволі.

У деяких випадках редакція антропонімів пов’язана з витримкою певних орфографічних правил правопису власних імен та їх гіпокористичних форм, відтворення російських прізвищ українською мовою: *Ганню* – *Ганно* [4, III в., с. 62], *Лено* – *Лено* [4, III в., с. 223], *Бронніков* – *Бронников* [4, III в., с. 418; II, с. 524].

Ім’я по батькові ватажка орловських заробітчан у другому варіанті чорнової редакції роману замінене на *Мокеїч* [4, II в., с. 28]. Новий патронім, утворений від особового імені *Мокей*, оформлений як варіант усної російської вимови, безперечно, виразніше вказує на національну приналежність персонажа.

Виправлене письменником *Софія Едуардівна* на *Софія Карлівна* [4, III в., с. 125], бо вже є персонаж *Фрідрік Одуардович* та й новий патронім героїні сильніше підкреслює її походження – з німців, *Олімпіада Юр’євна* на *Олімпіада Павлівни*, *Никанор Осадчий* на *Митрофан Огієнко*, *Дуся Коваленкова* на *Дуня Чорновол* (останнє вживається тільки в I в., с. 12) підкреслюють ставлення самого письменника до імені героя не як до якогось спонтанного утворення поза

мисленням автора, а як до невід'ємного елемента творчої думки митця в осмисленому доборі цих важливих лексем.

У першому та другому варіантах чорнової редакції “Таврії” на початку твору, особливо в описі валки криничанських заробітчан, зустрічається набагато більше, порівняно з викінченим варіантом твору, куди вони не ввійшли, імен героїв з короткими коментарями про них: *Прокіп та Микола Погребняки, Василь Глушко, “син заворсклянського погорільця Федька”, Марія Загребельна* [4, II в., с. 7], *Дуня Чорновол (Коваленкова), “висока, розшаріла, в’юнка...”* [4, I в., с. 12], *Пилип Сушко* [4, I в., с. 22]. “*Печатку Данькові у волості прибивав Матвій Кирилаха*” [4, II в., с. 7]. Вилучення з художнього тексту образів цих персонажів, очевидно, пов’язане зі змінами в задумі твору, що спочатку писався як повість, у центрі уваги котрої було життя заробітчан, через яке простежується доля цілого покоління українського народу. У романі ж, де об’єктом художнього дослідження стають більші горизонти дійсності, образи, на перший погляд, епізодичних персонажів переходять у окремі сюжетні лінії (Нестір Цимбал, Ганна Лавренко, Федір Андріяка...) Мабуть, у зв’язку із жанровими змінами письменник скоротив кількість представників криничанської молоді.

Антропонімна правка рукописів Олесь Гончара переконливо доводить, що художня культура письменника відзначається бережним ставленням до такого елемента безмежного океану лексики української мови, як власне ім’я, у якому відбилися риси національного характеру народу, чується відгомін його історії, – то все від уміння письменника “наслухати реальні голоси життя, його предметні подробиці”, бо “він любить його густий земний “заміс”, знає естетичну ціну яскравого побутового колориту, соковитої реалістичної характеристики” [9, с. 5]. Хочеться пополемізувати з дослідником художньої спадщини Олесь Гончара Є. Михайлюком, який відзначив, що в романі “Таврія” значно менше... виразної присутності авторського “я”, “суб’єктивізму” [9, с. 21]. На наш погляд, це не зовсім так. Спостереження над авторською правкою імен персонажів роману “Таврія” показує, що у творчій еволюції письменника значне місце відводиться авторському “я”, суб’єктивному заглибленню в життя.

Докладне вивчення автографів роману “Таврія” дає можливість на матеріалі антропонімів простежити складні, що перебувають у постійному русі, зв’язки між чуттєво-образним і логічно-раціональним у художній творчості письменника, які увиразнюють неповторність його творчої особистості.

Олесь Гончар не лише визнає роль інтуїції, своєрідного “осяяння” у творчому процесі художника слова, а й указує на важливе її підґрунтя – логічне осмислення дійсності, попередній життєвий і мистецький досвід письменника. Як згадує І. Дузь, Олесь Гончар, виступаючи пе-

ред учасниками республіканської міжвузівської наукової конференції (Одеса, 25-26 квітня 1978 року), присвяченій вивченню проблем гуманізму та майстерності в його творчості, відверто ділився своїми теоретичними узагальненнями поняття художня інтуїція, які ми розцінюємо як своєрідний внесок письменника в розвиток питань психології творчості, прагматики художнього тексту, таких актуальних і сьогодні в сучасному літературознавстві та лінгвостилістиці. Одеський дослідник наводить розмову Гончара з професором Гаєм про творчу працю, у котрій автор “Прапороносців” заперечував “яке б то не було “озарення”. Тільки з часом, як зізнається письменник, він почав розуміти, що “осяєння” такі є: “А що ж воно означає? Це наслідки проникнення в життя. Це не тільки використання того, що лежить на поверхні. Це вміння систематизувати, класифікувати, дати оцінку одному факту і другому, зіставляти їх. І, нарешті, відібрати те, що йде від інтуїції художника. Я знаю, що інтуїція відіграє велику роль у роботі вченого, а що вже тоді говорити про роль інтуїції в художній творчості?.. Отже, інтуїція – це ціла сфера, яка не піддається дослідженню, але яку ми повинні згадати. Бо думаю, що в цьому йдеться про головне, йдеться про внутрішню свободу письменника” [6, с. 184].

Ці думки Олесь Гончара співзвучні зі словниковою статтю “Інтуїція художня”, у котрій говориться, що це – творчий здогад у виборі письменником оптимального ідейно-художнього рішення, підготовленого всім його попереднім життєвим і художнім досвідом, властивість і складова частина творчого мислення митця, спрямована на пізнавання дійсності як об’єкта художнього зображення” [10, с. 326].

Звертаючись до творчої праці Л. Толстого, Олесь Гончар зазначав, що герої цього письменника “на певному етапі переставали його слухатися, виходили з-під його нагляду (отже, діяли за інтуїцією автора, а не за диктатом його свідомості – В. Г.). Мабуть, це справді так. Але є автор, у якого, за моїми спостереженнями, герої з-під його влади не виходять. Він керує над ними своєю залізною волею... Тоді в одному випадку перед нами буде автор або ж якогось детективу, або ж автор непоганої книжки. А в іншому, отам, де він втратив владу над своїми героями, ...в такому випадку постає перед нами Лев Толстой”. Не применшуючи елемент свідомості, письменник застерігав дослідників літератури, щоб вони не нав’язували раціональність там, “де відбувається складний творчий процес творення книги. У такому випадку автор буде просто *художній керівник персонажів своєї книги*. А в іншому випадку він буде *художником*. Це тому, що він довірявся собі і своєму внутрішньому голосу” [6, с. 185].

На наш погляд, О. Гончар, особливо в початковий період своєї творчості, не завжди покладався на інтуїцію, добираючи ім’я для героїв твору. Підсвідомо рука письменника вивела для своїх персонажів, імена, як свідчать рукописи, *Мимрик, Шабала, Черкас, Залізник, Магомет*. Однак

існування у свідомості автора викінченого твору, який ще тільки пишеться, передбачення ймовірного читацького сприйняття художніх образів, глибокі знання митцем законів антропонімної творчості народу (про це свідчать неодноразові екскурси в історію українського антропоніміку, здійснені письменником у “Людині і зброї” та “Бригантині”, його етимологічні “підказки” читачеві в розумінні семантики власних імен) продиктували йому прізвиська відповідно до згаданих вище – *Цимбал, Андріяка, Яресько, Бойко, Гаркуша*. А можливо, перша група імен обрана обдуманно, а друга – зумовлена інтуїцією, що спиралась на певний художній досвід письменника? Де Олесь Гончар виступає “художнім керівником”, а де “художником”, який довіряється лише ритмам свого серця й чуття?

Важко в цій справі щось категорично стверджувати. Ми лише можемо здогадуватися про найбільш вірогідні, на наш погляд, нюанси творчого процесу митця, зокрема в плануванні й реалізації прагматичного комплексу художнього тексту. А труднощі наші – це свідчення складного діалектичного зв'язку емоційного й раціонального, загального й особистісного, зумовлених властивостями образного мислення письменника, його таланту. Адже, з одного боку, він мусить ураховувати закономірності розвитку українського національного іменника, щоб художня правда не розминулася з реальною, щоб його герої у змальованому вирі-океані суперечливої дійсності з її циклонами й штилями почували себе в сорочках-іменах цілком природно й ненав'язливо в певному історичному зрізі. А з другого – митець керується власними симпатіями, не лише розумінням, а й відчуттям красивого й потворного, усвідомленням того, що ім'я героя – спочатку це просто цеглинка, обточена майстром, але яку він бачить уже на своєму місці, пов'язану з іншими, подібними до неї в архітектоніці твору, що наймення персонажа – це клітинка, від повноправного дихання котрої залежить існування багатомірного організму художнього твору.

Ми не зовсім погоджуємося з твердженням О. Гончара: “...Я сам став помічати, що там, де більше довіряюся отим інтуїтивним почуттям, там краще. Про це й дослідники говорять: “Оце краще”. А там, де в мене все виміряно, де скрізь гармонія, – там гірше” [6, с. 186]. Оскільки нас цікавить у бінарностях “свідомість – інтуїція”, “авторська – читацька прагматика” лінгвостилістичний аспект образного мислення митця, вважаємо висновки письменника досить категоричними по відношенню до своєї словесної творчості, крім того, вони суперечать сказаному ним самим про те, що інтуїція спирається на логічні операції, спрямовані на систематизацію, класифікацію, оцінку одного факту й іншого та зіставлення їх. Думка ж дослідників, на котру посилається Олесь Гончар, мабуть, від нерозуміння того, що тісне діалектичне переплетення чуттєвого й раціонального лежить в основі самої художньої інтуїції.

Спостереження над антропонімною правкою письменника в рукописних варіантах тексту роману “Таврія” вносить до деякої міри прояснення в проблему діалектики інтуїтивного й свідомого в його творчості, уводить до наукового обігу недосліджений матеріал. На наш погляд, у перших своїх творах, у яких закладалися підвалини творчої своєрідності митця, формувалися його художній досвід та майстерність в іменуванні персонажа, Олесь Гончар більше покладався на свідомий добір імені, ніж на інтуїтивний. І в цих актах художньої діяльності він спирався на багатотомову народну практику. Хоча, відзначимо, багато прізвищ прозаїк обирає, керуючись інтуїтивним відчуттям їх природності та гармонійності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астаф'єв В. Писати треба правдиво // Літературна Україна. – 1985, 21 лют.
2. Бабишкін О. Олесь Гончар. – К., 1968. – 324 с.
3. Галич В. Доля дарувала дві світлі зустрічі (роздуми над листами Олесь Гончара) // Київ. – 1999. – С. 134 – 137.
4. Гончар Олесь. Таврія. Чорнова редакція перших 5 розділів. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 96/4; Таврія. Чорнова редакція розділів: I-V, X. – Ф. 96/6
5. Гончар Олесь. Твори: В 6 т. – К., 1978 – 1979. – Т. 2. – 536 с.; Т. 3. – 520 с.; Т. 6. – 624 с.
6. Дузь І. Високе осяння душі. – К., 1990. – 230 с.
7. Загребельний П. Роздуми на іменини // Слово про Олесь Гончара. – К., 1988. – С. 70 – 84.
8. Лукіянович Д. Лист до О. Гончара від 1. 11. 1956 // Слово про Олесь Гончара. – К., 1988. – С. 50 – 51.
9. Михайлюк Є. Красивий талант. – К., 1968. – 48 с.
10. Сивокінь Г. Інтуїція художня // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 326.
11. Тарнавська Л. – Макаров А. Польоти уві сні і наяву // Літературна Україна. – 1990, 24 трав.

АНОТАЦІЯ

На матеріалі імен персонажів роману „Таврія” Олесь Гончара розглядаються творчі аспекти авторського редагування. Залучається рукописна спадщина письменника.

SUMMARY

The creative aspects of the author's editing on the material of characters names are analysed in the article. The manuscript heritage of the writer is also accounted for.

*Л.І.Пац
(Горлівка)*

УДК 81'42

ЗАСОБИ ТЕКСТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ВСТАВНІСТЬ І ВСТАВЛЕНІСТЬ

Серед синтаксичних інновацій, що визначають лінійну структуру сучасного українського речення з виходом його в площину тексту, активно виявляють себе процеси, що водночас зумовлені, з одного боку, відхиленням від лінгвістичних закономірностей та норм, а з іншого, впливом ситуативно-прагматичних чинників. Однією з основних причин сутнісних змін як у граматичному ладі мови, так і в розгортанні лінійної структури речення та в розриві внутрішньореченневих синтаксичних зв'язків є посилення впливу усного мовлення на письмове, що визначає активізацію відцентрових тенденцій у реченні й спосіб улаштування текстових величин.

Звертаючись до аналізу вставних і вставлених одиниць, що поповнюють традиційну парадигму текстотвірних засобів – заміщувально-вказівні лексеми, лексичні повтори, сурядні сполучники початку речення, сегментовані конструкції, ми маємо на меті з'ясувати їхній текстотвірний потенціал, кваліфікаційні й диференційні ознаки, що видається актуальним у напрямі з'ясування особливостей розвитку лінійної структури речення. Саме вставні й вставлені величини наближають базове для них речення до тексту, репрезентуючи собою окремі пропозиції, здатні до самостійного вияву.

Зазвичай вставні й вставлені конструкції аналізувалися як синтаксично ізольовані частини речення: **вставними** називаються синтаксично не пов'язані з реченням слова й сполучення слів, які виражають ставлення мовця до повідомлюваного, містять його загальну оцінку, вказівку на джерело повідомлення чи зв'язок його з іншими, стосуючись речення загалом або окремого його компонента [2, с. 140]; **вставлені** – це інтонаційно виділювані конструкції, що є додатковими, присутніми зауваженнями до основного змісту речення [2, с. 165]. Відносно пізня диференціація явищ

вставності й вставленості зумовлена не стільки їхньою прагматикою, скільки місцем у структурі базового речення, здатністю до розчленування цілісного інформативного тла й міжмовною омонімією українського “вставні” й російського “вставные” (в українському мовознавстві вставні конструкції – це один із засобів вираження суб’єктивної модальності, а російським “вставные” йменуються будови окремого пропозитивного змісту). Нам видається достовірною співмірність аналізованих явищ лише у двох аспектах: по-перше, вставність і вставленість є способами інтонаційно-сислового членування висловлювання, по-друге, безсумнівним є текстотвірний потенціал цих структур; переважна ж більшість ознак уможливає більш-менш чітку диференціацію означених мовних явищ. Підсумовуючи відоме в лінгвістиці, зауважимо кваліфікаційно-класифікаційні параметри вставних конструкцій:

1) вставні слова, словосполучення й речення не вводяться до складу базової одиниці традиційним сурядним чи підрядним зв’язком: *Глянув угору – може, по сонцю визначить, де схід, де захід, бо йшов, либонь, зі сходу* (І. Багрянний. Тигролови);

2) вони можуть бути вилучені з базового речення без руйнації його основного змісту й без зміни реченневотвірного синтаксичного зв’язку: *Глянув угору – по сонцю визначить, де схід, де захід, бо йшов зі сходу*;

3) є засобом вираження суб’єктивної модальності; тут лексеми *може, либонь* передають непевненість мовця в результативності дії;

4) характеризуються інтонацією вставності з пониженням голосу й прискореним темпом вимови, змінюючи ритмомелодійне оформлення речення й за допомогою артикуляційних засобів актуалізуючи додаткові, але від цього не менш вагомні смисли.

Сумніви у синтаксичній незалежності вставних одиниць були висловлені ще І.І. Мещаніновим, який назвав вставні слова “вставним відокремленим членом суб’єктивного відношення” [4, с. 186], та В.В. Виноградовим, який вважав, що вставні слова можуть входити в семантико-синтаксичну структуру як своєрідні модально-вставні члени речення [1, с. 55]. Можливість вилучення вставних конструкцій із базового речення не свідчить про відсутність синтаксичного зв’язку (можна говорити лише про його специфічний характер), як, наприклад, і можливість виведення за межі простого речення детермінантних чи атрибутивних поширювачів, подвійний синтаксичний чи прислівний зв’язок яких не викликає сумніву.

Під вставленими конструкціями сучасна лінгвістика розуміє компоненти, які:

1) не можуть займати препозицію щодо реченневої структури: *Але в цей час гримнув постріл (за лунами не розібрав з якого боку), і щось хуркнуло крилами, майнуло і сіло на суху осіку* (І. Багрянний. Тигролови);

2) виражають самостійний об'єктивний зміст і можуть вільно вживатися поза межами речення: *А оце вже нове (несолодко жилося батькам) – кукурудзяний чагарник підходить аж до двору, а потім переступав через парканчик і заповнював собою увесь двір, обступивши хату щільним муром* (І. Багрянний. Сад Гетсиманський) > *А оце вже нове – кукурудзяний чагарник підходить аж до двору, а потім переступав через парканчик і заповнював собою увесь двір, обступивши хату щільним муром. Несолодко жилося батькам;*

3) характеризуються самостійним інтонаційним оформленням;

4) виокремлюються дужками або тире [3, с. 302-303].

Кваліфікаційні ознаки вставних і вставних конструкцій, сутність яких не викликає принципових суперечок, окреслюють їхню основу диференційну ознаку – співвіднесеність з реченнєвою структурою базового компонента, з одного боку, й спільну прагматику досліджуваних одиниць, з іншого, яка виявляє себе в змістовій актуалізації значеннєвих синтагм шляхом інтонаційно-сміслового виділення та в їхньому текстотвірному потенціалі. Виконуючи основну функцію – суб'єктивно-модальної оцінки, одиниці вставності конкретизуються в семантичних групах із значенням: а) гіпотетичної модальності: *З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сіяло в долину жовту каламуть – мабуть, на дощ* (Г. Тютюнник. На згарищі); б) констатувальної модальності: *Дві конфети, безумовно, величезна річ, що трапляється Саньці на великі свята [...] (В. Винниченко. “Віють вітри, віють буйні...”); в) переповідної модальності: Нещодавно я обережно завела з ним розмову про той фільм, на зйомках якого я... захворіла, як вони кажуть* (Я. Дубинянська. По той бік дощу); г) суб'єктивної оцінки: *Для літератури, по-моєму, треба перш за все – чесність* (Остап Вишня); г) емоційної оцінки: *На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега* (В. Винниченко. Федько-халамидник); д) активізації уваги адресата: *– Де ти був? Де ти міг пропадати так довго? Я дуже – ти розумієш – дуже хвилювалася* (Я. Дубинянська. Капітан і Анжеліка); е) логічної впорядкованості: *До речі, треба зараз же написати записку – на грошовій банкноті, вона читала про це в якомусь романі* (Я. Дубинянська. Під пеленою) тощо.

Авторська інтерпретація повідомлюваного – невід'ємний компонент вставності – у вставленнях не є обов'язковою, за винятком, коли суб'єктивна модальність накладається на об'єктивну, передавану вставленими конструкціями. Пор.: *Отож перша частина поетичного вечора починається з читання віршів самим автором (хоч деякі з них із такої нагоди запрошують акторів, співаків і музикантів)* (М. Чубук. Метакса); *Та всі гнізда порожнісінькі були. Тільки в одному лежало рябесеньке яєчко з того літа, легеньке, з дірочкою (Самі горобці, мабуть, і випили його)* (В. Винниченко. “Гей, не спиться...”).

Традиційне уявлення про неможливість передачі суб'єктивно-модальних смислів вставленими конструкціями активно спростовується сучасним процесом текстотворення, коли вставлення поза власним пропозитивним змістом нейтрального характеру водночас містять виразно авторську оцінку, емоційно увиразнює чи експресивізує текст: *Спогади... (Ах, хто ж то так прекрасно грає?!). По огорожі ходять шепіт і млюсть у темряві весняної Великодньої ночі помежи столітніми дубами й липами* (І. Багрянний. Сад Гетсиманський).

Попри досить широкий спектр виконуваних функцій: а) уточнення чи конкретизації всього повідомлення чи окремого сегмента: *До скургуца був собі Семен Гедзь бравим парубком, трошки, скажемо, ще молоденьким (чотирнадцятий минав), та дорослі парубки вже не знали від себе, а часом котрий то й цигарки давав потягнуть* (В. Винниченко.); б) мотивації: *Я навіть зупинилася, і Нік повернувся – чи все зі мною гаразд? – але в наступну мить я вже пішла вперед, легко, стрімко, ніби летіла* (Я. Дубинянська. Лялька на гойдалиці); в) вказівки на джерело: *Свято садіння столітнього дерева – так учні називають дуб – у школі стало традицією* (В. Сухомлинський. Педагогічна поема). Визначальною для вставлень є передача додаткової інформації, що не є необхідною для розуміння основного змісту речення: *Андрій це помітив ще раніше по інших містах, які він проїхав (а він проїхав їх безліч і в усіх кінцях країни соціалізму), але тут те впадало в око особливо* (І. Багрянний. Сад Гетсиманський); *Переді мною лежала гора паперу – чистого паперу має бути багато – і я знервовано покусувала ручку, як завжди, коли не могла знайти потрібного, єдиного для цієї фрази слова* (Я. Дубинянська. Лялька на гойдалиці).

Вставні й вставлені конструкції попри їхнє формальне перебування у складі опорного речення спричиняють розчленування змістової лінії на два окремих повідомлення, водночас постаючи засобом текстової організації й актуалізуючи додаткові смисли в режимі максимальної мовної економії. При цьому вставлені одиниці здебільшого репрезентують власний пропозитивний зміст як на семантичному, так і на формальному рівнях, а редукція формально-синтаксичної структури вставних одиниць може зводитись до окремого слова, лише потенційно здатного до розгортання в самостійне висловлювання. Пор.: *Натомість, на думку Ліотара (і тут вперше задаємо про цього “монстра”, про постмодернізм), “світом постмодерного значення керує гра з досконалою інформацією... дані принципово доступні кожному з експертів: наукової тасмниці не існує”* (Р. Семків. Фрагменти); *Андрій надивлявся на світ. Перед тим, як покинути його, може, назавжди, він жадібно дивився на все навколо* (І. Багрянний. Сад Гетсиманський): може > *Може так статися /Андрієві видається це можливим*. Таким чином, прийом введення вставних і вставлених конструкцій стосується не так речення,

що є основною знаковою одиницею мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку – лексичних, фразеологічних і синтаксичних – і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування [6, с. 14], як тексту.

На формально-граматичному рівні речення з вставними й вставленими одиницями є простими ускладненими, а на комунікативному – поліпропозитивними, такими, в яких додаткова предикативність, витворювала досліджуваними конструкціями, має на меті актуалізацію певних смислів, здатних трансформуватися у власну самостійну предикативність. “Так звані вставні слова є реалізацією одного з синтаксичних значень, а саме – вторинного предиката поліфункціональних словформ (словосполучень, предикативних одиниць), тобто є елементами узусу, а не системи” [5, с. 12], а “вставлення дозволяє суб’єкту мовлення реалізувати будь-які, не обмежені часом, ні простором інформативного плану висловлення, асоціативні смислові зв’язки, які виникають у нього в процесі мовленнєвої діяльності” [5, с. 8].

Налаштованість вставних сполучень на текст засвідчує їхня ініціальна чи інтерпозиція в реченні, коли вони передбачають подальше розгортання його лінійної будови. Частіше у постпозитивний контекст спрямовані одиниці із значенням гіпотетичної модальності чи слова перелічувальної семантики, що логічно впорядковують текст і максимально уникають фінальної позиції: *Можє, він уже й не сподівався когось тут зустріти, давно зневірившись у своїх пошуках. Можє, він забрів до цього міста по кількох літах розлуки з ним і празнув побачити ті місця, де це стрибав щеням, а потім дужим прудконогим гончаком?* (М. Чубук. Холодна сира осінь); *Він знав, що встань він – Андрій – і піди собі геть, цей товстох нічого з ним не зробить [...]. Але зараз те навіть не приходило в голову. По-перше, тому що не звик підставляти за себе чужі голови, скажімо, от Рибалкову. По-друге, він був роззбросний усім, що сталося, тяжко пригнічений, розбитий геть дотла, і тому сидів понуро і дивився перед собою* (І. Багрянний. Сад Гетсиманський).

Текстоорганізуюче начало вставлених конструкцій має різний ступінь вияву у квазівставленнях, що ними є “пересування” у зону додаткової інформації структурно-семантичних компонентів простого / ускладненого / складного речення, та власне вставленнях – “включення засобами міжфразового зв’язку синтаксичних конструкцій різного обсягу, навіть досить завершених фрагментів” [5, с. 7]. Функціональне призначення різних груп вставлень визначає їхнє місце в системі синтаксичних зв’язків базового речення. Квазівставлення своєю появою завдячують лише авторським інтенціям і легко вписуються в цілісну реченнєву структуру: 1) *На них (на нього й на почет) ніхто з пасажирів уваги зовсім не звертав, ніби їх не було зовсім, і в той же*

час Андрій до глибини душі відчував, що всі реагують на його присутність (І. Багрянний. сад Гетсиманський); 2) [...] кондуктори (**керо-вані тим самим російським творчим генієм**) умудрялися й ту казенну свічку “замахорити”, по-простому кажучи – вкрасти, лишаючи справу освітлення на ініціативу пасажирів (І. Багрянний. Сад Гетсиманський); 3) Взимку Марушка прикладала краї долонь до холодного скла і довго зігрівала його диханням, доки серед морозних візерунків не виникало маленьке кругле віконечко. І тоді – **якщо сидіти біля вікна цілий день і нікуди не відходити** – можна було побачити його (Я. Дубинянська. За рікою). За умови функціонування вставленої конструкції реалізується інтродуктивний реченнєвомодифікуючий синтаксичний зв’язок, а при входженні її у структуру речення в першому випадку матимемо опосередкований зв’язок – уточнювальний член речення; в другому напівпредикативний – відокремлене означення; в останньому – підрядний реченнєвотвірний синтаксичний зв’язок. Квазівставлення, як нам видається, не призводять до розриву внутрішньореченнєвих зв’язків, а йдеться лише про їхню специфічну подачу.

Власне вставлення, зазвичай навіть авторськими мисленнєвими асоціаціями, завдяки додатковій інформативності стоять осторонь основного змісту речення й зумовлюють наявність двох інформативних, іноді досить далеких, планів. Базова структура й вставлена конструкція сприймаються як два окремих повідомлення: *На певний час, безумовно, ця барикада їх втримає. А потім – адже сніг уже не падає – сюди прийдуть люди, якісь робітники, розчішувачі доріг* (Я. Дубинянська. Під пеленою). Для сучасної синтаксичної традиції узвичаєною стає тенденція до уживання цілісних фрагментів і навіть міні-текстів, оформлених як вставлення поза межами базового речення: *Відношення кількості інформації, що надходить, до інформації, котру індивід може “поглинути, за зростання чисельника у напрямі до нескінченності і за зменшення знаменника практично до нуля, втрачає сенс, а отже, людство взагалі не здатне сприймати інформативне поле, джерелом якого є. (Між іншим, досліджено, що одне-єдине число “Times” вміщає більше інформації, ніж пересічна людина 17-го століття сприймала за все своє життя!)* (Р. Семків. Фрагменти). Тут виявляється тенденція до зближення вставленої конструкції з приєднувальною, що уможливується додатковою постінформативністю вичленовуваного фрагмента. Характерні для новітньої української прози наддовгі поліінформативні вставлення, на думку А.П. Загнітка, “слід кваліфікувати як біфуркативні, оскільки кожне з реченнєвих утворень існує цілком самостійно, характеризуючись цілком викінченим інформативним та власне-суб’єктивним планом” [3, с. 302].

Якщо квазівставлення завдяки своїй смисловій близькості до змісту базового речення вписуються в систему його внутрішньореченнєвих

зв'язків, то власне вставлення постають засобом структурування тексту. Вставлені одиниці, винесені за межі речення, руйнують звичне уявлення про реченнєвомодифікуючий інтродуктивний зв'язок їх з основним повідомленням. Відбувається розрив внутрішньореченнєвий зв'язку в напрямі перетворення його в зовнішньореченнєвий, що забезпечує цілісність і послідовність розгортання надфразної єдності, а відтак і тексту. Тенденція до інтонаційно-сміслового членування інформативного потоку в художньому мовленні підтримується й кількарівневим виявом вставлень: *Та не тільки худобі, а й собі там є чим пожитися: побіч пасовиська розляглися пишні, кучеряві баштани. І чого-чого там тільки немає: рябі, чорні, білі кавуни (правда, ще зелені, лежать у ямках під гудиною як немовлятка в колисках), великі, з колючими бородавками і жовтявими пасочками, як у зелених жаб, озірки, червоні, як борідка в півня, баклажани (тепленькі від сонця, з ніжною, немов губи дитини, шкурунку); жовті брилі соняшників, густо-зелене, соковите пір'я цибулі; покручені кучері гороху. Ай, боже мій, тільки аби не забув солі взяти в торбу та панові не попався, а то просто рай та й годі.*

(Діда-баштанника не страшно, – курінь його геть-геть на другому боці баштану, біля дороги. Є тут, на межі, другий курінь, та ніякого сторожа в нього немає, порожній стоїть, хлопці в ньому від дощу та спеки ховаються).

От одне тільки недобре тут: треба страшно доглядати, щоб худоба на баштан не залізла! (В. Винниченко. "Гей, ти, бочечко...").

З уживанням вставних і вставлених конструкцій узвичаєна типова модель речення, характерна для синтагматичного типу писемного мовлення, зазнає руйнації шляхом розчленування, що уможливорює лінійне продовження речення у формальних межах однієї конструкції навіть за умови відсутності внутрішньо-сміслових відношень між вицленовуваними компонентами. Повний реєстр способів розгортання лінійної структури українського речення залишається відкритим з огляду на зміни в синтаксичній організації як речення, так і тексту, що зумовлено інноваційними процесами в писемному мовленні, яке швидко й продуктивно реагує на усне мовне тло.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды Института рус. языка. – Т. 2. – М. -Л., 1950.
2. Грамматика русского языка. Т. II. Синтаксис. Ч. II. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 440 с.
3. Загнітко А. Семантика і прагматика вставлених одиниць в сучасному реченні // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. . 28. – Львів: Львів. нац. ун-т, 2000. – С. 301-308.

4. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – М. ; Л.: Изд-во АН СРСР, 1945. – 321 с.
5. Олійник З.П. Вставні і вставлені компоненти у структурі висловлювання і тексту: АКД. – Донецьк, 2002. – 19 с.
6. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
7. Шитик Л. Особливості вивчення вставних конструкцій // Укр. мова і літ. в шк. – 2000. – №2. – С. 54-58.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про вставність і вставленість як засоби текстової організації, що забезпечують розвиток лінійної структури речення і спричиняють зміни у системі реченнєвих синтаксичних зв'язків.

SUMMARY

The present article deals with parenthesis and insertion as means of text organization, which provide the development of the sentence linear structure and cause changes in the sentence syntactic relations.

*Т.М.Радіонова
(Горлівка)*

УДК 811. 161. 2'373. 7

ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ КАТЕГОРІЇ СУРЯДНОСТІ Й КАТЕГОРІЇ ОДНОРІДНОСТІ

В історії синтаксичної науки визначено декілька розрізнявальних ознак, на основі яких можна виокремити види синтаксичного зв'язку, і висунуто декілька їхніх опозицій. Найбільшу пізнавальну цінність мають ті з них, які враховують усі типи поєднань, а отже, можуть бути застосовані до всіх випадків синтаксичного зв'язку. Саме такого типу загальною опозицією є традиційне протиставлення сурядного й підрядного зв'язків.

Характер синтаксичних зв'язків в одиницях різних рівнів відмінний. Різні й засоби вираження синтаксичних зв'язків на цих рівнях. Традиційна граматики розрізняє два основних види зв'язку: підрядність і сурядність, які "протистоять одне одному за ознакою наявності / відсутності детермінації, тобто формальних відношень визначального й визначуваного, головного й залежного компонента"

[3, с. 30]. Обидва типи зв'язку репрезентовані в межах речення, де можна виділити також предикативний зв'язок, який реалізується між підметом і присудком. Для словосполучення визначальною й власне-центральною ознакою є підрядний зв'язок.

Типи синтаксичного зв'язку (предикативний, підрядний, сурядний) визначаються на основі напрямку синтаксичної залежності: 1) двобічний напрямок залежності – предикативний зв'язок; 2) однобічний напрямок залежності – підрядний зв'язок; 3) відсутність залежності – сурядний зв'язок [6, с. 12].

“На протигагу предикативному й підрядному зв'язкам, на базі яких у простому реченні виленовуються головні й другорядні члени, сурядний зв'язок не вносить істотно-якісних змін у структуру речення, що зумовлено його функціональною особливістю. За допомогою сурядного зв'язку речення поширюється тільки однорідними, тобто ідентичними у формально-граматичному плані елементами, в результаті чого утворюються відносно незамкнені, відкриті ряди однорідних членів. Вихідною структурою такого ряду виступає складне речення або комплекс простих” [6, с. 17].

В.А. Белошапкова наголошує на тому, що різнофункціональність або однофункціональність поєднаних синтаксичним зв'язком компонентів чітко виявляється при введенні утворюваної ними конструкції до ускладненої конструкції у ролі залежного компонента [1]. При цьому пов'язані підрядним зв'язком різнофункціональні компоненти займають різні позиції. Це перевіряється можливістю згортання конструкції: у складі утвореної й ускладненої конструкції головний компонент при збереженні залежного не може опускатися, пор.: *цікава книга – читати цікаву книгу – читати книгу* – при неможливості словосполучення *читати цікаву*, аналогічно й у складному реченні: *Він згадав, кому віддав книгу – Я вимагав, щоб він згадав, кому віддав книгу – Я вимагав, щоб він згадав* – при неможливості складного речення *Я вимагав, кому він віддав книгу*.

Проте пов'язані сурядним зв'язком однофункціональні компоненти, на думку В.А. Белошапкової, займають в ускладненій конструкції, куди вони введені в ролі визначального компонента, одну позицію, що підтверджується можливістю випущення будь-якого з них, пор.: *газети і журнали – передплачувати газети і журнали – передплачувати журнали*; також і у складному реченні, пор.: *Потрібних книг немає і часу вільного обмаль – Оля зараз не навчається, тому що потрібних книг немає і часу вільного обмаль – Оля зараз не навчається, тому що потрібних книг немає – Оля зараз не навчається, тому що часу вільного обмаль*.

Найприйнятнішою видається позиція І.Р. Вихованця, який вважає, що форму сурядного зв'язку між частинами складносурядного речення становить незалежна координація, оскільки сурядні частини виступають як граматично рівноправні в структурі цілого складного речення, з граматичного погляду незалежні одна від одної. Найповн-

іше, на погляд лінгвіста, виявлена в межах складносурядного речення незалежна координація виступає в простому ускладненому реченні з однорідними членами у варіанті опосередкованої, тому що подібне оформлення однорідних членів впливає не тільки із стосунків однорідних членів, але й із відношення до третього члена, який щодо однорідних членів виступає як підмет, присудок, предикативний центр тощо. “Опосередкована незалежна координація, отже, відбувається не завдяки внутрішнім стосункам однорідних членів, а лише через посередництво третього члена, зовнішнього відносно однорідних членів, з функціонального погляду неоднорідного з ними” [3, с. 31].

Визначаючи характер сурядного зв'язку, слід мати на увазі, що сурядність – це, перш за все, зв'язок між двома предикативними центрами, між двома формантами, характер якого кваліфікується як незалежна координація. Координуються між собою форманти у числі, способі, часі, модальності тощо. Щодо опосередкованої незалежної координації між однорідними членами простого ускладненого речення, то ми вважаємо, що не можна говорити про характер зв'язку між двома компонентами, пов'язаними сурядним зв'язком, спираючись на інший тип зв'язку, що встановлюється між третім компонентом і кожним із цих двох компонентів, оскільки це є відношення між першим і третім, другим і третім, а не між першим і другим, що пов'язані сурядним зв'язком.

Що ж до однофункціональності / різнофункціональності, то цей критерій не можна брати як основний для визначення характеру сурядного зв'язку, бо однофункціональність є ознакою категорії однорідності. Про однофункціональність компонентів складного речення можна говорити тільки умовно, лише для автосемантичних складносурядних речень з однотипними частинами.

Сурядність є багатолінійною й багатовимірною категорією, яка функціонує на різних мовних рівнях, а категорія однорідності функціонує і виявляється тільки на реченнєвому рівні.

Категорія сурядності на рівні тексту реалізується специфічно, хоча можна говорити про ідентичність засобів смислової організації тексту й засобів вираження певних семантико-синтаксичних відношень у складному реченні. До таких засобів належить повторна номінація в різноманітті її формально-граматичних виявів, різні способи вираження відомого збігу семантичного компонента змісту попередньої предикативної одиниці й наступної (повтори, синоніми, члени одного семантичного поля, дейктичні елементи тощо).

Повторна номінація виявляє себе важливим засобом зв'язку між предикативними частинами як у сфері складносурядного речення, так у межах складного синтаксичного цілого.

Наявність у межах складносурядного речення єдностей, які не відрізняються від текстових одиниць нічим, крім ступеня розчленуван-

ня, уможливилі покваліфікування таких єдності як перехідних, пограничних випадків, що перебувають на межі складного речення й складного синтаксичного цілого: *Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток* (О. Довженко, с. 215); *Велетні і пророки невпинно змагались у битвах. Дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи в смуток; Ударивши кулаком у двері, він [Тимко] почав чекати, І серце його кидалось багато голосніше, ніж він постукав* (Г. Тютюнник); *Ударивши кулаком у двері, він почав чекати. Серце його кидалось багато голосніше, ніж він постукав*.

У межах складного речення виділяються однорівневі й багаторівневі конструкції, які реалізують семантику сурядності. Однорівневі конструкції, наділені семантикою сурядності, у свою чергу поділяються на елементарні й поліпредикативні. Складні однорівневі елементарні автосемантичні конструкції становлять ядро категорії сурядності, а всі інші конструкції більше чи менше віддалені від ядра категорії сурядності.

Основною ознакою елементарних сурядних конструкцій є бінарність їх структури. В елементарній складній конструкції всі форманти прості. Така конструкція є формально й семантично складною: *Місяць зайшов десь за хату, і в хаті притемніло* (С. Васильченко); *Можна вибрати друга і по духу брата, Та не можна рідну матір вибирати* (В. Симоненко); *Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало* (О. Довженко).

На значному віддаленні від ядра категорії сурядності знаходяться складні однорівневі синсемантичні конструкції. У цих конструкціях спостерігається значна залежність компонентів: *Спраглими вустами натхнений юнак вистівав молодість свого покоління. . . , і в цьому особлива сила і зваба його поезій* (О. Гончар); *Баба пішла до хати, а Бог дивився їй услід з погребні і тихо посміхався* (О. Довженко). Для конструкцій такого типу характерною ознакою є наявність елемента залежності в одному з компонентів. Це швидше ряд, структурований предикативними одиницями з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями. Подібні угворення значною мірою нагадують безсполучникові речення з предикативними частинами однорідного складу: *Ніч впала на трави, місяць пестив їхні коси пірнати у безвідь їхніх перешеттів* (А. Головка). Менший рівень залежності спостерігається у конструкціях, де в одному з компонентів вміщено анафоричні займенники *він, його, йому* тощо: *Перехрестився отаман, і всі козаки слідом за ним скидали шапки та хрестились, послаючи рідній Україні своє останнє привітання* (А. Каценко); *Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилася їм у катці* (І. Франко); *Мати повела блискучими очима по хаті, і по її змарнілому обличчі покотилися сльози* (А. Головка). Вищий рівень залежності спостерігається у конструкціях з анафоричним займенником *це*, який містить посилян-

ня не на один якийсь член речення, а на все речення, пор.: *Україна одна, як сонце в небі, і це – навічно дане* (Я. Гоян); *Її [Марті] хотілось спізнати його якнайглибше, і думки, які він щедро висловлював, здавалось, були для цього найприроднішим шляхом* (В. Підмогильний); *Всі скажено бігли вперд, і цей інстинкт був всепідкоряючим* (А. Михайленко).

Ще на більшому віддаленні від ядра категорії сурядності перебувають складносурядні речення, що є результатом деривації сурядних і підрядних конструкцій: *Приляж на мить – і чудо вродить ніч* (В. Василяшко); *Думка Павла не в'язалась із батьківською, і він замовк* (Г. Косинка). До таких конструкцій належать складносурядні речення з умовно-наслідковими, причиново-наслідковими, протиставно-компенсувальними, допустовими відношеннями.

На периферії складносурядних речень розташовані речення із парними сполучними засобами *як – так і, не тільки – а й, не тільки – але й, не лише – а й, якщо не – то, не стільки – скільки* тощо. Кожна частина такого речення оформлюється як підрядна частина складнопідрядного речення. Тому речення з такими парними сполучними засобами слід відносити до більш складного типу зв'язку – взаємопідрядності: *Хоч товстун і не заступився за мене, однак я з вдячністю глянув на нього* (М. Чабанівський); *Він не тільки сам не крав, а ще й іншим красти не дозволив би* (В. Підмогильний. Місто, с. 45); *Якщо ж батьки того літа захочуть вивести ще один приплід, то обов'язково зів'ють нову колиску для майбутніх дітей* (О. Любчак); *Хоча й відступить мороз скоро, а все ж разом з легким вітерцем обтрусить чимало листя з дерев* (В. Винниченко).

На межі складносурядних і простих речень перебувають конструкції формально прості, але семантично складні. Найчастіше це конструкції з односуб'єктними частинами. Питання про ці речення не розв'язується в сучасній науці однозначно. О.М. Пешковський зауважував, що “при двох або декількох присудках, об'єднаних одним підметом... виходить декілька речень, але треба зазначити, що при сурядності (а це найчастіше буває саме при ній) таке складне ціле часто утворюють надзвичайно цілісні групи, що стоять на межі між злитими реченнями й складним цілим: він прийшов і сказав; прийди і візьми; лежить і хропе” [8, с. 257]. Водночас лінгвіст наголошує, що “важливим є також співвідношення граматичних форм часу (*прийшов і каже* є менш цілісним, ніж *прийшов і сказав*), співвідношення речовинних значень (*люблю й поважаю* є більш цілісним, ніж *люблю й підтримую*), значення сполучника (*ходжу й думаю* більш цілісне, ніж *ходжу або думаю*), ступінь поширення того чи іншого речення тощо” [8, с. 258].

Отже, О.М. Пешковський показав, що конструкції з двома або кількома присудками й одним підметом здебільшого характеризуються чітко вираженою неоднорідністю. З одного боку, в них можна виділити побудови, які по суті нічим не відрізняються від складносу-

рядних речень, з іншого ж боку, з-поміж таких конструкцій можна вирізнити різновиди, що наближаються до побудов з “однорідними” присудками. До останніх треба віднести конструкції:

1) в яких одне з дієслів-присудків виражає дію суб'єкта, а друге – фізичний стан суб'єкта з вирізненням його розташування у просторі;

2) у яких поєднані сурядністю дієслова-присудки утворюють фразеологічну єдність або вони близькі, ідентичні за своїм лексичним значенням. При цьому засобом, що об'єднує ці дієслова в реченні, найчастіше виступають сполучники, які виражають лише найзагальнішу ідею поєднання.

У складі таких побудов переважають конструкції, в котрих одне з сурядних дієслів передає дію, стан, що являє собою лише тло для будь-якої активної дії, вираженої іншим сурядним дієсловом. Тло це органічно пов'язане з основною дією, часто являючи собою якісну характеристику цієї основної дії. Про це свідчить і можливість (без істотної зміни значення) перетворення дієслова, що виражає тло на обставину-дієприслівник або дієприслівниковий зворот: *Він сидів і читав книгу* (пор.: *Він читав книгу сидячи*); *Він розмахнувся і вдарив* (пор.: *Він вдарив розмахнувшись*) і неможливість перетворення елементів на однорідні, але супідрядні предикативні одиниці з повторюваним підрядним сполучником. Так, не можна сказати: *«Коли він розмахнувся і коли він вдарив, колода розкололася»*. Найчастіше співвідношення семантики дієслів у таких конструкціях – активна дія суб'єкта, зумовлювана лівобічним активним валентним потенціалом дієслівної лексеми, і як тло – фізичне розташування тіла, активна емоційно-розумова діяльність суб'єкта або зовнішній її вияв і фізичне розташування тіла при цьому тощо: *Карналюк лежав і мовчав* (О. Довженко, с. 35); *Мати сиділа і мовчала* (О. Виноградов).

Іноді активною дією виступає така, яка є лише тлом для іншої. Ця дія репрезентує процеси, пов'язані з мовленням, емоціями: *Він [Григорко] йшов і шкутильгав* (Л. Пастушенко); *Хлопчик щось прибивав і тихо співав* (О. Лук'яненко). *Мати тихо радилась сама із собою і притакувала в такт головою* (А. Яна).

Крім зазначених властивостей, пов'язаних із можливістю / неможливістю перетворення таких конструкцій, вони часто характеризуються ще однією ознакою: неможливістю перестановки дієслів-присудків, порівняйте неможливість семантичної цілісності: **Він шкутильгав і йшов. *Ванько нудьгував і сидів*.

Отже, кваліфікувати такі конструкції як речення з однорідними присудками можна тільки умовно тому, що дії, процеси, стани, виражені дієсловами, в цьому разі семантично нерівноправні, у них чітко простежується семантична ієрархія.

У тих випадках, коли ці дієслова семантично рівноправні, варто вести мову про наявність складносурядного речення. У таких моно-

суб'єктних реченнях між частинами-компонентами наявні такі ж відношення, як і в полісуб'єктних складносурядних реченнях, пор.: статус моносуб'єктних складнопідрядних розчленованих речень із підрядними детермінантними причини або умови: *Марія швидко прибігла до сина, бо усвідомлювала, що в цю хвилину, як ніколи раніше, вона йому потрібна* (А. Головка). Отже, моносуб'єктні еліптичні складносурядні речення, що зовні збігаються з простими реченнями, перебувають на межі між складносурядними і простими реченнями.

Крім формально простих, але семантично складних речень, в українській мові існують конструкції формально складні, при цьому статус другого, здебільшого постпозитивного компонента, зводиться до кваліфікативного компонента. Вони також є перехідними виявами реченневих структур, що перебувають на межі між складносурядними й формально неелементарними простими реченнями, пор.: *Він [батько] був високий, худий, і чоло в нього високе* (О. Довженко). Формально перед нами складне речення, але смисл другого депредикованого компонента зводиться до одного слова – *високочолій*: *Він був високий, худий і високочолій* = *Він був високий* + *Він був худий* + *Він був високочолій*.

Периферію категорії сурядності становить сурядне поєднання компонентів словосполучень. У традиційній лінгвістиці не виділяють сурядних словосполучень, бо словосполученням вважається “синтаксична одиниця, що виникає в результаті поєднання слова з формою іншого слова на основі підрядного . . . зв'язку” [5, с. 2]. Такі сполуки слів у реченні, які поєднуються за принципом сурядності, виключає з розряду словосполучень і Н. С. Валгіна. Вона також вважає, що групи однорідних членів не складають словосполучень, бо це незамкнені ряди слів (найменування різних явищ дійсності), їх не можна вважати “поширеними словами” [2, с. 130]. Наявність у мові невеликої кількості “поєднань слів із сурядним зв'язком, які виконують номінативну функцію, типу *день і ніч (доба), батько й мати (родина), чоловік і дружина (подружжя)*, не порушує цього висновку, бо такі найменування не мають стрижневого слова, і їхня замкненість – явище ніяк не синтаксичне, а суто лексичне. Характерно, що таких поєднань слів дуже мало” [2, с. 31].

У вітчизняній лінгвістиці інколи поєднання двох повнозначних слів на основі сурядності зараховується до словосполучень. Так, О.С. Мельничук визначає словосполучення як синтаксичну конструкцію, яка “утворена з двох чи кількох повнозначних слів, послідовно пов'язаних між собою засобами синтаксичного зв'язку” [7, с. 45], і наводить приклади підрядних і сурядних словосполучень: *Петрові батько й мати, як Петро так і Микола, Петро або Микола* та ін.

І.Р. Вихованець також визнає функціонування сурядних словосполучень в українській мові й визначає словосполучення як “непредикативну синтаксичну одиницю, непредикативне поєднання на основі

підрядного чи сурядного зв'язку з формою слова або форми слова з формою слова" [4, с. 181]. Тому, на його думку, словосполученням слід визнати будь-які побудовані на підрядному й сурядному зв'язках поєднання опорного слова з формою залежного слова й поєднання рівноправних (незалежних) у синтаксичному плані форм слів, яким не притаманна синтаксична категорія предикативності. Отже, вчення про словосполучення поширюється на непередикативні конструкції, в яких реалізовано як підрядний, так і сурядний зв'язок між формами слова.

На нашу думку, сурядний зв'язок може функціонувати тільки на рівні предикативних конструкцій, поєднуючи прості речення у складносурядне, або поєднувати елементи моносуб'єктних поліпредикативних речень. Сурядний зв'язок не постає центральним для словосполучення, бо словосполученням вважається непередикативне поєднання двох (і більше) повнозначних слів на основі підрядного зв'язку. Залишки сурядного зв'язку наявні в поєднанні різнофункціональних компонентів типу *ніхто й ніде, ніхто й ніколи, нікому і ні за яку ціну*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. Синтаксис // Совр. русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 363-656.
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – 2-е изд. – М.: Высшая школа, 1978. – 439 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К. Г., Грищенко А.П. та інші. Граматика української мови. – К.: Радянська школа, 1982. – 208 с.
5. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1984. – 304 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с.
9. Плиско К.М. Лінгво-дидактичні основи методики вивчення теми "Речення з узагальнюючими словами при однорідних членах" // Українська мова і література в школі, 1976. – №1. – С. 66-73.

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора щодо проблем граматичної однорідності. У ній простежується співвідношення одно-

рідності та сурядності, визначаються диференційні та кваліфікаційні ознаки цих категорій у синтаксичному ладі української мови.

SUMMARY

The article is the sequential of the author's series of publications on problems of homogeneity. The article follows the correlation of the categories of homogeneity and coordination, determines differential and qualifying characteristics of these categories in the syntactical structure of the Ukrainian language.

*Н.В. Волкова
(Горловка)*

УДК 81'373. 611. 161. 1-2

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ ЗАЙМСТВОВАННЫХ И ИСКОННЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УКРАИНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Постоянное пополнение словарного состава украинского и русского языков заимствованными словами оказывает влияние на развитие словообразования. Предметом анализа и дискуссий ученых остается вопрос об ассимиляции заимствованной лексики на уровне словообразования. Актуальной проблемой нашего времени является словообразовательный потенциал заимствованных и исконных слов. Особый интерес представляют заимствованные слова, которые являются синонимами исконных слов. Вследствие высокого уровня словообразовательных возможностей заимствованных слов лексический состав языка может подвергаться значительным изменениям – исчезновению «своих» слов.

Актуальность исследования словообразовательной активности заимствованных слов отмечена в работах В.П. Секирина [9] и В.О. Горпыныча [4]. В.О. Горпыныч одной из наиболее важных современных тенденций в развитии украинского словообразования считает «активизацию исконного лексического материала, как словообразовательной базы и вытеснение соответствующих заимствований» [4, с. 140].

Целью нашего исследования является проследить словообразовательную активность ряда исконных и заимствованных существительных в украинском и русском языках.

Как на материале отдельных языков, так и в сравнительном плане анализ словообразовательной активности заимствованной и исконной лексики не был предметом исследования языковедов. Понятие «словообразовательная активность» широко используется в лингвистических работах, но его конкретного толкования мы не находим. Много исследований посвящено изучению продуктивности словообразовательных типов, моделей, продуктивных и непродуктивных аффиксов, исконных и заимствованных морфем. Среди них особенное внимание привлекают работы Е.А. Земской и Г.П. Цыганенко.

В главе «Понятие продуктивности» книги «Современный русский язык. Словообразование» Е.А. Земская подчеркивает, что термин «продуктивность» может использоваться по отношению к разным уровням языка, т. е. можно говорить о продуктивных (или непродуктивных) типах склонения и спряжения классов глаголов, синтаксических конструкциях, моделях предложения, способах и типах словообразования, словообразовательных аффиксах. Наиболее существенным автор считает понятие продуктивности словообразовательных типов. В работе мы находим следующее толкование данного понятия: «Продуктивными называются такие типы (модели, конструкции), которые в языке той или иной эпохи служат образцом для построения новых слов, словоформ, синтаксических конструкций и т. п. единиц. Если же речь идет о продуктивности отдельных элементов языка, то имеют в виду их активность в образовании новых словоформ или слов, способность производить новые формы слова и новые слова» [6, с. 208]. Очевидно, мы можем считать, что словообразовательная продуктивность слов (как отдельных элементов языка) – это их активность в образовании новых слов, способность создавать новые слова.

Г.П. Цыганенко рассматривает понятие продуктивности и непродуктивности аффиксов, которое в словообразовании, по ее мнению, тесно связано с понятием их регулярности, но не тождественно ему: «...продуктивность аффиксов – это их словообразовательная активность. Чем активнее используется тот или другой аффикс для образования слов, тем длиннее ряды слов одного и того же типа...» [17, с. 48]. При изучении словообразовательной активности заимствованных и исконных существительных количество их производных является фактическим подтверждением их словообразовательной продуктивности.

Необходимо отметить, что в научной литературе есть попытки определения степеней, уровней продуктивности исходя из количественных характеристик. П.В. Царев, изучая словообразовательные способы и средства, выделяет три типа словообразовательной активности: одни способы и средства в высшей степени активны, другие обладают ограниченной активностью, третьи малоактивны или неактивны вообще [16, с. 56]. М.А. Бакина делит прилагательные на активные, не очень активные и

те, которые не принимают участие в современном словообразовании [2, с. 56]. Как мы видим, мнения ученых сходятся в определении границ активности, в существовании активных и неактивных единиц, но в их работах отсутствуют четкие определения промежуточных уровней.

Учеными делаются попытки установить драбные степени продуктивности (шкалу продуктивности) или выделить типы высоко-, средне-, малопродуктивные. Е.А. Земская считает эти мнения субъективными, но не отрицает возможности определения двух типов продуктивности: типов непродуктивных, замкнутых и типов продуктивных, открытых, незамкнутых [6, с. 209-210]. Таким образом, словообразовательная активность слов включает в себя два уровня: слово может быть активным или неактивным. Активные (продуктивные) – это те слова, от которых образуются производные, и неактивные (непродуктивные) – это те слова, от которых не образуются производные.

В работе мы исследуем семантически тождественные существительные, среди которых одни существительные исконные, а другие – заимствованные. Поэтому под уровнем продуктивности мы понимаем разницу в количестве производных слов от исконных и заимствованных существительных. С одной стороны, мы можем наблюдать одинаковый уровень продуктивности (если количество производных у заимствованного и исконного существительного одинаковое) и, с другой стороны, высокий или низкий уровень продуктивности (высокий, если у слова значительно больше производных, чем у его синонима, низкий, если – значительно меньше).

Сопоставление словообразовательной активности заимствованных и исконных существительных украинского и русского языков мы делаем на базе словарей. Для установления синонимических пар, семантически тождественных существительных, «заимствованное – исконное существительное» мы брали «Словник синонімів української мови» (А.Н. Бурячок, П.М. Гнатюк, С.И. Головащук и др.) [12], «Словарь синонимов русского языка» З.Е. Александровой (под ред. Л.А. Чешко) [1], «Новий тлумачний словник української мови» (сост. В. Яременко, О. Слипущко) [8], «Толковый словарь русского языка» (под ред. Д.Н. Ушакова) [14], «Словник іншомовних слів» (под ред. О.С. Мельничука) [11], «Етимологічний словник української мови» (гл. ред. О.С. Мельничук) [5], «Этимологический словарь русского языка» М. Фасмера [15] позволяют уточнить происхождение существительных. Материалы «Кореневого гніздового словника української мови» Е.А. Карпиловской [7], «Великого зведеного орфографічного словника сучасної української лексики» (сост. и гл. ред. В.Т. Бусел) [3], «Українсько-російського словотвірного словника» З.С. Сикорской [10], «Словообразовательного словаря русского языка» А.Н. Тихонова [13] мы использовали для установления производных от исследуемых существительных.

Проаналізуємо словообразовательну активність ісконного українського іменного *завдаток* і заїмствованного з французького мови іменного *аванс*. Заїмствованне іменне має більшу словообразовательну продуктивність, ніж ісконне: з першого можна утворити 2 похідних, а з другого – 15. Ці іменні є синонімічними за значенням, але у іменного *аванс* семантика ширше. Значення слова *завдаток* – «наперед видана частина тієї грошової суми, яка повинна бути виплачена» [8, т. 2, с. 46], слово *аванс* – «грошова сума або майнова цінність, яка видається в рахунок майбутньої оплати за роботу, товар і т. д.» [8, т. 1, с. 19]. Необхідно відзначити, що заїмствованне слово з французької мови мало значення близьке до ісконному значенню слова *завдаток*: *avance* «виплата грошей наперед» пов'язується з *avancer* «авансувати», похідним з народнолатинського *abantiare* «продвигатися вперед», утвореного з латинського *abante* «вперед» [5, т. 1, с. 40]. В семантичному плані заїмствованне слово ширше, ніж ісконне *завдаток*.

Як одиниці словоутворення, іменні *аванс* і *завдаток* мають різні характеристики: слово *аванс* є вершиною словообразовательного гнізда, воно не є похідним, а *завдаток* є похідним з гнізда з вершинним словом *дати*, воно є вершиною не гнізда, а мікрогнізда [7, с. 50]. Тому і похідні з даних іменних різні як за кількісним, так і за якісним планом. Іменне *завдаток* є утворюючим для слів *завдаточок* (зменшувальна форма), *завдатковий* (форма прикметельного). Заїмствованне іменне *аванс*, крім зменшувальної форми *авансик* і прикметельного *авансовий*, має похідні дієслів (*авансувати*, *авансуватися*, *заавансувати*), іменні (*авансування*, *заавансованість*), нареччя (*авансом*, *заавансовано*), причастія (*авансований*, *заавансований*). Відсутній словообразовательний паралелізм при утворенні слів з частями «-давець», «-держатель», «-тримач», «натур-». З іменного *аванс* ми можемо утворити слова *авансодавець*, *авансодержатель*, *авансотримач*, *натураванс*, з іменного *завдаток* подібних слів не існує. Спостереження над синонімічною парою *аванс* – *завдаток* дають підстави думати, що більша словообразовательна активність заїмствованного слова, кількість і різноманітність похідних з нього слів, обумовлені його багатозначністю і вершинністю в гнізді, а не в мікрогнізді.

Сопоставимо іменні російської мови *привычка* і *манера*. Вважають, що слово *манера* вошло в словниковий склад російської мови через польську мову (*maniera*) або безпосередньо з французької (*maniere*, народнолатинського *manuaria*: *manus*), що означало «ловкість руки» [15, т. 1, с. 368]. Словник російської мови (за ред. Д.Н. Ушакова) трактує слово *манера* як «1. Спосіб чогось робити, прийом, при-

вычка. 2. Совокупность приемов, характерных черт, формальных особенностей творчества (книжн.). 3. В дворянско-буржуазной среде – способ держать себя в обществе, обратившийся в привычку, внешние формы поведения» [14, т. 2, с. 70], а слово *привычка* имеет значение «образ действий, состояние, поведение или склонность, усвоенные кем-нибудь за определенный период жизни, вошедшие в обыкновение, ставшие обычными, постоянными для кого-нибудь» [14, т. 3, с. 399].

Кроме этого, как и в предыдущем случае, заимствованное существительное *манера* является вершиной гнезда, *привычка* – вершиной микрогнезда (оно является производным в гнезде с вершиной *привыкать*). Для носителей русского языка слово *привычка* является отглагольным существительным в отличие от существительного *манера*. Это отразилось и на производных от этих существительных: у существительного *привычка* нет производных глаголов, а от существительного *манера* образованы глаголы *манерничать*, *изманерничаться*, *манериться*. Отличительной чертой каждого из исследуемых существительных является наличие производных с приставкой *не-* в гнезде существительного *привычка* – *непривычный*, *непривычно*, *непривычность*, *непривычка* и существование производного от существительного *манера* слова, образованного при помощи корня *стар-* – *староманерный*. Формы производных прилагательных (*манерный*, *привычный*) и существительных (*манерность*, *привычность*) являются похожими. Следует обратить внимание, во-первых, на существительное *привычное*, его параллельная форма отсутствует в гнезде с вершиной *манера*; во-вторых, на сходство слов *манерничание*, *манерничанье* и *привыкание*, *привыканье*. Первые через глагол *манерничать* являются производными от существительного *манера*, вторые входят в гнездо глагола *привыкать*, а не существительного *привычка*.

Поскольку слова *манера* и *привычка* различаются семантически, словообразовательным гнездам от этих существительных присущи не только параллельные формы, но и разные производные, как от одного, так и от другого существительного. Несмотря на это, мы имеем сравнительно незначительные различия в количестве производных: *манера* – 9, *привычка* – 8.

Рассмотрим теперь синонимическую пару *запас* и *резерв* (фр. – *reserve*) в русском языке. В отличие от проанализированных пар *завдаток* – *аванс*, *привычка* – *манера*, где большую словообразовательную продуктивность имели заимствованные слова *аванс* и *манера*, в паре *запас* – *резерв* исконное слово продуктивнее: *резерв* – 10 производных, *запас* – 12.

Существительное *резерв* является вершиной гнезда, *запас* – микрогнезда, производное от глагола *запасти*. *Резервный* и *запасный* – параллельные формы в двух гнездах. Каждый имеет и свои особен-

ности, например, производные с суффиксом *-ник*. От заимствованного слова образуется производное *резервник*, а от исконного два производных омонимичных слова *запасник*: одно образованно-непосредственно от существительного *запас*, а второе – от производного существительного *запасной*. Кроме того, привлекают внимание производное прилагательное *запасной* и производное от него существительное *запасной*. Остальные производные слова не являются параллельными. Слову *резерв* свойственны производные *резервист*, *резервировать*, *резервироваться*, *резервирование*, *резервация*, *резерват*, *зарезервировать*, *зарезервироваться*, слову *запас* – *запасец*, *запаска*, *запасливый*, *запасливо*, *запасливость*, *боезапас*, *энзе*.

Незначительная разница словообразовательной активности существительных *запас* и *резерв* является следствием многозначности этих существительных. Слова имеют общую и специальные сферы употребления. Общей является военная сфера: *запас* имеет значение «разряд граждан, уволенных с военной службы впредь до достижения ими возраста, освобождающего их от несения воинской повинности и до этого срока могущих быть мобилизованными в случае необходимости» [14, т. 1, с. 499], *резерв* – «состав военнообязанных, окончивших действительную службу, но временно откомандированных из армии; часть войск, оставленная в распоряжении начальника» [14, т. 3, с. 665]. Специальными сферами употребления слова *запас* является разговорная сфера и сфера швейного производства, а слова *резерв* – сферы банковская, железнодорожная: *запас* – «загнутый за шов излишек ткани, оставляемый на случай надобности сделать шире или длиннее какую-нибудь часть платя (порт.); заготовленное для будущего пользования какое-нибудь количество материала, вещества, предметов // заготовленное для будущего пользования продовольствие, продовольственные припасы (разг.)» [14, т. 1, с. 499], *резерв* – «запасный фонд (банк.); место, откуда взят грунт при сооружении железнодорожной насыпи, образовавшиеся от этого ямы, углубления (ж. д.)» [14, т. 3, с. 665]. Существительные имеют абстрактные значения: *запас* – «совокупность, количество, мера имеющегося в сознании (о мыслях, знаниях, наблюдениях, чувствах)» [14, т. 1, с. 399], *резерв* – «запас чего-нибудь, что можно использовать в случае надобности» [14, т. 3, с. 665]. На словообразовательную активность слов большое влияние оказывают сферы их употребления.

Словообразовательная активность слов связана с употреблением лексической единицы на определенном этапе развития языка. Так, неологизмы для определения новых понятий требуют от говорящих более быстрого развития словообразовательного гнезда, чем неологизмы, которые являются синонимами к уже существующим словам. Устаревшие слова, наоборот, не развивают словообразовательную активность, так как употребляются в речи ограничено. Значение исконного украинского

слова *вітрильний* и заимствованного из английского языка слова *бриг* тождественны: *бриг* – «парусное судно с двумя мачтами» [8, т. 1, с. 185], *вітрильний* – «судно с парусами» [8, т. 1, с. 484]. Однако, если у существительного *вітрильний* два производных – *вітрильний* и *вітрильність*, то заимствованное существительное *бриг* является непродуктивным.

Заимствованная лексика в разных языках имеет разную словообразовательную активность. Проанализируем синонимические пары в украинском и русском языках *гігант* – *велетень* и *гигант* – *великан*. Семантически слова очень похожи, они имеют прямое и переносное употребление.

Заимствованным из греческого языка словам *гігант*, *гигант* присуща большая словообразовательная активность, чем исконным украинскому и русскому словам. Согласно «Корневому гнездовому словарю українського мови» Е.А. Карпиловской, у существительного *велетень* три производных: *велетеньський*, *велетень-анархіст*, *будинок-велетень*; по «Словообразовательному словарю русского языка» А.Н. Тихонова, у существительного *великан* два производных: *великаниша*, *великанский*. Украинское слово *гігант* и русское – *гигант* среди производных имеют подобные слова (*гігантизм/гигантизм*, *гігантський/гигантский*, *гігантськи/гигантски*, *надгігант/сверхгигант*, *гігантоманія/гигантомания*, *енергогігант/энергогигант*) и разные (в украинском языке: *гігантографія*, *гігантоклітинний*, *гігантомахія*, *гігантопітек*, *гігантофолікулярний*, *надгігантський*, в русском языке: *гигантозавр*). Такими являются данные «Большого сводного орфографического словаря современного украинского языка» под ред. В.Т. Бусел и «Словообразовательного словаря русского языка» А.Н. Тихонова. Но мы не исключаем возможности наличия слов *гігантозавр* в украинском языке или *гигантографія*, *гигантоклеточный*, *сверхгигантский* и др. в русском языке. Мы допускаем реальную словообразовательную продуктивность – производные слова, обозначенные в словарях – и потенциально возможную – образование новых слов в силу ситуативной необходимости.

Исследование проблемы словообразовательной активности заимствованных и исконных слов позволяет нам сделать следующие выводы. Словообразовательная активность (продуктивность) слов – это способность слов участвовать в образовании новых слов, их потенциал создавать новые слова. Количество производных слов – это показатель уровня продуктивности при сопоставлении словообразовательной активности двух и больше слов. Словообразовательная активность имеет два аспекта: реальный и потенциальный. Словообразовательная активность заимствованных и исконных существительных украинского и русского языков связана с семантикой слов (многозначностью), сферой употребления, местом в словообразовательном гнезде.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка / Под ред. Л.А. Чешко. – М., 1986. – 600 с.
2. Бакина М.А. Имена прилагательные как производящие основы современного словообразования // Развитие словообразования современного русского языка. – М., 1966. – С. 55-73.
3. Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., 2003. – 896 с.
4. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навчальний посібник (текст лекцій). – ДДУ, 1998. – 190 с.
5. Етимологічний словник української мови: У 7 т. (гол. ред. О.С. Мельничук). – К., 1982. – Т. 1. – 631 с. – 1985. – Т. 2. – 370 с. – 1989. – Т. 3. – 552 с. – Т. 4. – 2003. – 656 с.
6. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – 304 с.
7. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами омографічними коренями. – К., 2002. – 912 с.
8. Новий тлумачний словник української мови. / Укл.: В. Яременко, О. Сліпушко. – К., 2001. – Т. 1. – 912 с. – Т. 3. – 928 с.
9. Секирин В.П. Заимствования в английском языке. – К., 1964. – 152 с.
10. Сікорська З.С. Українсько-російський словотвірний словник. – К., 1995. – 188 с.
11. Словник іншомовних слів. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1977. – 776 с.
12. Словник синонімів української мови: В 2 т. /А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К., 1999-2000. – Т. 1 – 1040 с. – Т. 2 – 960 с.
13. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. – М., 1985. –Т. 1. – 856 с. – Т. 2. – 886 с.
14. Толковый словарь русского языка: В 4 т. /Под ред. Д.Н. Ушакова. – М., 1994. – Т. 1. – 844 с. – Т. 2. – 523 с. – Т. 3. – 714 с.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – 576 с. – Т. 2. – 672 с. – 1987. – Т. 3. – 832 с. – Т. 4. – 864 с.
16. Царев П.В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке. – М., 1984. – 225 с.
17. Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К., 1978. – 152 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується словотвірна активність (продуктивність) деяких запозичених і питомих іменників української та російської мов. Звертається увага на те, що словотвірна продуктивність слів має кількісне

вираження та якісні характеристики. Розглядаються рівні продуктивності. Аналізується словотвірна активність питомих іменників та відповідних синонімів, запозичених з французької, англійської та грецької мов.

SUMMARY

The article under discussion deals with the problem of borrowing and primordial nouns word-forming activity (productivity) in Ukrainian and Russian languages. Word-forming productivity has quantitative features and qualitative peculiarities. The levels of word-forming productivity are considered. The word-forming activity of primordial, Ukrainian and Russian, and loan, French, English and Greece, nouns is analyzed.

*И. А. Сеница
(Киев)*

УДК 811. 112. 2'33

ПОЯСНЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ЭКСПЛИКАЦИИ АДРЕСАНТА НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ НАУЧНО-ГУМАНИТАРНЫХ ТЕКСТОВ XIX В.)

Авторское начало в текстах, особенно если речь идет о текстах научного стиля изложения, расценивается исследователями как субъективизация повествования. Именно так определяет результат функционирования пояснительных конструкций Г.В. Маркелова, которая считает, что пояснение порождается определенной коммуникативной заданностью высказывания с целью обеспечить адекватное понимание смысла речи адресатом и выражает неуверенность говорящего/пишущего в успешности коммуникации при сохранении только одного из обозначений предмета [11, с. 11].

Традиционно пояснительные отношения рассматриваются между членами сочинительного ряда, которые информируют об одном и том же факте действительности, один из которых поясняемый (определяемый), второй – поясняющий (определяющий) [15, т. 2, с. 173-176]. Как виды пояснительных отношений рассматриваются собственно пояснение и включение как закрытые ряды, а уточнение как открытый ряд. С таких позиций анализирует пояснение и Маркелова Г.В. [11], которая вслед за РГ-80 различает пояснительные конструкции союзного и бессоюзного типов. Под пояснительными конструк-

циями союзного типа автор понимает бинарное синтаксическое построение, выражающее отношения тождества или общего и частного между компонентами с помощью специальных средств связи – пояснительных союзов или их аналогов. Двухкомпонентная структура пояснительной конструкции включает поясняемое (левый компонент, не зависящий от поясняющего, с точки зрения автора, является коммуникативно недостаточным для адресата) и поясняющее (правый, послесоюзный компонент, является эквивалентным обозначением поясняемого и восполняет его коммуникативную недостаточность, грамматически зависим от поясняемого, факультативная структурно-семантическая часть высказывания).

В «Краткой русской грамматике» пояснительные союзы и союзные слова рассматриваются как средства создания закрытых рядов словоформ в предложении и как средства связи между частями сложносочиненного предложения [8, с. 551]. При характеристике пояснительных отношений как возникающих в сложносочиненном предложении с однозначно характеризующими союзами отмечается, что «эти союзы, с одной стороны, указывают на тождество, равнозначность соотнесенных ситуаций, с другой стороны, – распределяют информацию на основную (предшествующая часть) и добавочную (последующая часть)» [8, с. 688]. Конкретизирующие и уточняющие отношения могут возникать в пределах обособленных оборотов, которые ограничивают, сужают ту или иную информацию или вводят детализирующие подробности [8, с. 553].

Четкому пониманию особенностей пояснительных отношений и функционированию пояснительных конструкций препятствует смешение пояснения с рядом смежных семантико-синтаксических явлений таких, как уточнение и включение. Отношения включения РГ-80 характеризует как отношения общего и частного, при которых второй член ряда называет то, что входит в состав первого. Лексическими показателями таких отношений служат некоторые вводные слова и словосочетания со значением общего-частного (*например, положим, в частности* и др.), выделительным значением (*особенно, прежде всего, хотя бы* и др.) и т. п. Уточнение определяется как сужение, ограничение объема обозначаемого. И в этом его функционально-семантическое отличие от собственно пояснения. Л.Н. Еремеева трактует уточнение как коммуникативную функцию пояснения, цель которой уточнить представление о предмете, уже поименованном [5, с. 15], и которая использует для своего осуществления различные способы и структуры (в том числе уточнительные и пояснительные конструкции). Поэтому для исследовательницы пояснение оказывается на периферии семантического поля уточнения [5, с. 16]. Противоположную роль отводят уточнению Л.Г. Хатиашвили [16], Э.Ф. Морозова [12] и др., определяя его как отношения общего/частного между компонентами по-

яснительной конструкции и рассматривая уточнение как разновидность пояснительных отношений [12, с. 11; 16, с. 19-20].

Для нашего исследования данные функционально-семантические различия видов пояснительных отношений не столь существенны. Целью данной статьи является анализ коммуникативных функций названных семантико-синтаксических распространителей простого предложения как средств выражения адресанта и особенности их реализации в научных текстах XIX века. Поэтому мы умышленно не анализируем различные виды пояснений, а рассматриваем их в совокупности.

Семантика пояснительных конструкций, независимо от их синтаксической формы и функций, предполагает привнесение в основное содержание высказывания дополнительной, поясняюще-уточняющей, информации, которая, будучи связанной с основным содержанием, все же является избыточной, хоть и дополнительной. В связи с чем мы рассматриваем пояснительные конструкции как специально привнесенные автором с целью достижения максимально успешной коммуникации. В условиях научного текста пояснение связано с уточнением, конкретизацией, разъяснением научной концепции, мнения, словоупотребления автора. И поэтому функционирование пояснительных конструкций в тексте является, на наш взгляд, ориентированным прежде всего на читателя (реципиента, получателя информации, адресата научной коммуникации).

Наиболее частотным способом введения пояснительных конструкций в исследуемый период развития стилистической системы русского языка является использование союза *то есть*. Он условно делит содержание предложения на необходимое (или основное, поясняемое) и дополнительное (поясняющее): *«Общий закон языка состоит в том, что всякое новое слово имеет представление, т.е. что значение общего слова всегда включает в себе один признак, общий со значением, ему предшествующим»* [14, с. 34]; *“Всякое искусство есть образное мышление, т.е. мышление при помощи образа”* [13, с. 163]. Необходимая информация предшествует союзу *то есть*. Наткнувшись на недостаточно понятный для читателя, по мнению автора, термин, автор считает необходимым растолковать, что именно он вкладывает в данное понятие. Цель в данном случае – достичь адекватного понимания адресатом авторского текста даже на уровне понимания отдельного слова или термина.

Данная функция особенно актуальна в период формирования научной системы как отдельного автора, так и научной школы или отрасли науки в целом. К такому утверждению нас привели многочисленные примеры использования пояснительных конструкций в текстах ученых, немало сделавших для формирования исторической, этнографической науки (Н.И. Костомаров, М.А. Максимович, М.П. Драгоманов), отечественной филологии (А.А. Потебня, М.А. Максимович, М.П. Драгоманов, П.И. Житецкий), чьи труды стали материалом для нашего исследования.

Стремление достичь правильного понимания и одновременно утверждение за словом-термином определенного значения требовало постоянного толкования данного слова, что часто осуществлялось и с помощью пояснительных конструкций. Так, например, употребляя этнотопоним *Украина*, ученые тут же дают его пояснение: «...*Части ее: Украина (т.е. Русь с Подолью), Полесье...*» [7, кн. 1, с. 13]. Несмотря на уже длительное существование в языке данного слова («*В XVII веке являлись названия: Украина, Малороссия, Гетманщина, / выделено Н.И. Костомаровым/ – названия эти невольно сделались теперь архаизмами, ибо ни то, ни другое, ни третье не обнимало сферы всего народа, а означало только местные и временные явления его истории*» [7, кн. 1, с. 38]), Н.И. Костомаров считает необходимым объяснить, что именно, какие территории, охватывает данное наименование в данном контексте. Такое внимание к словоупотреблению объясняется не только стилистическими требованиями, выдвигаемыми к научным изысканиям, но и рядом экстралингвистических (социально-исторических) фактов, оказавших влияние на функционально-семантические различия в понимании данного слова в исследуемый период развития языка. Во избежание разночтений ученый и прибегает к пояснению собственного понимания топонима *Украина*. Подобные пояснительные конструкции сопровождают многие этнонимы, этнотопонимы, встречающиеся в научных исследованиях второй половины XIX века: «*Еще рельефнее выдается в воображении того же украинца литвин (под этим именем разумеется народ не действительно литовский, а белорусский), т.е. потомок кривичей и дреговичей, обозначившийся у него под именем литвина*» [7, кн. 1, с. 5].

Пояснение, исходящее от автора и отражающее его научную картину мира, эксплицирует индивидуальные тонкости в употреблении слова. Их экспликация обусловлена ориентацией автора на своего собеседника. Поэтому пояснение, представляя точку зрения адресанта, одновременно свидетельствует о коммуникативной направленности высказывания на адресата.

Особенности объекта научного описания как в историко-этнографических, так и в филологических работах неизбежно влекли включение в русский текст «местных» слов, а иногда слов других, и не только славянских, языков, которые, как правило, сопровождались авторским пояснением: «...*счет велся в те поры не по числу душ, а по-дымно и по-дворно, по числу хат и дворов*» [3, с. 165]; «*Что касается до Золотоношских подворков, то есть предместий, которые окружают город по обеим сторонам реки*» [3, с. 172]; «*Паны-братья, так титуловалась тогда шляхта, на панский счет ели и пили, танцевали под панскую музыку...*» [7, кн. 4, с. 115]; «...*Когда представлено было дело о его квитанции, все закричали: «згода!» (согласен), вдруг один закричал: «нет*

згоды» [7, кн. 4, с. 116]. Такие толкования помогали читателю адекватно понимать как значения отдельных слов, так и содержание предложения, не отвлекаясь за помощью к дополнительным источникам.

Пояснения-определения требовали и термины иностранного происхождения, даже в составе приводимых цитат: «*Это время характеризуется так называемым евгемеризмом, то есть обращением старых религиозных мифов в сказания с историческим характером*» [4, с. 72]; «*Пришед в дом архистратига Михаила, рекомый Выдобичь, и созва калугеры (т. е. монахов), да сотворят молитву о нем...*» [10, с. 166]. Иногда подобные пояснения превращались в подробный комментарий автора.

Наибольшим количеством разных видов пояснительных отношений (пояснение, уточнение, включение союзное и бессоюзное) охвачены термины и терминологические словосочетания. Вот, к примеру, некоторые из одной работы П. Г. Житецкого: «*Было время, когда краткие формы причастий не были еще превращены в деепричастия, т. е. не были вовлечены в сферу полной зависимости от личных глаголов...*» [6, с. 263]; «*...самые песнопения эти имели преимущественно исторический характер, т. е. относились к историческим лицам и событиям*» [6, с. 271]; «*Хотел он написать повесть «по былинам сего времени», т. е. хотел изложить дело обыкновенною летописною речью...*» [6, с. 273]; «*...местный говор поэта, т. е. одно из древнерусских наречий, которое было для него, как обыкновенно говорят, «материнским» языком*» [6, с. 274]; «*Совершенно справедливо, что областных, т. е. диалектических особенностей мы не видим в языке Слова о полку Игореве...*» [6, с. 275]; «*Когда эпический тон сменяется лирическим, т. е. вместо рассказа является воззвание, обращение, проклятие...*» [6, с. 282].

Точность изложения, к которой стремятся ученые-исследователи, приводит к тому, что пояснительные отношения распространяются не только на термины, терминологические словосочетания, но и на отдельные общеупотребительные слова. Включая в текст научной работы слова, используемые ежедневно, автор, стараясь придать им «научности» и тем самым адаптируя их к иным стилистическим условиям научного контекста, сопровождает их комментарием. Например: «*Так точно и певцу Игоря не удалось написать настоящую повесть, т. е. историю похода Игоря в роде тех повестей, какие обыкновенно составляли летописцы в его время. ...под влиянием сознательно поставленной задачи написать повесть, т. е. рассказать о событии, как оно было...*» [6, с. 274]; «*Таким образом, рассмотрение процесса понимания служит новым подтверждением того, что язык мыслим только как средство (или точнее система средств), видоизменяющее создания мысли...*» [13, с. 138]; «*...вызвавших на свет поэтическую песнь о походе Игоря в том виде, в каком она дошла до нас, т. е. в форме письменного изложения*» [6, с. 266]; «*Не нужно только искать их там, где*

обыкновенно их ищут, т. е. в поэтических образах Слова [6, с. 276]; *«Вследствие такого отношения древних писателей к их времени, то есть именно времени высшего культурного развития греков и римлян, наши представления об этих эпохах должны были страдать неполнотою»* [4, с. 74]. Если при чтении такие слова и словосочетания (*написать повесть, средство, тот вид, их время*), как правило, не задерживают на себе внимание адресата, то пояснение заставляет его приостановиться и прислушаться к автору.

Не единичны случаи использования пояснительных конструкций как средств создания разнонаправленных текстовых связей. Например: *«Я чувствую, что этот вопрос (т.е. почему именно образ басни должен изображать единичное действие) недостаточно мною разъяснен, между тем важность его чрезвычайна...»* [13, с. 70]. Так, в данном высказывании пояснительная конструкция отсылает к ранее поставленному в тексте вопросу, тем самым повторно эксплицирует его, актуализируя внутри-текстовую ретроспективную связность. Мы не допускаем мысли, что вопрос, обсуждаемый автором, мог быть забыт. Но автор, как правило, не пишет сам для себя. Коммуникативная нацеленность на потенциального читателя и заставляет автора прибегать к пояснению собственных выкладок, к ретроспективному напоминанию отдельных фрагментов, как в данном случае автор считал необходимым напомнить обсуждаемый вопрос.

Обращение к содержанию собственно пояснительных конструкций дает возможность тем или иным образом определить «образ читателя» в представлении автора, подсказать, что, по мнению создателя текста, мог читатель не понять или не знать.

Ориентация на читателя требует от автора постоянного контроля за доступностью и понятностью для реципиента излагаемой им информации. Текстовая коммуникация позволяет создателю текста использовать доступные ему средства влияния на воспроизведение и понимание содержательно-фактуальной и подтекстовой информации. Пояснительные конструкции эксплицируют авторский смысл, конкретизируя его. Автор, как бы слыша себя со стороны, рефлексивно реагирует на недостаточность «прозрачных», по его мнению, слова, словосочетания, фрагменты высказываний. Что может быть расценено как диалогические отношения к собственному высказыванию в целом, к отдельным его частям и к отдельному слову в нем, которые возникают, «если мы как-то отделим себя от них, говорим с внутренней оговоркой, занимаем дистанцию по отношению к ним, как бы ограничиваем или раздваиваем свое авторство» [2, с. 206-207]. Если в современном русском языке отмечают возможное сопровождение союза *то есть* конкретизатором модально-оценочного значения, как например: *«Так же вот жилось в родных Лозицах и некоему Осипу Лозинскому, то есть жилось, правду сказать, неважно»* (Короленко) [8, с. 688], что в свою очередь еще раз

напоминает о субъективности содержания пояснения и субъективном источнике пояснительных конструкций, то наш материал подобных случаев не демонстрирует. Но в то же время анализ функционирования пояснительных конструкций, представляющих субъективно-авторское начало в научном тексте, подтверждает мнение об их коммуникативно-прагматической обусловленности. Экспликация пояснительных конструкций с помощью союзов способствует созданию дополнительных векторов коммуникативной направленности: рефлексивно-коммуникация (обращение к только что написанному тексту) и обращение к потенциальному читателю. Речевая рефлексия подтверждает связь прагматической установки автора на продуманный выбор наиболее точной словесной формы для выражения научной мысли с целью ее максимально адекватного представления адресату. Союз в подобных конструкциях проявляет свойства актуализатора коммуникативных (диалогических) отношений между участниками текстового общения или может интерпретироваться как сигнал рефлектирующего вмешательства в ход изложения. Автор в таких случаях выступает комментатором собственного текста, где он оценивает степень соответствия используемой лексической или фразовой номинации сущности обозначаемого [9, с. 54], что позволяет говорить о возможности и необходимости изучения «микросубтекста речевой рефлексии» [1, с. 200-208].

Многообразие используемых средств, эксплицирующих механизм вербализации научного знания и репрезентирующих автора как комментатора собственного текста, ориентированность пояснительных конструкций на адресата еще раз подтверждают коммуникативную природу научного текста, реализуемую равноуровневыми лингвистическими средствами, выявление которых может стать объектом следующих исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баженова Е. А. Научный текст в аспекте политекстуальности. – Пермь, 2001.
2. Бахтин М. М. Собрание сочинений. Т. 6: «Проблемы поэтики Достоевского» 1963, Работы 1960-х – 1970-х гг. – М.: «Русские словари», «Языки славянской культуры», 2002.
3. Вибрані історико-красзнавчі твори Михайла Максимовича // Бойко Н.І. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси: Видавець О. Ю. Вовчок, 2004. – С. 163-246.
4. Драгоманов М. П. Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). (На українській і російській мовах) / Упоряд. Та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991.

5. Еремеева Л.Н. Пояснительная конструкция и ее отношение к конструкциям оценки и уточнения в современном русском языке (функционально-семантический аспект): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Томск, 1989.
6. Житецкий П.И. Избранные труды. – К.: Наукова думка, 1987.
7. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 1, 4. – СПб, 1903 – 1906.
8. Краткая русская грамматика / Белоусов В.Н., Ковтунова И.И., Кручинина И.Н. и др. ; Под ред. Шведовой Н.Ю. и Лопатина В.В. – М., 2002.
9. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст: к типологии внутритекстовых отношений. – М.: Наука, 1986.
10. Максимович М.А. Киевъ явился градомъ великимъ...: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисув В.О. Замлинський; Приміт. І. Л. Бутича. – К.: Либідь, 1994.
11. Маркелова Г.В. Развитие средств авторизации в синтаксической системе русского языка. История пояснительных конструкций: семантический и функциональный аспекты: Учебное пособие. – Тверь, 1994.
12. Морозова Э.Ф. Предложения с пояснительными отношениями в современном русском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов н/Д., 1988.
13. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / Сост., вступ. ст., коммент. А.Б. Муратова. – М.: Высш. шк., 1990.
14. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1-2. – М.: Учпедгиз, 1958.
15. Русская грамматика. Т. 1, 2. – М.: Наука, 1980-1982.
16. Хаташвили Л.Г. Пояснительная связь между членами предложения в современном русском языке. – Тбилиси, 1980.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросу экспликации автора на поверхности текстовой ткани. Изучается роль пояснений в процессе научной коммуникации. Вывод о коммуникативной функции пояснительных конструкций сделан на основе анализа научных текстов, написанных известными украинскими учеными такими, как М.А. Максимович, Н.И. Костомаров, А.А. Потебня, М.П. Драгоманов, П.И. Житецкий.

SUMMARY

The article deals with the problem of author explication on the top of the text. The role of explanations in science communication is studied in

the article. The conclusion about the communicative function of explanatory constructions is based on the analysis of scientific texts which were written by famous Ukrainian scientists such as M. Maksimovich, N. Kostomarov, A. Potebnia, M. Dragomanov, P. Gitetskiy.

*Т. Наумова
(Маріуполь)*

УДК 811. 161. 2'373. 7=03

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ ОПОВІДАННЯ М. ГОГОЛЯ “ПРОПАВШАЯ ГРАМОТА”

Фразеологізми як відомо, найвиразніше передають дух і красу мови, що її відтворив народ протягом століть. Саме вони, увібравши в себе безцінні скарби народу – перекази, прислів'я, афоризми, каламбури відбили національну специфіку мови, побуту, трудової діяльності людей, їхньої культури.

Ідейна сила твору і відповідно його перекладу великою мірою зумовлюється ступенем використання в ньому стилістично маркованих одиниць мови, що володіють функціонально-стильовими та емотивно-оцінними характеристиками. Виступаючи у контексті в ролі експресем, ці слова, словосполучення, речення, окремі сегменти тексту, що висловлюють певні авторські ідеї або жаргівливе, гумористичне ставлення до описуваного, виконують регулятивну-впливову функцію в структурі тексту.

Послідовність відповідності змісту й форми, відтворення тонких нюансів стилю оригіналу, його національного колориту, використання з цією метою всієї різноманітності мовних ресурсів – вимоги, які ставить теорія перекладу художніх текстів.

Порівняльно-стилістичне дослідження окремих тематичних і лексико-семантичних груп у російській та українській мовах на матеріалі художніх текстів привертало увагу багатьох дослідників. Зокрема проблему перекладу фразеологізмів свого часу розглядали Е. Покровська, А. Григораш, Н. Зайченко, Л. Авксент'єв, І. Курдюмова. На сьогодні у системі перекладу фразеологічних одиниць виділяються фразеосполучення, що перекладені еквівалентними структурами; безеквівалентні фразеологізми, що передаються описово; експресивні лексичні одиниці, що у мові перекладу мають фразеологічне відтворення.

Досліджуваний матеріал, дібраний з оригінального тексту М.Гоголя та його українських перекладів, дозволяє виділити такі види

російсько-українських еквівалентів, що зустрічаються у М.Гоголя і відповідно в українському перекладі оповідання “Пропавшая грамота”, здійсненому Лесею Українкою та Степаном Васильченком:

- з однаковим словниковим складом;
- з однаковим стрижневим словом, але різними компонентами;
- з різними стрижневими словами, але однаковими компонентами;
- з різним лексичним і структурно-синтаксичним складом. Вони тотожні або близькі за значенням, але лексичний склад їх повністю або частково різняться, синтаксична структура їх може бути однаковою або відмінною.

Аналіз мови Гоголя і відтворення її в українських перекладах ускладнюється двомовністю письменника, що є причиною змішування в його творчій системі різних елементів російської мови з формами мови української.

Звичайно, для того, щоб зрозуміти твори М.В. Гоголя, особливо раннього періоду творчості, до якого належить оповідання “Пропавшая грамота”, потрібно знати і російську, і українську мови. Вміле використання автором слів із близькоспоріднених мов, нехай навіть таких, що не зустрічаються у мові-реципієнті, не тільки не погіршує читачеві сприймання тексту, а навіть певною мірою посилює це сприйняття.

Дослідження українських перекладів М. Гоголя в авторстві Лесі Українки та Степана Васильченка, представлених оповіданням “Пропавшая грамота”, дає підстави стверджувати, що у стилі гоголівського фонду загальнолітературної мови виступають такі основні мовні пласти:

- українська просторічна мова;
- стилі російського розмовного мовлення і російського національно-побутового просторіччя.

Досліджуваний матеріал показав, що не всі фразеологічні одиниці, які зустрічаються в оригінальному тексті М. Гоголя відтворюються в українських перекладах відповідно до їх лексичного змісту й структурної будови. Так, наприклад: *Покойный дед был человек, не то, чтобы из трусливого десятка; бывало, встретит волка, так и хватает прямо за хвост; пойдет с кулаками промеж козаками, – все, как груши, поваляться на землю* [3].

Покійний дід був не з боязких; стріне бувало вовка, так зразу за хвіст і хапає; пройде з кулаками поміж козаків, – всі, як груші, попадають на землю [1].

Покійний дід був неабиякий чоловік: бувало зустріне вовка, так зараз і зцупить його прямо за хвіст; пройде з кулаками поміж козаків, – всі, так як груші, покотяться на землю [4].

Фразеологічне сполучення *не из трусливого десятка* С. Васильченко перекладе описовим методом – *не з боязких*. У цьому випадку лексичний добір синонімічного відповідника цілком виправданий, бо

слово *боязкий* у сполученні із заперечною часткою *не* розвиває енантіосемічне (протилежне) значення – *хоробрый*. Леся Українка навпаки добирає перекладну лексему, яка набуває контекстуального значення, бо її внутрішня форма не містить семи “хоробрість”: *неабиякий*. 1. Великий, немалый, значний. 2. Видатний, який вирізняється з поміж інших. 3. Не такий як усі, як у всіх, не такий як завжди, незвичайний. 4. Не який-небудь, не якийсь там [2, с. 590].

Отже, якщо у С. Васильченка внутрішня форма лексичного сполучення *не з боязких* відповідає внутрішній формі гоголівського фразеосполучення, то переклад Лесі Українки поза контекстом має інше значення. Відтворення гоголівського тексту вимагає у її перекладі відповідного лексичного оточення. Проте ситуативне вживання прикметника *неабиякий* у поєднанні з іменником *чоловік* наближає це словосполучення до фразеологічної семантики.

Взагалі в оповіданні М. Гоголя “Пропавшая грамота” зустрічаємо більше лексичних фразеологізмів, які в свою чергу перекладаються то описово, то як предикативні фразеологізми. Наприклад: *Уж когда молчит человек, то, верно, зашиб много умом* [3]. *Когда лодина мовчить, то вже, видно, розумна* [1]. *Уже коли чоловік мовчить, то мабуть, у його натоптано розуму.* (Л. У.)

Лексичний фразеологізм у Гоголя *зашиб много умом* має значення характеристики особи, зокрема її розумових здібностей і співвідноситься з лексемою *розумний*. Саме цю мотиваційну основу ввів у текст перекладу С. Васильченко.

Наведене у тексті Лесі Українки словосполучення *натоптано розуму* лексикографічні праці не фіксують. Але можемо відзначити, що у наведеному контексті можлива фразеологізація метафоричного словосполучення за рахунок вживання дієслова *натоптано* і іменника *розум* у переносному значенні.

Обидва переклади, орієнтуючись на оригінал активно відтворюють сему “розум”, проте С. Васильченко зближується з прямою характеристикою персонажа. Леся Українка залишає стрижневє слово *розум*, але подає метафоричне контекстуальне оточення (*натоптано*), наближене до фразеосполучення.

Семантично співвідносний зі словом *зникнути* фразеологізм з оригінального тексту М. Гоголя – *то поминай как и звали: Другие же прибавили, что когда чорт да москаль украдут что-нибудь, то поминай, как и звали* [3]. А інші додали, що коли чорт та москаль що-небудь украдуть, то *тільки ти й бачив* [1].

Відповідно до оригіналу перекладає цей сегмент Леся Українка, використовуючи фразеосполучення *вже поминай як звали* у значенні “хто-небудь, що-небудь безслідно зникло” [7, с. 671]: *Другі додали, що коли чорт або москаль украдуть що-небудь, то вже поминай як звали* [4].

Словосполучення відповідної семантики виокремлюємо і у перекладі С. Васильченка – *тільки ти й бачив*. Фразеологічний словник не фіксує подібної структури. Прозорої внутрішньої форми, яка вказувала б на наявність семи “зникати” тут не виокремлюється. Натомість маємо розвиток енантіосемічного значення за рахунок використання частки *тільки* з семантикою обмеження і виділення у значенні “ніхто інший” [2, с. 1249]. Таким чином С. Васильченко, використовуючи лексичний елемент *тільки*, що часто зустрічається у фразеологізмах [6, с. 180], певною мірою активізує експресивну семантику словосполучення, наближаючи його за значенням до фразеологізму.

Зустрічаємо випадки, коли оригінальний лексичний фразеологізм структурно і лексично відтворюється у тексті перекладу з відповідною семантикою. У такому випадку словники підтверджують синонімічність таких словесних комплексів. Наприклад: *Доброму человеку не только развернуться, приударит горлицы или гопака, прилечь даже негде не было, когда в голову заберется хмель и ноги начнут писать покой-он-по* [3]. *Доброму чоловікові не тільки не було де розгулятися, ударити горлиці чи гопака, прилягти навіть, коли **зайде в голову хміль** ноги почнуть писати покой-он-по не було де* [1]. *Доброму чоловікові не тільки розійтися, вдарити горлиці або тропака, – лягти навіть ніде було, коли **в голову вкинеться хміль**, а ноги зачнуть писати покой-он-по* [4].

С. Васильченко і Леся Українка перекладають фразеосполучення в цілому тотожно оригінальному тексту – *зайде в голову хміль* [1], *в голову вкинеться хміль* [4]. Фразеологічний словник подає сталі словосполучення з ключовим словом *хміль*: *хміль б'є* (ударяє) /ударив у голову. Хто-небудь починає п'яніти. Синонім: *хміль розбирає*. *Хміль бродить у голові*. Хто-небудь п'яний, сп'янів [7, с. 928].

З двох наведених варіантів перекладу гоголівського фразеологізму більшою експресією вирізняється варіант Лесі Українки, яка добирає слова на означення дії – *вкинеться*. У наведеному прикладі ця дієслівна лексема вжита у переносному значенні; так само як і у Васильченка дієслово *зайде*. Проте, як зазначає тлумачний словник форма *вкинуться* є рідковживаною [2, с. 150] і відповідно це збільшує експресивність фразеосполучення порівняно з варіантом *зайде хміль у голову*.

Часткову відмінність фіксуємо у перекладі фразеологізму в такому текстовому сегменті: *Истории и приказки такие диковинные, что дед несколько раз хватался за бока и чуть не **надсадил своего живота со смеху*** [3]. *Історії та примовки такі диковинні, що дід кілька разів хапався за боки і **мало кишок не порвав од реготу*** [1]. *Приведенції та пригоди розказував такі чудні, що дід разів скільки хапався за боки, та **мало кишок не порвав од сміху*** [4].

Фразеологічний словник подає цілий ряд словесних комплексів з ключовим словом *сміх*: *вмирати со сміху*, *лускати зі сміху*,

мало не лопнути від сміху, рвати боки від сміху, рвати кишки від сміху [7, с. 835].

У словнику фразеологічних синонімів натрапляємо на синонімічний ряд у якому рівноправно функціонують лексеми *смiх* і *регiт*: від реготу (сміху) братися за живіт, кишки рвати від сміху (від реготу) [6, с. 117]. Таким чином можемо говорити про абсолютну тотожність перекладів і оригіналу, а також про абсолютну синонімічність варіантів перекладу Лесі Українки та С. Васильченка. Хоч варто зазначити, що лексема *регiт* виявляє значно більше експресії, ніж лексема *смiх*.

Взагалі в українських перекладах оповідання М. Гоголя найбільш тотожно перекладаються лексичні фразеосполучення. Наприклад:

Дед и еще другой, приплевишийся к ним гуляка, подумали уже, не бес ли засел в него [3]. *Дід та ще другий козак, що пристав до чорту, подумали вже, чи не біс сидить у ньому* [1]. *Дід та ще другий приплентач-гульвіса подумали вже, чи не біс засів у нього* [4].

У гоголівському тексті фіксуємо дещо трансформований фразеологізм від похідного рос. *бес сидит в нем*. Автор трансформує семантику ствердження у нейтральну семантику допустовості – рос. *не бес ли засел в него*.

Українські словники фіксують велику продуктивність і частотність вживання лексеми *біс* у сталих словесних комплексах: *біс вселився, біс узяв, біс штовхає* [7, с. 32]. Хоч словник не подає сполучення лексеми *біс* із дієсловом *сидить, засів*, проте маємо впевненість, що активне функціонування ключової лексеми з дієсловами у мовленні абсолютно не виключає можливості залучити до групи фразеосполучень і структури *біс сидить у ньому, біс засів у нього*. Отже, фіксуємо калькований переклад фразеологічної одиниці з російської мови на українську, що також підтверджено словниками.

Лексичні фразеологізми діють у творі М. Гоголя як аналоги різних частин мови і мають конкретне значення, що реалізується у мовленні. Так, наприклад у тестах оригіналу і перекладу: *Дед не любил долго собираться: грамоту зашил в шапку, вывел коня; чмокнул жену и двух своих, как он сам называл, поросёнок, из которых один был родной отец, хоть бы и нашего брата; и поднял такую пыль, как будто бы пятнадцать хлопцев задумали посреди улицы играть в кашу* [3]. *Дід не любив довгих зборів: зашив грамоту в шапку; вивів коня; чмокнув жінку і двох своїх, як він казав, поросят, що одно з них доводиться рідним батьком хоч би й **нашому братові**; і збив за собою таку куряву, ніби п'ятнадцять хлопців заходилися посеред шляху гратися в каші* [1]. *Дід не любив довго збиратися: зашив грамоту в шапку, вивів коня, почоломкався з жінкою та двома своїми, як він їх звав, поросятами, з котрих один був рідний батько хоч би й **вашому оповідачу**, і зняв за собою таку куряву, неначе п'ятнадцять хлопців заходились гратись посеред вулиці в "кашу"* [4].

Фразеологічне сполучення *наш брат* активно використовується як в російській так і в українській мовах, і має значення: 1. Ми, я і подібні, до мене. // Близька думками, переконаннями людина; однодумець. 2. рідко. Такий, як ми [7, с. 48]. Слід зауважити, що за умов різних контекстів ця фразеологічна одиниця може набувати різних конотацій. У тексті М. Гоголя відчувається семантика допустовості з легким нашаруванням гумору. Спорідненість лексичних систем російської мов дозволили перекладачам відтворити колорит гоголівського тексту.

Цікавими випадками перекладу фразеологічних одиниць є фразеологізми, де втрачається мотиваційна основа. Особливо важко мотивувати вибір фразеологізму, якщо до його складу входять слова з непрозорою внутрішньою формою. Наприклад: *Только заранее попрошу вас, господи, не сбивайте с толку, а то такой кисель выйдет, что совестно будет и в рот взять* [3]. *Тільки заздалегідь прошу вас, панове, – не перебаранчать, бо щоб не вийшло такого киселю, що соромно буде і в рот його взяти* [1]. *Тільки зарані прошу вас, люди добрі, не збивайте з пантелику, а то такий кисіль вийде, що сором буде в рот взяти* [4].

Ключове слово у фразі *не сбивайте с толку* – *толк*: 1. Смысл, разумное содержание чего-нибудь. Сбиться с толку (запутаться) [5, с. 694]. В українській мові слово *толк* перекладається як *глузд*, *розум*. Ці слова не мотивують відповідної семантики оригінальної фрази. Фразеологічний словник подає ряд словосполучень з ключовим словом *толк*: *буде толк*, *взяти в толк*, *з толком*, *без толку* [7, с. 888], проте всі вони за своїм значенням не відповідають російському *запутаться*, *сбиться*. Тому С. Васильченко і Леся Українка у своїх перекладах пішли індивідуальними творчими шляхами. С. Васильченко, наприклад, перекладає цей фразеологізм однокомпонентною структурою із заперечною часткою *не*: *не перебаранчать. розм.* 1. Те саме, що заважати. 2. Перебивати, не даючи говорити [2, с. 715]. У слові відчувається вольова семантика, що надає фразі трохи згрублості, неохитності це дещо відмінне від тлумачення гоголівського тексту.

У перекладі Лесі Українки фіксуємо вживання фразеологізму *не сбивайте з пантелику*. Фразеологічний словник зазначає: *збивати з пантелику*. 1. дезорієнтувати, заплутувати кого-небудь [7, с. 322]. Таке словникове тлумачення доволі близьке до значення гоголівського фразеологізму. До того ж Леся Українка зберігає структурно-семантичне оформлення цієї фрази у своєму перекладі.

Аналізуючи варіанти перекладів С. Васильченка та Лесі Українки, можемо стверджувати, що С. Васильченко намагається уникнути схожості з перекладами Лесі Українки, яка на той час була вже досить відомою як письменниця і як перекладачка. Оскільки перекладацька діяльність Лесі Українки починалася з перекладів М. Гоголя, то відчувається, що вона намагалася не відступати від оригіналу, хоч

у побудові синтаксичних структур письменниці керувалася довільністю. Стиль перекладу С. Васильченка відзначається в основному тим, що перекладач часто звертався до більш експресивних варіантів перекладу, ніж ті які були в оригінальному тексті.

Отже, розглянутий матеріал показав, що обидва переклади в цілому повно і адекватно передають особливості фразеологічного складу оригіналу. Відзначено такі основні засоби передачі фразеологізмів у текстах-перекладах: більшість російських фразеологізмів передано зворотами, словниковий склад яких в обох мовах цілком або частково збігається, при чому часто збігається і граматична структура; фразеологічні еквіваленти в абсолютній більшості випадків адекватно передають відтінки значення і стилістичне забарвлення російського оригіналу; інколи російські фразеологізми передаються в українському тексті словом або описово; основне значення російських фразеологізмів передається зазвичай доволі точно, що ж до їх конотативних відтінків, стилістичного забарвлення, то вони у перекладі зберігаються не завжди.

Порівняння двох перекладів показало, що у ряді випадків засоби передачі фразеології оригіналу в них збігаються. У випадках, коли в українській мові відсутній фразеологічний еквівалент, то перекладачі звертаються до різних способів перекладу, як правило вдалим.

В цілому Лесі Українці та С. Васильченку не можна докоряти у сліпому наслідуванні оригіналу. У більшості випадків відмінності оригіналу й перекладу зумовлені семантикою форми або їх стилістичним забарвленням.

Оскільки фразеологізми є одним із яскравих засобів художньої виразності, їх адекватний переклад різними засобами допомагає донести до українського читача своєрідність мови і стилю Миколи Гоголя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильченко С. Твори у 3-х томах. Т. 3. – К., 1974.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.
3. Гоголь Н. В. Сочинения в двух томах. Т. 1. – Москва: Худ. лит., 1965. – С. 84-95.
4. Леся Українка. Твори в 12-ти томах. Т. 7. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 480-490.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1990. – 921 с.
6. Словник фразеологічних синонімів. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.
7. Фразеологічний словник української мови. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.

АННОТАЦІЯ

В статье рассмотрено проблему перевода фразеологических единиц, которые встречаются в произведениях М. Гоголя, на украинский язык. Проанализированы разные варианты воссоздания этих фразеосочетаний в переводах Леси Украинки и Степана Васильченка в аспекте стилистики языка.

SUMMARY

The problem of the translation of phraseological units that are encountered in M. Gogol Works in Ukrainian language is analysed in the article. Also different variants of translation of these phraseological units done by Lesya Ukrainka and Stepan Vasilchenko are analysed with regard to stylistics of language.

*Г.І.Тищенко
(Горлівка)*

УДК 81/42

**ДО ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ СТАТУСУ
ПЕРФОРМАТИВІВ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ**

Синтез теорії мовлення та теорії дії призвів, зокрема, до витлумачення ідеї перформативних висловлювань, яку запропонував представник лінгвістичної філософії Джон Остін. Учений-лінгвіст першим звернув увагу на те, що висловлення може не лише повідомляти про щось, але й виконувати ряд інших дій, тобто процес міжособистісного спілкування передбачає використання побудованих конструкцій у здійсненні прохання, поради, питання, наказу, попередження, обіцянки тощо. Тип речень-висловлень, в яких дія, номінована дієсловом-присудком, дорівнює самій дії, здобув у лінгвістиці статусу перформативних речень. Наприклад: *Я дякую Вам*. Проблема такого типу речень і до сьогодні залишається актуальною, оскільки вони відбивають нетипове співвідношення між дійсністю та мовленнєвим актом. Мовленнєві акти з перформативними виразами становлять ту групу мовленнєвих актів, які мають здатність впливу на людську свідомість та призводять до змін об'єктивної реальності. Вивченню перформативних мовленнєвих актів присвячувалось багато робіт, але проблеми, над якими працюють лінгвісти, далекі від свого вирішен-

ня. Намагання з'ясувати питання статусу перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці й визначило обрання теми дослідження.

Метою роботи є визначення та встановлення статусу перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці.

Мета передбачає вирішення конкретних завдань:

-дослідити еволюцію поглядів і визначити основні підходи до витлумачення перформативних мовленнєвих актів;

-визначити основні типи класифікацій перформативних одиниць;

-встановити статус перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці.

Різні аспекти дослідження перформативів висвітлені в працях Дж. Остіна, Дж. Серля, Е. Бенвеніста, Е. Кошмідера, Дж. Лайонза, О. Падучевої, Н. Арутюнової, Г. Почепцова, О. Романової та інших вчених, які досліджували мовленнєві акти.

Теорія мовленнєвих актів пов'язана з ім'ям філософа Оксфордської школи лінгвістів Джона Остіна. У лекціях, прочитаних ним у 1955 році у Гарвардському університеті та оприлюднених під назвою "How to do things with words" (1962р.), вперше звертається увага на те, що висловлення може не лише повідомляти про щось, але й виконувати ряд інших дій. Ця теорія змусила лінгвістів звернутися безпосередньо до значення, вживання та принципів опису дієслів, які виражають відношення до пропозиції того, хто говорить, а також відношення до адресата мовлення. Такі дієслова було покваліфіковано як перформативні, або іллокутивні одиниці, завдяки цьому було зняте різке протиставлення між "словом" та "дією". За Дж. Остіним висловлення є перформативним за умови, якщо воно дорівнює здійсненню дії [6, с. 27]. Наприклад: *Я заповідаю цей годинник своєму брату. Я називаю це судно "Королева Єлизавета"*. Е. Бенвеніст зазначає, що висловлення, у складі яких функціонує дієслово із значенням клятви або заяви в першій особі однини теперішнього часу дійсного способу та воно поєднується з диктумом, є перформативними. Наприклад: *Я наказую, щоб населення було мобілізоване* [2, с. 306]. Другий різновид перформативних висловлень учений-лінгвіст визначає конструкціями дієслова з прямим додатком і предикативним членом: *Я оголошую його винним. Я признаю Х. директором. Я звільняю Х. від його функцій*.

Розмірковуючи та поглиблюючи власні погляди, Е. Бенвеніст виключає висловлення типу *Я знаю, що він приїхав. Я бачу, що будинок зачинений* з ряду перформативних, мотивуючи це кількома чинниками, а саме:

а) дієслова *знати, бачити* не є перформативними;

б) речення *Він приїхав; будинок зачинений* передають реальний факт, але не диктум;

в) все висловлення загалом не виконує перформативної функції.

Отже, класичними прикладами перформативних висловлень можуть бути формули оголошення війни, заповітів, слів обіцянки, вибачення, запрошення тощо. Проте вчений наголошує на тому, що висловлення типу *Я оголошую загальну мобілізацію* стає реальним перформативним тоді, коли воно виголошується особою, що має реальну владу [2, с. 307]. Перформативне висловлення не існує, якщо воно не є дією. Такі одиниці існують лише як акт влади. Е. Бенвеніст зазначає ще одну необхідну умову для здійснення перформативного висловлення: наявність певних обставин, в яких здійснюється висловлення, та уповноваженість особи, що його вимовляє. Висловлення типу *Оголошую засідання відкритим* є дією, а висловлення *Вікно відкрите* лише констатацією факту дійсності. Отже, перформативне висловлення має свою унікальність. Воно може бути здійснене лише в конкретних умовах один раз певною особою, у визначений час і визначеному місці.

Очевидним постає той факт, що відомий учений-лінгвіст описує умови реалізації перформативних висловлень, які були покваліфіковані Дж. Остіним як умови успішності. Говорячи про те, що вербальні висловлення можуть набути бажаного результату лише в разі виконання певних умов, учений обґрунтовує наступні положення:

1. Необхідність існування загальноприйнятої конвенціональної процедури, що призводить до певного конвенціонального результату та що вміщує в себе проголошення певних слів певними особами в певних умовах.

2. Конкретні особи та умови в кожному випадку повинні мати відповідний статус та бути придатними для проведення процедури, до якої ми звертаємось через перформатив.

3. Процедура має виконуватися всіма учасниками правильно та повністю.

4. Кожен з учасників процедури повинен дійсно мати намір виконувати відповідні дії.

5. Згодом учасники дії повинні поводити себе відповідно до ситуації [6, с. 33].

Реалізацію, яка відповідає всім вимогам, що висувуються до канонічної реалізації відповідного висловлення, можна розглядати як **успішну**. Умови успішності мовленнєвого акту відіграють щодо перформативного речення таку ж роль, яку для звичайного речення відіграють умови істинності: виконання умов успішності є достатнім для того, щоб перформативне висловлення вважалося успішним, так само як виконання умов істинності є достатнім для того, щоб висловлення було істинним. Отже, перформативні висловлення мають наступні **визначальні риси**:

а) вони нічого не констатують: *Я дякую Вам*;

б) вони не мають істинного значення: *Я стверджую, що він шарлатан*;

в) характеризуються ознакою ефективності / неефективності: *Присягаюся говорити правду*;

г) вони повинні відповідати певному загальноприйнятому церемоніалу: *Я згоден взяти цю жінку дружиною*;

г) вони єдині, унікальні у своєму роді;

д) класичні перформативні висловлення мають дієслово у формі першої особи однини теперішнього часу дійсного способу: *Оголошую перерву*.

Проте слід зазначити, що спостерігалися все-таки певні розходження як при визначенні умов успішності перформативного акту, так і при визначенні самого цього поняття в поглядах Дж. Остіна та Е. Бенвеніста. Тоді як Дж. Остін до перформативних зараховує висловлення типу *Зачиніть двері!*, то Е. Бенвеніст наголошує на зворотному, бо вважає перформативним висловлення у випадку, коли воно називає дію, виконувану через висловлення, та має дієслово в першій особі однини теперішнього часу: *Присягаюся говорити правду. Оголошую засідання закритим*. Перформативним висловлення є не тому, що воно може змінити становище певної особи, а тому, що “воно є дією само по собі” [2, с. 309]. Другим еквівалентом досліджуваних одиниць Дж. Остіна вважає письмове оголошення, тоді як Е. Бенвеніст відносить лише до його констатива.

Вивчення перформативних висловлень та дієслів, які їх утворюють, призводить Дж. Остіна до визначення структури мовленнєвого акту. Розвиваючи власні погляди, учений говорить про те, що будь-які речення, які є засобом реалізації відповідного мовленнєвого акту, співвідносні з певною комунікативною інтенцією мовця. Тобто речення, вимовлені мовцем, щоразу виражають різну комунікативну спрямованість та втілюють певну комунікативну інтенцію мовця. У цьому разі “відмінні реалізації відрізняються одна від одної іллокутивною силою” [4, с. 123]. Індикаторами іллокутивних сил висловлення є іллокутивні дієслова. Наприклад: *Оголошувати, заперечувати, каятися, присягатися, молити, наполягати, схвалювати, дякувати* тощо. Морфологічним показником іллокутивного дієслова, що виконує функцію індикатора іллокутивної сили, є форма першої особи однини теперішнього часу дійсного способу. О. Почепцов зазначає, що правила функціонування іллокутивного дієслова в ролі індикатора іллокутивної сили визначаються наступними констатуючими ознаками іллокутивного акту:

а) іллокутивний акт здійснюється мовцем;

б) іллокутивний акт реалізується під час акту мовлення;

в) іллокутивний акт певним чином впливає на адресата мовлення, оскільки має певну інтенцію та комунікативну спрямованість [11, с. 37].

Отже, поняття іллокутивної сили (іллокуції) є вихідним при розмежуванні перформативних і констативних мовленнєвих актів. Основна увага при інтерпретації мовленнєвого акту приділяється саме поняттю іллоку-

тивної сили, або комунікативної інтенції. Поняття іллокутивної сили вміщує в собі сім змістових компонентів. На думку В. Богданова, найважливішим з них є іллокутивна мета, тобто те, заради чого здійснюється іллокутивний акт, та те, що витворює його саме тим, чим він є. Іншими компонентами є спосіб досягнення іллокутивної мети, інтенсивність іллокутивної сили, умови пропозиційного змісту, попередні умови, умови істинності та їхня інтенсивність. Ці компоненти умовно можна розбити на такі групи:

- а) мета;
- б) засоби її реалізації;
- в) умови досягнення та інтенсифікатори або послаблювачі, пов'язані з досягненням мети [3, с. 39].

Іллокутивні акти здійснюються через висловлення. Кількість висловлень, необхідних для реалізації іллокутивного акту, не є завжди однаковою. Залежно від цього іллокутивні акти поділяють на три типи:

- а) іллокутивні акти, здійснювані за допомогою одного висловлення;
- б) акти, що здійснюються за допомогою тексту;
- в) іллокутивні акти, які можуть бути здійснені як за допомогою одного висловлення, так і за допомогою тексту.

Отже, дієслова, що виражають відношення до пропозиції того, хто говорить, та відношення до адресата мовлення, називаються перформативними. Вони репрезентуються в мовленнєвих актах заповітів, вибачення, запрошення, слів обіцянки тощо. Бажаний результат таких мовленнєвих актів набувається реалізацією умов, покваліфікованих як умови успішності. Висловлення з перформативними дієсловами характеризуються ознаками:

- 1) нічого не констатують;
- 2) не мають істинного значення,
- 3) характеризуються ознакою ефективності / неефективності;
- 4) відповідають певному загальноприйнятому церемоніалу;
- 5) мають дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу дійсного способу.

Мовленнєві акти з перформативними виразами характеризуються різною іллокутивною силою та щоразу виражають різну комунікативну спрямованість, втілюючи певну комунікативну інтенцію мовця.

Вивчення перформативних одиниць дозволяє пояснити особливості їхньої формальної та семантичної структури, а також конкретизує вже існуючі погляди на іллокуцію. Крім того, дослідження класу іллокутивних одиниць дає можливість розмежувати їх як "позначуване" та іллокуцію як "ту, що позначає", що є важливим при визначенні двох протилежних понять: "мовлення" – "дія".

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы). – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 45-62.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 301-328.
3. Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Ленинград, 1990. – С. 38-83.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 122-124.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 269-270, 372-373.
6. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-129.
7. Падучева Е.В. Высказывание и его соотношенность с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений). – М.: Наука, 1985. – С. 19-140.
8. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170-194.
9. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 151-169.
10. Почепцов Г. Г. /мл. / Коммуникативные аспекты семантики. – К.: Вища шк.: Изд-во при КГУ, 1987. – С. 56-121.
11. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К.: Вища шк.: Изд-во при КГУ, 1986. – С. 24-59.
12. Твердохліб Ю.Г. Семантичні параметри функціонування перформативних речень у сучасній українській мові: Автореф. дис... канд... філол. наук: 10. 02. 01 / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

АНОТАЦІЯ

У поданій статті здійснено спробу встановити статус перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці, дослідити еволюцію поглядів на перформативні висловлення та визначити основні підходи до витлумачення перформативних мовленнєвих актів.

SUMMARY

In this article the author makes an attempt to qualify and determine the status of the performative units in the modern Ukrainian linguistics, to research the evolution of views of the performative sentences and to determine fundamental points of view on the performative lingual acts.

**ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО
СИНТАКСИСУ У ПРАЦЯХ О. В. ПОПОВА
ТА Ф.Є. КОРША**

Для сучасного мовознавства актуальним є звернення до лінгвістичної спадщини минулого. У XIX-XX ст. ст. провідні позиції посіла компаративістика. У першій чверті XIX ст. виникли лінгвогенетичні методи – порівняльно-історичний та історичний. На широкому тлі індоєвропейських мов, проблем їх історії у 20-і рр. XIX ст.-30-і рр. XX ст. ці методи вдосконалюються.

Але до наших часів існує не досить багато досліджень наукових студій, присвячених порівняльно-історичному синтаксису XIX-XX ст.

Актуальність теми полягає в тому, що необхідно висвітлити особливості підходу мовознавців XIX-XX ст. до питань порівняльно-історичного синтаксису.

Метою статті є розгляд праць О.В. Попова та Ф.Є. Корша в лінгвістичноісторичному аспекті, намагання показати актуальність питань, які були розглянуті, які твердження зберегли актуальність у сучасній компаративістиці.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

1. Розкрити основні концептуальні питання праць О.В. Попова та Ф.Є. Корша

2. Виявити, які твердження цих вчених мають важливе значення для сучасного порівняльно-історичного синтаксису

3. Виявити, які основні тези О.В. Попова та Ф.Є. Корша можуть бути використані при подальшій розробці відповідних питань

Талановитий учень О.О. Потебні – О.В. Попов у питанні про генезис речення, про послідовність розвитку різних його типів відійшов від концепції свого вчителя. У той час як О.О. Потебня вважав нормою та відправною моделлю історичного розвитку мови двочленне речення з підметом та присудком, а в безособових реченнях бачив пізніше видозмінення двочленної структури, О.В. Попов у своїх «Синтаксических исследованиях» визнав первинним – «елементарним видом речення» – речення одночленне, і при цьому як дієслівне, так і іменникове. Він заперечував тезу О.О. Потебні, що в арійських мовах головне, незалежне від іншого речення (крім випадків випадіння) неможливе без дієслова у тісному розумінні. Навпаки, саме іменниковий тип одночленного речення (*Зима. Пожежа* і т. ін.) здавався О.В. Попову найбільш архаїчним. «Пропонування випущення дієслова при такому імені я вважаю зайвим. Навряд чи комусь вдасться довести, що, наприклад, бачачи па-

лаючий предмет, люди первісно кричали: *это есть пожар!* або *есть пожар!*, а потім стали кричати просто *пожар!*» [5, с. 31-32]. Двочленне та трьохчленне речення – пізнішого походження. «Герміни – підмет, присудок, об'єкт передбачають вже значну складність речення: так, підмет вже неодмінно передбачає поряд з собою присудок, а об'єкт передбачає підмет та присудок (за винятком безособових речень, в яких підмета може і не бути). Між тим, факти дають можливість зійти до більш простого та первісного виду речення, до одночленного речення» [5, с. 30].

«До сих пір в аріоевропейських мовах, особливо в розмовній мові, уживані речення, що складаються із одного імені, як: *пожар, время (пора), стыд, хорошо, хожено, убито* і т.д. Такі речення означають вказівку на предмет або явище (часто з окличним відтінком). Сюди ж відносяться перелічування, заголовки і т.д.» [5, с. 31]. О.В. Попов вказував на те, що у давніх одночлених реченнях ім'я та дієслово не розрізняються. «Так санскрит, *gatam* може значити: 1 – *ходжено*; 2а – *ходження*; 2б – *те, по чому ходжено*» [5, с. 32].

«Речення, що складається з одного імені, яке являє собою вказівку на предмет або явище, під впливом речей, що супроводжують відчуття, дуже часто отримує кличний відтінок. Більш визначені відтінки значень мають такі: а) вказівка; б) речення; в) вимога;» [5, с. 34 – 35]. На думку О.В. Попова, у цих реченнях головний член спочатку міг стояти у формі як називного, так і знахідного відмінків.

«Уживання знахідного у ролі кличного відмінка пояснюється з відношення називного та знахідного один до одного. Називний став слугувати для вираження повноправного підмета двочленного речення; оскільки кличний мав свою функцію, то, крім називного, зручним відмінком для оклику був знахідний як відмінок найбільш близький до називного та кличного. Пояснення цих знахідних випущенням при них дієслів не є вірогідним: якщо воно було допущено, то тільки в знахідних з відтінком вимоги. При інших знахідних важко навіть виявити, яке дієслово було випущене. При знахідному з відтінком речення можна розуміти дієслово, як *візьми, візьміть*. Але такий знахідний з його частками невідокремлений від знахідних вказівних (пор. латин. знахідне з *et*, сербське з *evo, ето*); при цьому, як міг залежний знахідний чергуватися з називним? Ці знахідні не можуть навіть залежити від часток, бо частки ці не дієслівні, а займенникового походження (Pott. Etymolog. Forsch. I², 142 – 416)» [5, с. 41-42]. «Щоправда в слов'янських наріччях простий кличний знахідний це рідкість, звичайно вживається називний. Однак, у російській народній: *Эк его, ну его* і т.д.; в млр. [українському] *чи ти не його сукиного сина!* = *разве ж он* (ты – dat. ethic.) *и не сукин сын?* У хоруг. Такий знахідний більш уживаний. Для вираження вказівного відтінку також звичайно вживається називний, наприклад: *се человек, вот он*; знахідний вказівний вживається зрідка, у сербській при *evo, ето*,

наприклад, *ал это ти млада Бугарина перед шатра* = *но вот перед шатром молодой болгарин*. Для вираження відтінку речення знахідний у поєднанні з частками *на*, сербська *ево*, *ето* складають звичайне явище: *на воду*, серб. *на ти сабљу*, *ево ти мога прстена*» [5, с. 40-41].

Таким чином, за О.В. Поповим, різноманітні типи іменникових одночленних речень складаються на тій стадії розвитку мови, коли ще не сформувалися відмінності категорій імені та дієслова, коли функції називного відмінка як відмінка суб'єкта ще не відділилися від функцій знахідного відмінка, пізніше відмінка об'єкта, коли ще не було ні називного, ні знахідного відмінка у сучасному значенні цих термінів.

Теорія, що доводить первинність одночленного типу речення, у різних модифікаціях не одноразово повторювалася у наступній історії мовознавства. Яскравим представником цієї теорії був Г. Шухардт.

Вбачаючи у реченні корінь мови, Г. Шухардт наполягав на споконвічності одночленного типу речень. На його думку, двочленні речення виникли як продукт складного синтезу та логічного аналізу щонайменше двох злитих у синтаксичну єдність одночленних речень. Разом з тим, Шухардт негативно відноситься до намагань шукати «психологічний суб'єкт» речення, особливо поза мовою – у ситуації або у середовищі, що оточує. За його словами, витягання цього суб'єкта у повідомлення те ж саме, що якби цвях, на якому висить картина, розглядався як її частина. Поняття суб'єкта та предиката Шухардт розуміє у розширеному значенні, вважаючи, що, можливо, було правильніше уступити їх зовсім логіці.

За вченням О.В. Попова, двочленне речення, яке складається із підмета та присудка, генетично розкладається на два одночленних. Усі двочленні речення за своїм первісним виглядом, за своїм значенням представляють собою сполучення одночленних речень. «Підмет первісно стоїть поза реченням, яке складає присудок, представляючи собою окреме кличне або вказівне речення. Тільки цією первісною двоїстістю речення можуть бути пояснені такі явища, як лат. *esse eum adest* (ось він! Підходить) *esse eam ipsa egreditur* (ось вона! Вона сама виходить)... Російське. *эк его печет* означає: ек його! Як воно пече!

Підмет, що складає первісно окреме речення, потім зливається в єдине ціле з найближчим реченням (присудком), який містить вказівку на ознаку, що може бути приписана (або не приписана) предмету, означений у першому реченні; предмет це робиться, таким чином, головним предметом думки, яка виражається цим цілим» [5, с. 45-46].

У такий же самий спосіб – шляхом злиття відокремлених речень в одне ціле – пройшло і виникнення трьохчленних речень, які мали у собі вказівку на об'єкт або обставину. Сліди давніх відношень легко виявляються у реченнях з називними та знахідними обставинами, як наприклад у: *Сосед встал ни свет ни заря*. *Друзья жили душа в душу*.

«Існує досить суттєва кількість випадків, в яких називний, який не є підметом та чергується із знахідним, складає майже самостійно одночленне речення; а за значенням ці випадки наближаються до різних видів знахідного незалежного... Граматики до цих пір ігнорували такі випадки уживання називного і факт його чергування із знахідним; вони згадували про них мимохідь та не робили серйозних намагань їх пояснення. Головною причиною було те, що нормою речення вважали двочленне речення. За таким поглядом на речення можливі два погляди на називні самостійні (не підмети); в них або бачили самостійні речення, в яких випущенні присудки; або, припускаючи випущення присудка, вважали аномалією, ненормальне відхилення від загального плану» [5, с. 54].

Так, Ф.І. Бусласєв навіть у таких висловлюваннях, як «час от часу», вбачав випадіння дієслова, яке означало рух від одного пункту до іншого [1; § 262, с. 3]. Але, як погоджується з О.В. Поповим Виноградов, «якщо припускати при таких обставинних словах випущення присудка, то у такому випадку майже при кожному обставинному слові можна вбачати випущення якого-небудь присудка та вважати його окремим реченням. Посилання на аномалію, неправильність є, по суті, відмова від пояснення» [2, с. 361].

Визнаючи, що одночленне речення є старшим за двочленне, О.В. Попов доводив, що деякі одночленні речення, не зберігшись у самостійному вигляді та не ставши підметами при найближчих присудках, примкнули до складних речень у інших значеннях, влилися в них або стали ними. Саме цим вчений пояснював виникнення наступних речень:

а) *Что ночь, то домовой пугать его ходил.*

Что город, то норов.

б) *Он четыре года как умер.*

в) *Он попал точка в точку. Двор обо двор с ним жил охотник до огородов и сада (Крилов); Темно-голубые небеса час от часу становились прозрачнее и светлее (Загоскин).*

«З плином часу, коли речення отримувало все більшу та більшу стрункність та цілісність, бо такий називний шкодив цілісності речення, він повинен був бути витісненим спочатку переважно знахідним, а потім і іншими відмінками» [5, с. 74-75].

До кола найдавніших одночленних речень іменного типу О.В. Попов відносить також прислівниково-іменні речення, як *хорошо, прилично, страшно, смешно* і інші. «Такі звороти з пам'яток беруть початок з давніших доступних для дослідження часів та часто виявляються тотожними з такими дієприкметниками, як *gatum, itum*. Якщо такі речення за змістом мови мали зв'язок з найближчим реченням, то отримали при ньому такі ж значення, як: *смех, страх* (пор. *он б'єт смертельно, он страшно сердится*, пор. *смерть не хочется этого делать*) схожість тут тим повніша, що в давніх мовах такі слова як *страх, смех* є тотожними таким словам як *страшно, смешно*» [5, с. 92].

О.В. Попов накреслює, хоча й доволі розпливчасто, основні етапи розвитку таких понять, як суб'єкт, об'єкт, як станове значення, ставлячи їх у зв'язок зі змінами ладу та типів речення.

Процес формування різних типів речення О.В. Поповим уявляється дещо механічно та антиісторично. Колись незалежні та самостійні одночленні утворення сполучаються у єдність з іншими утвореннями. Між ними виникають різні види та ступені залежності. Цим обмежується свобода уживання колись незалежних форм. «Грамматичні поняття залежності, вимога з наукової точки зору – фікція: граматична залежність є можливість уживання слова відомої граматичної категорії, обумовлена присутністю іншого слова». «Граматики до останнього часу поняттю залежності надавали якість метафізичне значення» [5, с. 165].

Гіпотетичні побудови О.В. Попова з питання про історію різних типів речення не знайшли подальшого розвитку в російському мовознавстві. Вони зустріли негативну оцінку з боку О.О. Потебні.

Однак праця О.В. Попова яскраво показала різноманітність різних типів речення, особливо одночленних або односкладних, підсилила науково-дослідницьку увагу до них та пробудила намагання до опису та історичного дослідження структурних форм російського речення.

Дослідження О.В. Попова, яке гостро поставило питання про одночленні і до того ж недієслівні типи речень, було яскравим симптомом тих протиріч та тих завдань, які були усвідомлені у 70-ті роки в царині російської синтаксичної науки. Усе гостріше виступала проблема широкого розповсюдження в живій російській літературній мові різних типів недієслівних речень. Не дивлячись на те, що дослідження О.В. Попова в історико-генетичній частині отримала негативну оцінку з боку О.О. Потебні, Ф.Ф. Фортунатова та Шерцля, які вказали в роботі О.В. Попова на анахронізми та антиісторичні домисли морфологічного та синтаксичного характеру, висунута О.В. Поповим проблема одночленних недієслівних речень та шляхів їх виникнення і розвитку зберігала усю свою силу та актуальність по відношенню до російського синтаксису. Про це дуже добре сказав академік Л.А. Булаховський у своїй книзі про О.О. Потебню: «У своїх зауваженнях-запереченнях О.В. Попову відносно можливості давніх речень із одного імені, що її припускав останній – Потебня правий лише частково: непрямі відмінки, які прийняли на себе роль словесного засобу предикації, паралельного у цьому відношенні до присудка, з історичної точки зору не можуть бути первісними, хоча б вже через те, що керовані відмінки передбачають присутність форм керованих (у індоєвропейській мові – частіш за все присудків), але це з історичної точки зору, а між тим сам Потебня яскраво уявляє собі і навіть підкреслює, що речення у різні періоди мови не одне й теж саме і що характеристика мови у розрізі сучасності не повинна прямо мати справу з тим, що «было и былъём поросло» – з відмерлим, тим, що мало значення у минулому, але втрачено тепер.

Справа стала би яснішою, якщо можна було би припустити, що Потебня у цих висловлюваннях мав на увазі не сучасне речення, а найдавніший у його розумінні тип індоєвропейського речення, але і на цій досить хиткій основі багато аргументів порівняльно-історичного порядку не казали на його користь.

І зовсім не правий Потебня, коли шляхом штучних підстановок він намагається будь-що зводити до двоскладного дієслівного типу такі речення як *пожар!*, з начеб-то випущеною дієслівною зв'язкою» [1, с. 12].

У 60-70-ті роки посиленість намагання тісніше та глибше пов'язувати розвиток мови та мислення, ніж це було у традиційній формально-логічній граматиці, породило дуже цікаву та важливу працю Ф.Є. Корша «Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса» (М., 1877). На праці Ф.Є. Корша відбивався вплив розвинутого тоді порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства, обмеженого, щоправда, головним чином залуззю етимології. По відношенню до синтаксису Ф.Є. Корша зайняв дуже самостійну та глибоко оригінальну позицію. Поряд з порівняльною етимологією, яка вичерпувала ще недавно поняття порівняльної граматики, з'являється паралельна їй наука – порівняльний синтаксис» [4, с. 3]. Ф.Є. Корш підкреслює постійну взаємодію двох цих дисциплін: «Як вимога думки беззаперечно впливає на форму слова, так і думка часто повинна пристосовуватися до етимологічних засобів мови. Історія мови і складається переважно у боротьбі між словом та думкою» [4, с. 3]. Зрозумілим є те, що особливо примітним є зв'язок мови та мислення у царині синтаксичних явищ. Синтаксис, за словами Ф.Є. Корш, розглядає мову з боку тих логічних та психологічних законів, на основі яких він стає все більш підпорядкованим знаряддям думки. Ф.Є. Корш надає великого значення семасіологічним факторам навіть у царині фонетики: «Не може бути ніякого сумніву у тому, що ані флексія, ані вокалізм не понесли би ніякої шкоди, якщо заздалегідь не зникла б потреба у цих утвореннях, а разом з нею й чітке розуміння їх первісного значення» [4, с. 4].

Все ж Ф.Є. Корш в основному приймає висунутий індоєвропейським мовознавством метод вивчення сімей споріднених мов як паростків одного й того ж самого арійського кореня – при дослідженні етимологічних. Він наполягає на тому, що «плідним є тільки поступове зближення – спочатку з найближчими мовами, потім з більш віддаленими, поки крок за кроком не дійдемо до первісного виду відомої форми», «Однак цілком інше ми помічаємо у царині синтаксису. Тут закони, так би мовити, філологічні відступають назад перед загальними для всіх народів законами психічними» [4, с. 4-5]. Ф.Є. Корш більш схильний пов'язувати загальні для мов різних систем закономірності розвитку синтаксичного ладу з законами розвитку загальнолюдського мислення. Але зміни у самому мисленні він розумів ідеалістично як іманентний процес руху людського духу.

«Однакові потреби духу викликають і однакові явища: мислення, воля, чуття шукають для себе вираження у всіх мовах без різниці, складають відповідні роди речень та конструкцій (порівняйте, наприклад, вживання відкладного відмінка при порівнянні або при боязні у таких різних мовах як санскрит, латинська мова, мови турецькі). Можливо нам заперечать, що такі аналогії у поглядах чужих один одному народів на одну й ту ж саму логічну або граматичну категорію пояснюються не стільки спільністю психічних законів, скільки тим же переказом, але вже не племінним, а загальнонародським. Проти такого заперечення сперечатись не будемо, тому що це питання пов'язано з іншим, до сьогодні не роз'ясненим – питанням про єдність походження людського роду» [4, с. 8]. «Питання чи у спільних законах мислення або у загальнонародському переказі слід шукати причини чисельних синтаксичних аналогій у чужих одна одній мовах, – для порівняльного синтаксису не має значення: тут важливим є сам факт існування таких аналогій, які змушують передбачати спільну основу, якою би вона не була» [4, с. 12-13]. Однак, на думку Ф. Є. Корша, прийом послідовного, поступового історичного порівняння споріднених мов далеко не завжди може бути застосований щодо синтаксису. «Не можна, звісно, заперечувати того, що для розуміння того чи іншого синтаксичного явища дуже важливим є прослідкувати його по цілій групі споріднених мов; але, по-перше, це не завжди можливо через часті перерви у переказі та через самостійність, яка виявляється у цій галузі окремими мовами; по-друге, відносно дуже багатьох випадків треба визнати, що, обмежуючись лише однією сім'єю або групою мов, дослідник цілком марно позбавляє себе того дорогоцінного матеріалу, який можуть надати йому мови хоча й віддалені, але які, можливо, з більшою ясністю та ґрунтовністю розвинули дане уживання» [4, с. 13]. Таким чином, Корш не заперечує проти можливості порівняльно-історичних досліджень синтаксису споріднених мов, але він надає особливе важливе значення вивченню однорідних або відповідних синтаксичних явищ у мовах різних систем, різних сімей. У розвитку синтаксичної будови різних мов він вбачає спільний ґрунт, спільні закони.

З цієї точки зору Корш приступає до аналізу відносних речень, способів відносного підпорядкування у різних мовах світу. «Відомо, що так звані відносні речення, у всіх мовах більш або менш первісних, тобто таких, що прямо або безпосередньо виходять з іншої, цілком сталої мови, складають явище пізніше, – так би мовити, непередбачене мовою при її утворенні» [4, с. 15]. Тим не менш, засоби вираження відносного підпорядкування у різних мовах іноді дуже схожі, навіть у деталях. Корш підкреслює, що шляхи розвитку відносних конструкцій у різних мовах також мають багато спільного. «...нерідко одна й та ж сама мова хитається у виборі засобів для вираження цього, до сих пір невідомого, але дуже потрібного зв'язку двох суджень. Наша власна мова, особливо простонарод-

на та давня, являють у цьому відношенні незвичайне багатство (порівн. приклади вираження відносного зв'язку у запису XVII ст. на землю Тетюшському монастирю за допомогою займенників: *который, что*, займенником 3-ї особи, таким займенником із сполученням та ін.)» [4, с. 16].

Спіраючись на ці загальні передумови, Корш описує декілька способів вираження відносного підпорядкування у різних мовах і висловлює декілька загальних думок про генезис відносних конструкцій.

1. «Через те, що в історії синтаксичного розвитку мови сурядність передує підрядності, давнішими способами слід визнати приєднання до логічноголовного речення іншого, логічнопідпорядкованого, але граматично цілком самостійного з єднальним сполучником або без усякого зовнішнього зв'язку. А втім, відсутність сполучника передбачає вже такий сильний розвиток логічної підрядності, яка неминуче повинна виробити для себе зовнішню форму» [4, с. 16]. (наприклад, *Бьючи же Михаила, отторгоша крест на нем и с чепьми, а в нем гривна золот*). В інших випадках повторюється означальний іменник з вказівним займенником, як у Хождени Даниїла: «*есть пещера велика, и в той Пещере жила святая богородица два лета*» (Хрестоматія Буслаєва, 1870, стор. 64, 18). Корш додає: «Зрозумілим є те, що як в цьому прикладі, так і у багатьох йому подібних відносний зв'язок необхідний; але такі випадки не втрачають своєї повчальності: вони вказують на ступінь розумового розвитку, на якому людина ще задовольняється досить слабким зв'язком суджень або речень, недостатнім при нашому виразному мисленні» [4, с. 18].

2. На думку Корша, широко розповсюдженим у різних мовах повинен бути визнаний і інший – «способи вираження відносної залежності за допомогою особового або вказівного займенника, з особливою силою в головній частині підрядного речення» [4, с. 20].

3. Може бути, що пізніше закріплюється спосіб вираження відносних зв'язків за допомогою питальних займенників. «Вживання питальних займенників у ролі відносних належить також до числа способів, засвоєних багатьма народами цілком самостійно. Первинно: *Каков поп – таков и приход*. Звідти вийшло наше наше: *Каков поп, таков и приход*» [4, с. 24].

4. Корені відносних займенників у багатьох мовах різних родин та систем беруть початок від займенників вказівних та питальних. «Але скориставшись цими коренями, не всі народи знайшли необхідним або можливим скласти собі відносні займенники у повному смислі цього слова, тобто цілком визначені та відмінювані заміни іменника у підрядному реченні: тобто на яких-небудь незмінюваних утвореннях відносного (вказівного або питального) кореня зі значенням, первісно визначеним, але згодом розширеним до такого ступеня, що вони стали непридатними для вираження відносного підпорядкування взагалі.» «Головна незручність такого способу, яка кидається в очі з першого погляду, складається у відсутності можливості визначити відмінки» [4, с. 26-27].

Дуже цікавим є те, що Корш наполягає на пізнішому виникненні та розвитку безсполучникових відносних конструкцій. На думку Корш, «для випущення відносних займенників необхідно вульгаризація їх унаслідок навички до відносного зв'язку, – навички, до такої міри сильної, що вона упізнається без всякої зовнішньої ознаки, принаймні, позитивної, і що стає можливим такий висновок: тут зв'язку немає, тут відносний зв'язок» [4, с. 44].

Корш розуміє хиткість своїх висновків, але підкреслює принципову важливість постановки проблеми порівняльного синтаксису, який спирається на визнання загальних закономірностей розвитку мови та мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Л. А. Булаховский, А.А. Потебня. – К.: 1952
2. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М.: 1863
3. Акад. Виноградов В. В., Из истории изучения русского синтаксиса. – М.: Изд. Моск. университета, 1958
4. Корш Ф. Е. Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса. – М.: 1877
5. Попов А. В. Филологические записки. Вып. IV-V – М.: 1879
6. Спринчак Я. О. Очерк русского исторического синтаксиса. – К.: Радянська школа, 1960.

АННОТАЦІЯ

В статье рассматриваются работы А.В. Попова и Ф.Е. Корша, которые посвящены проблемы сравнительно-исторического синтаксиса и процессу развития синтаксического строя. Раскрываются основные концептуальные вопросы этих работ. Выявлено, какие утверждения этих учёных имеют значение для современного сравнительно-исторического синтаксиса.

SUMMARY

Golodyuk A.Y. The problems comparative-historical syntax in the works of O.V.Popov and F.E.Korsh. - article.

The article deals with the views of Popov and Korsh on the problems of historical syntax. The main conceptual questions of their works are opened in the article. It is also shown which statements are of fundamental importance for modern comparative-historical syntax and which assertions can be used in the further working out of the corresponding questions.

УДК:811. 161. 2:81'276. 11“18/19”

ЯВИЩА МОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ ЯК ЕТИКЕТНІ ОДИНИЦІ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Поряд із загальноукраїнськими мовними засобами вираження чемності етикетну роль у листах українських інтелігентів XIX – початку XX ст. іноді виконували інтерферентні поштиві утворення, які виникли в результаті взаємодії систем і елементів систем двох мов внаслідок мовних контактів. Порушення цієї важливої проблеми та часткове її розв'язання знаходимо у статтях В. Кононенка [16, с. 27-28]; М. Білоус [3, с. 36-38] та Н. Журавльової [13, с. 272].

Однак на сьогодні в українському мовознавстві відсутні роботи, в яких би розглядалась етикетна роль інтерферентних мовних одиниць, наявних в епістолярію XIX – початку XX ст. Така спроба робиться нами вперше. У даній статті ставимо за мету визначити, які різновиди та типи інтерференції трапляються у листах названого періоду, а також показати, яке місце займають інтерферентні явища у словниковому складі української мови.

При цьому доречно буде згадати, як ставились до іншомовних запозичень самі автори листів. У зв'язку з цим звернемося до листа П. Куліша до О. Милорадовичівни від 3 травня 1857 року, в якому автор пише, звертаючись до молоді панни: *“Отжеж, як більш читатимете по-нашому, то побачите, що наша мова із простонародньої ступила вже вгору і забирає в себе слова і форми із Святого Письма, а також із обоїх словесностей, котрі од нас збогатились: московської і польської. Тут єсть якась середина, котору чує образований смак. Читайте з увагою по-нашому, то приберете до всього докладне слово. Що ж до простонародньої речі, то то ґрунт усьому, і без неї нічого не вдієш”* [4, с. 114-115]. А ось уривок з листа П. Грабовського до К. Паньківського від 29 лютого 1896 року з Вілкійська: *“Читав рецензію на збірничок “З півночі”; вона прихильна, як і попередні... От лише щодо закидів про москалізми в моїй мові я не вповні згоджуюсь з моїми шановними критиками. Правда, москалізми подибуються у мене, та й мусять подибуватись, бо то річ цілком зрозуміла. . . При всьому тому деякі з наведених критиками москалізмів я не вважаю за москалізми, а вживав свідомо і наперед буду вживати, бо не бачу жодного оправдання заміняти загальноруські слова (властиві обом мовам) польськими та німецькими, двічі чужими та незрозумілими нашому людові... Та вже коли нам, українцям, судилося хибувати, то краще хибувати на*

бік московський, ніж польсько-німецько-латинський і всякий інший, що не має з нами ніякого споріднення" [42, с. 241].

Найчастішим різновидом інтерференції в Україні є інтерференція між українською та російською мовами, що полягає в перенесенні особливостей російської мови в українську на різних її рівнях і, навпаки, українських особливостей у російську [Див.: 36, с. 226]. В українському епістолярію XIX – початку XX ст. вплив російської мови на українську виявився насамперед у лексичних запозиченнях. Так, у ролі етикетного епітета у листах деяких авторів функціонував російський прикметник *любезний*, який у XIX ст. в епістолярному стилі росіян був досить частотним [Див.: 1, с. 224]: “Будьте з пилипівкою здорові, мій *любезний паночку!*” (Г. Квітка-Основ'яненко до Т. Шевченка) [14, с. 264]; “*Любезний мій друже Остане!*” (П. Куліш до О. Вересая) [4, с. 87]; “*Любезний приятелю!*” (І. Вагилевич до Я. Головацького) [42, с. 207]; “*Любезний побратиме!*” (Я. Головацький до І. Вагилевича) [42, с. 315]; “*Любезний друже!*” (І. Франко до В. Давидяка) [39, с. 9]; “*Любезний серцю Григорію Іпатовичу!*” (М. Лисенко до Г. Маркевича) [21, с. 380]. В епістолярній спадщині І. Франка зрідка трапляються як етикетні російські епітети ввічливості *почтённый* та *высокопочтённый*: “Сам не знаю, як Вас перепрошати, *почтенний* друже, що так довгі часи ані слова до Вас не пишу” (до В. Давидяка) [39, с. 14]; “*Высокопочтенній* господинове!” (до редакції журналу “Друг”) [39, с. 7]. Важливим типом лексичної інтерференції є калькування, тобто запозичення моделі слова, переймання морфологічної структури іншомовних слів, імітування й копіювання іншомовних способів морфологічного словотворення [Див.: 12, с. 143; 32, с. 179]. На думку С. Семчинського, калькування є таким же способом збагачення лексико-семантичної системи мови, як і лексичне та семантичне запозичення, бо воно створює нові слова” [32, с. 190]. Як відомо, у російській мові вживається етикетний офіційно-ввічливий епітет *уважаемый* [1, с. 478-479]. За зразком російської моделі в українській мові від синонімічних дієслівних форм *поважати* й *шанувати* утворилися слова-кальки *поважаємий* і *шануємий*. Етикетним епітетом *шануємий* послуговувався у своїх листах Т. Шевченко, в якого ця етикетна лексема, як правило, ускладнювалася інтенсифікаторами ввічливості – прислівниками *вельми* та *щиро*: “*Вельми і вельми шануємий добродію ласкавий!*” (до А. Болдіна) [43, с. 271]; “Давно, дуже давно ми з Вами не бачились, *щиро шануємий Яков Васильевич!*” (до Я. Тарновського) [43, с. 274]; “*Вельмишануємий Михайло Корнієвич!*” (до М. Чалого) [43, с. 276]. З метою посилення епістолярної чемності іноді в одній звертальній формулі вживались два етикетних епітети, перший з яких утворився внаслідок калькування, а другий був лексичним запозиченням: “*Щиро шануємий і многууважаемый* Алексій Іванович!” (до О. Хропаля) [43, с. 241]. Такі етикетні епітети зрідка трапляються і в адресантів Шевченка:

"Щирошануємий Тарас Григор'євич!" (Ф. Ткаченко до Т. Шевченка) [26, с. 172]. У листах інших авторів роль етикетного епітета виконувала калька *поважаємий*, а також шанобливо-ввічливі та дружньо-ввічливі складні кальковані утворення типу *многоповажаємий*, *щироповажаємий*, *вископоважаетий*. Напр.: *"Поважаємий Михайло Михайлович!"* (М. Касперович до М. Коцюбинського) [24, с. 15]; *"Многоповажаємий господине!"* (Я. Головацький до Ю. Федьковича) [42, с. 323]; *"Щироповажаємий пане й добродію Тарас Григорович!"* (В. Гнилосиров до Т. Шевченка) [26, с. 169]; *"Щироповажаємий і дорогий Дмитро Іванович!"* (М. Сумцов до Д. Яворницького) [8, с. 537].

До лексико-фразеологічних чемних одиниць, запозичених з російського мовного етикету, слід віднести епістолярну усталену формулу прихильності *"С почтением"*, яка вживалася, як правило, на західноукраїнських теренах: *"Зостаю з глибоким почтением..."* (І. Вагилевич до І. Срезневського) [42, с. 209]; *"Із тим остаюся з глибоким почтением"* (Я. Головацький до М. Максимовича) [42, с. 309]; *"Остаю з всегдашнім почтением"* (І. Франко до редакції журналу "Друг") [39, с. 7]; *"Остаюся з глибоким почтением"* (Є. Ярошинська до Ю. Федьковича) [44, с. 370]; *"Поручаюся ласкавішій пам'яті, з почтением – Саломея"* (С. Крушельницька до М. Павлика) [20, с. 191]. Разом з тим у листах українських інтелігентів XIX – початку XX ст. функціонували епістолярні формули прихильності, в яких як етикетні використовувались активні дієприкметники теперішнього часу, запозичені з російської мови типу *любящий*, *почитающий* та інші: *"... не забувай безталанного й щиро любящого тебе..."* (Т. Шевченко до М. Лазаревського) [43, с. 139]; *"Остаюся до віку любящий Вас"* (М. Карпо до Т. Шевченка) [26, с. 38]; *"... будьте ласкаві, пане Грицьку, пришліте який-небудь казень – любящому і почитающому вас землякові..."* (Є. Гребінка до Г. Квітки-Основ'яненка) [7, с. 374]; *"Щиро почитающий Вас..."* (М. Кропивницький до М. Лисенка) [19, с. 374]. У своїх листах українські автори послуговувалися й лексичними кальками, утвореними за зразком російських етикетних лексем прихильності, при цьому перекладалася лише основа інфінітива, а іншомовний суфікс зберігався: *"Та не розлюбляйте щиро Вас кохающого..."* (Г. Квітка-Основ'яненко до Т. Шевченка) [14, с. 279]; *"Шанующий Вас..."* (Т. Шевченко до Н. Забіли) [43, с. 268]; *"Поважающий Вас"* (Л. Глібов до невідомої особи) [5, с. 375]; *"Тебе любящий і поважающий навіки"* (Я. Кухаренко до Т. Шевченка) [26, с. 77]. Зрідка у листах трапляються етикетні кальковані утворення, в яких до російської основи додається український суфікс: *"... і не осудить щиро почитающого вас..."* (Т. Шевченко до М. Цертелєва) [43, с. 31]. В епістолярію М. Кропивницького функціонують формули прихильності, до складу яких входить етикетна калькована лексема *почитуючий*, утворена від дієслівної форми *почитувати*, тобто ставитися з повагою до кого-небудь, віддавати шану комусь, яка має книжне забарвлення

[Див.: 34, т. 7, с. 472]: “*Щиро почитуючий Вас*” (до Д. Мордовцева) [19, с. 393]; “*Щиро почитуючий і шануючий Вас*” (до Б. Грінченка) [19, с. 438]. Активні дієприкметники теперішнього часу, утворені за російською словотворчою моделлю, як етикетні лексеми у складі епістолярних формул прихильності були дуже частотними у листах XIX – початку XX ст.: “*Щиро Вас пам’ятаючий, люблячий і шануючий*” (М. Лисенко до Г. Маркевича) [21, с. 339]; “*Щиро люблячий Вас і глибоко поважаючий*” (А. Кримський до П. Житецького) [18, с. 246].

В етикетній ситуації прощання українські адресанти іноді послуговувалися російським фразеологізмом чемності “*До свиданія*”, а також калькованими поштивими виразами “*До свиданія*”, “*До звидання*”, які трапляються у листах переважно на західноукраїнських землях: “*До свиданія, мій друже єдиний. До свиданія ще раз, мій єдиний друже, не забувай твого широго...*” (Т. Шевченко до М. Лазаревського) [43, с. 172]; “*Бувайте здорові! Ні, до свиданія*” (Леся Українка до О. Тесленко-Приходько) [37, с. 369]; “*В кожному разі пишу до звидання*” (О. Кобилянська до М. Коцюбинського) [15, с. 605]; “*Стискаю Вашу руку! А може, і до звидання*” (І. Франко до К. Попович) [39, с. 413]. З приводу функціонування таких прощальних етикетно-ввічливих виразів на західноукраїнських теренах В. Сімович писав, що всякі “почтенія”, “до звидання” чи “звиданя”, а то й “звиданяся” – вже належать до історії, але ж вони довго трималися, поки їх не витиснули народні “поважане”, тепер – “поважання” (тепер уже почує й “шана”, “до побачення”, ці форми переходять поволі вже й до селян!). Та тільки це форми не наші, а живцем захоплені з російської товариської мови” [33, с. 37].

В етикетних ситуаціях побажання, прощання, поздоровлення адресанти іноді використовували російську лексему ввічливості *желаю*: “*На закінчення іще желаю Вам, щоби Вам іспит пішов якнайліпше!*” (І. Франко до В. Давидяка) [39, с. 32]; “*Я радіюсь Вашим щастям і желаю Вам з щирого серця щастя на тій путі*” (О. Кобилянська до Петко Тодорова) [15, с. 474]; “*Будь здоров! Та щасливіший, як був! Сього тобі од душі і серця желаю*” (Я. Кухаренко до Т. Шевченка) [26, с. 77]; “*Всього найліпшого желаю і поздоровляю широ*” (С. Крушельницька до В. Гнатюка) [20, с. 306]; “*Шанкуючи та желаючи Вам веселих свят, а з Новим роком всего добра і многих літ, остаюсь, високоповажаний пане добродію, все вдячним...*” (Марко Черемшина до О. Маковея) [41, с. 359].

Переважно західноукраїнські автори в етикетній ситуації вибачення зрідка послуговувалися поштивими утвореннями *звиніть*, *звиняйте*, які мають розмовний відтінок і є кальками російських дієслівних форм ввічливого вибачення *извиниться*, *извиняться* [Див.: 1, с. 187-190]: “*Звиніть, шановна пані, що я все отсе пишу Вам, але прикро мені бути без вини винуватим, і надто ще обвинуваченим Вами, для котрої я старався робити що тільки міг...*” (І. Франко до Олени Пчілки) [40, с. 89];

“Ще раз спасибі Вам і звиніть за мазанину” (М. Павлик до Б. Грінченка) [29, с. 77]; “Звиняйте за дуже нехристиянські почуття – а такі дуже заздрю Вам, бо у Вас і весна, і сонце, а у нас мороз і всякі капості...” (М. Могилянський до М. Коцюбинського) [24, с. 437].

Інтенсифікатором ситуації передачі вітання, привіту, поклону кому-небудь відсутньому в листах українських інтелігентів інколи виступала російська частка *пожалуйста*: “Кланяйтесь, пожалуйста, од мене всім знакомим, хто мене ще не забув, тому найбільше” (Леся Українка до Є. Драгоманової) [37, с. 199]; “Пожалуйста, забіжіть до Лька Шрага і на словах передайте йому моє вітання і всій його сім’ї низенький поклін” (М. Кропивницький до Б. Грінченка) [19, с. 441]; “Пожалуйста, привітайте від мене Феодосію Степановну” (С. Русова до М. Коцюбинського) [25, с. 91]. З метою посилення епістолярної ввічливості іноді російський інтенсифікатор вживався у реченні поряд з українським фразеологізмом-інтенсифікатором: “Пожалуста, будь ласка, напиши та пришли поскорійше” (Д. Яворницький до Я. Новицького) [11, с. 175]. Російський фразеологічний зворот “Сделайте милость” як інтенсифікатор чемності трапляється в українському епістолярю зрідка: “Зділяйте милость, іще скажіть пану Гребьонке, що його білети не дуже повзуть з рук” (Г. Квітка-Основ’яненко до Т. Шевченка) [14, с. 265]; “Тепер от обчом тебе попрохаю: найди ти мені, сделай Божу милость, первый № “Живой старины...” (Д. Яворницький до К. Білиловського) [11, с. 25]; “От зділяйте милость, виздоровляйте скорій та йдіть до редактора...” (О. Сластіон до Д. Яворницького) [10, с. 332]. Про такі діалектні поштиві вислови у свій час С. Бевзенко писав, що “серед слобожанських діалектизмів особливу увагу привертають лексичні, зокрема русизми з походження, що потрапили в слобожанські говірки внаслідок безпосередніх міжмовних контактів з суміжних російських говірок, фонетизувались і взагалі зазнавши відповідних субституцій” [2, с. 77].

Взаємодія двох близькоспоріднених мов з одного боку сприяла їх взаємозбагаченню, а з іншого – породжувала явища небажаної інтерференції, виявом якої були відхилення від норм української мови під впливом мови російської. Так, у листах українських авторів російський усталений вираз “Благодарю Вас (тебя)” вживався зрідка: “Благодарю тебе всім серцем і всім помишленієм моім!” (Т. Шевченко до С. Гулака-Артемівського) [43, с. 134]; “Искренно благодарю вас” (Т. Шевченко до П. Симиренка) [43, с. 244]. Проте часто вживаним на всіх українських землях в етикетній ситуації подяки було ненормативне синтаксичне словосполучення *дякую Вас*, яке утворилося в результаті бездумного калькування російського фразеологізму ввічливості без врахування специфіки рідної мови: “Дякую Вас щиро за запросини до Вашого збірника...” (М. Старицький до М. Коцюбинського) [35, с. 646]; “Від щирого серця дякую Вас за вельми приязну звістку про рішення товариства “Про-

світи" *видати мого "Гуса"* (М. Лисенко до О. Огоновського) [21, с. 170]; *"А поки що дякую Вас ще раз..."* (Ф. Вовк до М. Грушевського) [28, с. 104]; *"Виходить таке, що мушу покинути сю думку, щиро дякуючи Вас за охоту допомагати мені своїми роботами"* (І. Франко до Б. Познанського) [40, с. 90]. Під впливом російської мови подібні помилки трапляються і при вживанні українських фразеологічних зворотів поштивості: *"Щастя Вас і крий Боже!"* (М. Старицький до М. Драгоманова) [35, с. 440]; *"Щастя тебе Боже, Дмитрусю мій любий"* (К. Білиловський до Д. Яворницького) [9, с. 99]; *"Щастя Вас Боже на все добре"* (М. Левицький до М. Коцюбинського) [24, с. 197].

На всіх українських теренах у листах деяких авторів трапляються і позанормативні лексико-фразеологічні кальки "Простіть мене", "Вибачте мене", утворені шляхом буквального перекладу російських усталених виразів чемності *"Простите меня"*, *"Извините меня"*: *"Коли виноватий, то, будьте ласкаві, простіть мене, – бо як же тут не завинити?..."* (К. Климкович до Марка Вовчка) [22, с. 147]; *"Простіть мене за той клопіт, який я Вам наробив!"* (А. Кримський до І. Франка) [18, с. 57]; *"Дуже прошю Вас вибачити мене і не ображуватись моїми закидами!..."* (Ф. Вовк до М. Грушевського) [28, с. 113].

Українсько-польське мовне контактування бере свій початок ще з часів Київської Русі. Звернемо увагу лише на деякі полонізми, які виконували етикетну роль в українському епістолярію ХІХ – початку ХХ ст. Так, у значенні пошанного займенника *Ви* у листах іноді використовувався запозичений з польської мови шанобливий титул *"Ваша моєць"*: *"Нарешті ще раз дякую моєці Вашій й наперед ласки Вашої прошу..."* (М. Грушевський до І. Нечуя-Левицького) [27, с. 32]; *"В тім "объявленіи" вашмоєць надрукували, що ще буде і друга звістка друкована..."* (А. Свидницький до редактора журналу "Основа") [31, с. 518].

Зрідка при прощанні у листах вживалася калька етикетно-поштивого польського усталеного виразу *"До зобачення!"*: *"До зобачення же, мій коханий пане..."* (Є. Гребінка до Г. Квітки-Основ'яненка) [7, с. 594]; *"До зобачення!"* (Д. Яворницький до Я. Новицького) [11, с. 163]. В етикетних ситуаціях прощання та вітання у листах на всіх українських землях використовувався полісемантичний усталений вираз *"Як ся маєш?"* (польс. *jak sie masz?*): *"Як ся маєте?"* (М. Лисенко до М. Комарова) [21, с. 395]; *"Як мається?"* (Леся Українка до М. Павлика) [38, с. 184]; *"Як ся маєте?"* (С. Крушельницька до М. Павлика) [20, с. 267]; *"Як ся маєте, земляче?"* (М. Біляшівський до М. Грушевського) [28, с. 33].

Калькованими етикетними лексемами зичити (жичити) (польс. *zyczyć*) українські інтелігенти послуговувалися при побажанні та прощанні. Але якщо дієслово *жичити* вживалося, як правило, у листах західноукраїнських авторів, то етикетна лексема *зичити* трапляється у листах на всіх українських землях: *"Жичу Вам доброго здоров'я і веселих свят"* (М. Гру-

шевський до О. Кониського) [27, с. 74]; “Жичу Вам кращого здоров’я, ніж собі” (Леся Українка до М. Павлика) [37, с. 118]; “...зичу всякого добра вам обоім” (Дніпрова Чайка до М. Коцюбинського) [23, с. 156]; “Зичу Вам здоров’я і веселого настрою” (О. Грищенко до М. Коцюбинського) [23, с. 53]; “Всі мої вітають Вас найкраще і зичать всього-всього доброго” (М. Старицький до М. Комарова) [35, с. 649]. Етикетна лексема *зичливий* входила до складу епістолярних формул прихильності: “Очікуючи одвіту, *зостаю Твій зичливий...*” (І. Вагилович до Я. Головацького) [42, с. 209]; “*З великою шанобою прихильний і зичливий...*” (М. Старицький до О. Барвінського) [35, с. 456]. Як зазначав В. Сімович, “поляки формували ввічливості довели до того, що в них запанував скрізь “пан” і “пані” у сполучі з 3 особою однини. Українська ж інтелігенція, здається, під польським впливом, старається зазначувати ввічливість тим, що вживає 3 особу, але множини (це вже українське). Це щось наче контамінація, як ми такі явища звемо в лінгвістиці (мама були, нехай тато скажуть, як пан професор собі бажають) [33, с. 36-37]. Такі синтаксичні конструкції, утворені під впливом польської мови, трапляються у листах, але не лише західноукраїнських авторів, як думав В. Сімович, але й у адресантів зі Східної України: “І знов би-м мав один дуже важний вопрос проізнести до пані, а іменно, чи будуть пані ласкаві на ті попередні вопросы освітити, чи не образив-єм паню котрим із них?” (І. Франко до О. Рошкевич) [39, с. 13]; “...отож сердечно прошу ласкавого пана добродія не забарити часу на висилку...” (М. Старицький до І. Франка) [35, с. 644]. На західноукраїнських теренах замість нормативних виразів на зразок польських вживаються ненормативні синтаксичні конструкції з прийменником *о* переважно в етикетній ситуації прохання: “*Просимо о ласкаве надіслання недостаючих чисел*” (І. Франко до редакції журналу “Друг”) [40, с. 7]; “Посилаю для “Зорі” повість з життя жіночого – “Людину”, присвячену товарищі моїй Наталії Кобринській, і прошу о ласкаве прийняття до “Зорі”” (О. Кобилянська до Василя Лукича) [15, с. 259].

Отже, в результаті взаємодії мовних систем внаслідок українсько-російських та українсько-польських контактів утворилися такі типи інтерферентних мовних явищ: лексичні запозичення і лексичні, лексико-фразеологічні та граматичні кальки. Серед інтерферентних утворень розрізняємо нормативні й ненормативні. До нормативних відносимо: а) запозичення-кальки з російської мови: активні дієприкметники теперішнього часу типу *поважаючий, шануючий, люблячий*; дієслівну форму *звиняти (звинити)* (розм.), фразеологізм “*До звидання*” (діал.) та інші; б) запозичення з польської мови: дієслівні форми *зичити, жичити* (діал.), дієприкметник *зичливий*, фразеологізми “*До зобачення*” (діал.), “*Як ся маєш?*”. До ненормативних запозичень зараховуємо: а) російські мовні елементи: прикметники та дієприкметники *любезний, почтенний, почитаючий*, частку *пожалуйста (пожалуста)*, дієслівну форму *желати*,

фразеологізми “З почитенієм”, “Зділай милость”, а також кальки (*шануємий, поважаємий, поважаючий, дякую Вас, щастя Вас, вибачте мене, простіть мене*); б) польські мовні елементи: “*Ваша місць*” (як шанобливий титул), синтаксичні конструкції (*прошу лакавого пана добродія, прошу о ласкаве прийняття*) та інші.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балакай А. Г. Толковый словарь русского речевого этикета. – М.: Астрель – АСТ – Транзиткнига, 2004. – 684с.
2. Бевзенко С. П. Из спостережень над мовою українських творів Г. Квітки-Основ'яненка // Збірник тез доповідей і повідомлень Республіканської наукової конференції, присвяченої 200-річчю з дня народж. класика української літератури Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. – Харків, 1978. – С. 98-99.
3. Білоус М. Чарівні слова//Урок української. – 2002. – №10. – С. 36-38.
4. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто: Українська вільна Академія наук у США, 1984. – 326с.
5. Глібов Л.І. Твори: У 2 т. – Т. 2: Російська поезія. Драматичні твори. Статті. Фейлетони. Театральні рецензії. Листи. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 343-479.
6. Грабовський П.А. Вибрані твори: У 2 т. – Т. 2: Статті. Нариси. Оповідання. Листи. – К.: Дніпро, 1985. – С. 169-343.
7. Гребінка Є.П. Твори: У 3 т. – Т. 3: Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 503-689.
8. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – 888 с.
9. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1999. – 460с.
10. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 740с.
11. Епістолярна спадщина Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. – 500с.
12. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. – К.: Вища школа, 1974. – 176с.
13. Журавльова Н. Про деякі мовні особливості вираження ввічливості в епістолярію Михайла Старицького // Михайло Старицький: Постать і творчість. Збірник праць Всеукраїнської наукової конференції. До 100-річчя з дня смерті письменника-класика. – Черкаси, 2004. – С. 266-273.

14. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори: У 8 т. – Т. 8: Літературно-публіцистичні твори. Вибрані листи. – К.: Дніпро, 1970. – С. 198-200; 238-241; 264-266; 279.
15. Кобилянська О.Ю. Твори: У 5 т. – Т. 5: Статті та спогади. Автобіографії. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1963. – С. 247-767.
16. Кононенко В. Регіональний аспект загальнонародного // Урок української. – 2002. – №9. – С. 27-28.
17. Кравченко Уляна Вибрані твори: Поезії. Спогади учительки. Оповідання. Статті. Листи до Івана Франка. – К.: Держ вид-во худ. літ., 1958. – С. 436-487.
18. Кримський А.Ю. Твори: У 5 т. – Т. 5; – кн. 1: Листи (1890-1917). – К.: Наукова думка, 1973. – 547с.
19. Кропивницький М.Л. Твори: У 6 т. – Т. 6: Нариси та вірші. Автобіографічні матеріали. Листи. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1960. – С. 241-572.
20. Крушельницька С.А. Спогади. Матеріали. Листування: У 2 ч. – Ч. 2: Матеріали. Листування. – К.: Музична Україна, 1979. – С. 183-437.
21. Лисенко М.В. Листи. – К.: Мистецтво, 1964. – 533с.
22. Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – Т. 1: Листи (1850-1869). – К.: Наукова думка, 1979. – 480с.
23. Листи до Михайла Коцюбинського. Т.ІІ. Горошовський-Іткін-Ніжин: Аспект, 2002. – 344 с.
24. Листи до Михайла Коцюбинського. Т.ІІІ. Карманський-Мочульський. – Ніжин: Аспект, 2002. – 480 с.
25. Листи до Михайла Коцюбинського. Т.ІV. Науменко-Яновська. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. – 400 с.
26. Листи до Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 1993. – 382с.
27. Листування Михайла Грушевського. Т. 1. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 1997. – 399 с.
28. Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2001. – 412 с.
29. Погрібний А. До взаємин Б. Грінченка з М. Павликом (Листи з архіву Б. Грінченка) // Радянське літературознавство. – 1970. – №5. – С. 71-77.
30. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988. – 237 с.
31. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси. Листи. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 518-574.
32. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів. – К.: Вища школа, 1974. – 256 с.
33. Сімович В.І. Наша товариська мова // Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті. Т. 2: Українські студії Оттавського університету. – 1984. – №6. – С. 36-46.

34. Словник української мови: Т. 1-11. – К.: Наукова думка, 1970-1980.
35. Старицький М. П. Твори: У 8 т. – Т. 8: Оповідання. Статті. Листи. – К.: Дніпро, 1965. – С. 431-751.
36. Ткаченко О. Б. Інтерференція // Українська мова. Енциклопедія. Вид 2. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 225-226.
37. Українка Леся Зібрання творів: У 12 т. – Т. 10: Листи (1876-1897). – К.: Наукова думка, 1978. – 543 с.
38. Українка Леся Зібрання творів: У 12 т. – Т. 11: Листи (1898-1902). – К.: Наукова думка, 1978. – 478 с.
39. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 48: Листи (1874-1885). – К.: Наукова думка, 1986. – 768 с.
40. Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 49: Листи (1886-1894). – К.: Наукова думка, 1986. – 810 с.
41. Черемшина Марко Новели. Посвяти Василеві Стефанику. Ранні твори. Переклади. Літературно-критичні виступи. Спогади. Автобіографія. Листи. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 356-444.
42. Шашкевич М.С., Вагилевич І.М., Головацький Я.Ф. Твори. – К.: Дніпро, 1982. – 367 с.
43. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. 6: Листи. Нотатки. Фольклорні записи. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 9-281.
44. Ярошинська Є. І. Твори: Оповідання. Статті. Листи. – К.: Дніпро, 1968. – С. 369-467.

АНОТАЦІЯ

У статті на матеріалі листів українських письменників, громадських і культурних діячів розглядаються етикетна роль інтерферентних мовних елементів, які утворилися в результаті взаємодії мовних систем внаслідок контактування української мови з мовами російською та польською. Автор виділяє два типи інтерференції: лексичні запозичення і лексичні, лексико-фразеологічні та граматичні кальки. В залежності від місця інтерферентних мовних одиниць у словниковому складі мови, вони поділяються на нормативні та ненормативні.

SUMMARY

In this article the author dwells on studying the etiquette role of interference language elements formed in the course of language systems interlay in the result of contacts of Ukrainian language with Russian and Polish ones. Letters of Ukrainian writers, state and cultural leaders make up the material for research.

The author of the article singles out two types of interference: lexical borrowings and lexical, lexical-phraseological loan translations. Depending

on the place of interference language units in the bulk of vocabulary of the language they are divided into normative and non-normative.

*Л. Киричок
(Горловка)*

УДК 81'373. 422

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ АСИММЕТРИЯ
АНТОНИМИЧЕСКОЙ КОРРЕЛЯЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ КОРРЕЛЯЦИИ «УМ – ГЛУПОСТЬ»
В РУССКОМ ЯЗЫКЕ)**

Анализ семантических корреляций вызывает постоянно растущий интерес по мере того, как, с одной стороны, лингвистика сосредотачивается на внутренних взаимозависимостях языка и речи как ресурсе постижения «механизма» языкового развития. С другой стороны, становится все более ясным, что структурно-системный подход к языку, иными словами, рассмотрение языка как, по преимуществу, *знакового* учреждения, себя практически исчерпал. Семантические же корреляции (как частный случай коррелятивных отношений) указывают на перспективность такого анализа языковых явлений, который исходит из первичности слова по отношению к знаку и, соответственно, одной из первых задач полагает описание глубинных зависимостей между значениями слов, не выводимых из системы поверхностных оппозиций [5]. Характерно, что традиционная типология семантических корреляций в последнее вызывает недоверие даже у исследователей, глубоко приверженных системному подходу: “В рамках чисто дистрибутивного подхода других корреляций, кроме четырех вышеупомянутых, мы не выявим. Однако, если мы снимем требование подставимости в один и тот же контекст, а оставим только чисто семантическое требование – наличие существенной общей части в выражаемых словами понятиях (сигнификатах), то круг корреляций существенно расширится за пределы рассмотренных типов корреляций семантического поля” [2, с. 106].

Наличие “существенной общей части” как чисто семантического требования как будто выносит за пределы “круга корреляций” корреляции такого типа, как антонимия. В самом деле, комплементарная антонимия (“спать – бодрствовать” и т. п.) исключает как будто возможность обнаружения существенной общности. Однако оказывается, что именно в этом случае мысль исследователя получает продуктивный импульс: “Семантическое микрополе качественной антонимии

можно уподобить магнитному полю в том смысле, что способностью поляризоваться обладают не только полюса, но и любой участок этого поля, несущий элементы противоположных начал...» [4, с. 57-58].

Сравнение с магнитным полем отсылает к вопросу о стимуле языкового развития, в том числе развития семантических корреляций. Ведь если каждый фрагмент поля равнозаряжен и равноудален от полюсов, то в силу какой причины осуществляется все-таки движение значений?! Оказывается, что один из путей к ответу на это фундаментальный вопрос лежит в дальнейшем анализе антонимии.

Так, Л. Новиков горячо поддерживает соображение известной польской исследовательницы А. Вежбицкой: «По-видимому, если есть пара предложений, из которых одно может быть перефразировано при помощи другого предложения и отрицания *не* ... (включая модификации, связанные с грамматикой данного языка), то можно считать, что в глубинной структуре одного из этих предложений содержится семантический элемент отрицания: Adam jest chory (= Adam ne jest zdrowy) – Adam jest zdrowy «Адам болен» (Адам нездоров) – «Адам здоров». Отсюда следует, что в оппозиции антонимов один из них предстает при его семантической интерпретации как положительный (здоровый), другой – как отрицательный (больной = не + здоровый)», а само антонимическое отношение слов – как отношение асимметричное. Негативный член оппозиции оказывается более важным и более сложным» [4, с. 55].

Наше гипотетическое дополнение к выводам А. Вежбицкой и Л. Новикова заключается в том, что мы предлагаем к обсуждению тезис, согласно которому негативный термин антонимической корреляции является первичным, во-первых, логически, а во-вторых, возможно, и исторически. Иными словами, мы выдвигаем версию первоначального обозначения (означения «первыми» словами) некоторого отсутствующего объекта или качества. Интересный материал в, как кажется, подтверждение этой мысли мы нашли в работе белгородской исследовательницы [6].

Т.С. Соколова подвергла скрупулезному анализу значительный массив русских фольклорных текстов на предмет сравнения сочетаемости и частотности прилагательных с доминантами 1) «умный» и 2) «глупый». Результаты этого исследования предоставляют материал, вполне достаточный для первичных обобщений в контексте нашей задачи – определения «удельного» семантического веса граничных терминов в корреляции антонимии и, соответственно, первичной же интерпретации выявленных параметров.

Итак, в заключение своей небольшой работы Т.С. Соколова пишет: «Несмотря на то, что количество прилагательных (8), синонимический ряд которых возглавляет доминанта *умный*, превосходит количество слов (3) из синонимического ряда с доминантой *глупый*, предварительный подсчет словоупотреблений позволил отметить, что

частотность функционирования приведенных выше слов составляет 21% и 79%»¹ [6, с. 29]. Специфика же проанализированной семантической конфигурации проявляется в «... избирательной сочетаемости прилагательных из синонимического ряда с доминантой умный только с именами существительными из тематической группы «лица зрелого возраста» и неограниченной сочетаемости прилагательных из синонимического ряда с доминантой *глупый*» [6, с. 31].

Если «наложить» результаты Т.С. Соколовой на теоретическую схему А. Вежбицкой, то вывод может быть следующим. Граничные термины антонимической корреляции «ум – глупость» семантически асимметричны. Причем характер этой асимметрии, а именно, более гибкая сочетаемость и, соответственно, более высокая частотность прилагательных с доминантой «глупый» указывает, с нашей точки зрения, на то обстоятельство, что спецификация некоего субъекта (прежде всего) как обладающего умом (сметкой, толком и пр.) непосредственно связана с подразумеваемым приобретением этого качества в процессе жизни. Иначе говоря, первоначальное неумение, неум и т. п. потому и приписываются столь легко всем возрастам и социальным слоям, что обрeтение ума=опыта возможно только со временем и не зависит от конкретного «места» человека в мире..

Таково социально-психологическое толкование этого феномена. Однако возможно, и более радикальное объяснение. Что если предположить изначальную «отрицательность» всякого именованного вообще? Мы имеем в виду возможность такого анализа актов номинации, в котором будет взят за аксиому приоритет обозначения *отсутствия* чего-либо, в нашем случае ума. Любопытно, что такой подход «срабатывает» даже при анализе такой, казалось бы, неродственной рассматриваемой проблематике сферы, как топонимика: «Частный (и практически неизученный) случай актуальных семантических корреляций – наличие семантических связей между топонимами при тождестве объекта номинации ... ср., к примеру, переименования географических объектов, возникшие как оппозитивная реакция на исходное имя в первые годы советской власти: сельские населенные пункты *Романово* → *Ленино*, *Короли* → *Большевик*, *Голодная* → *Веселая*, *Великокняжеская* → *Пролетарская*, *Княжий Бор* → *Красный Бор*, порт *Императорская гавань* → *Советская Гавань*, переулок *Протопоповский* → *Безбожный* (в Москве), *Александровский проспект* (в честь Александра I) → *улица Декабристов* (в Екатеринбурге) и т. п. » [1, с. 48].

Как видим, и в этом случае срабатывает импульс антонимической корреляции: в самом деле, Пролетарская, например, это для именуемого – прежде всего! – *не*Великокняжеская, а Безбожный – *не*Протопоповский! Стало быть, мы имеем дело с косвенным подтверждение предположения о том, что императив обозначения *от-*

сутствующего в именовании актуален и в современных процессах словообразования.

Таким образом, рассмотрение некоторых аспектов лексико-семантической корреляции «ум – глупость» в русском языке позволяет предположить, что граничные термины семантического поля «разум, умение» находятся в отношении семантической асимметрии. Термин «глупость», реализующий глубинную семантику «отсутствие ума», включен в синонимический ряд, состоящий из слов, обозначающих, по преимуществу, именно *отсутствие* некоторого качества, положительно обозначаемого словами из синонимического ряда, учреждаемого термином «ум»: «*Ум*, разум, рассудок, смысл >>> *Глупость*, безумие, безрассудство, бессмыслие». И: “*Умный*, разумный, благоразумный, понятливый, рассудительный, ... толковый... >>> *Глупый*, безумный, безрассудный, бестолковый, безмозглый, безголовый...» [7].

Коль скоро данные исследований русского фольклора свидетельствуют, что сочетаемость прилагательных синонимического ряда с доминантой *умный* ограничена, тогда как синонимы с доминантой *глупый* не “знают” возрастных, половых и пр. ограничений, то очевидно, что обладание умом представляется чем-то неотменимо связанным с возрастом, опытом и пр., т. е. – с умением, по большому счету.

Обилие – относительное – характеристик, связанных с обозначением меры ума в характеризуемом субъекте, объясняется, возможно, собственно человеческим свойством реагировать на отсутствие чего-то, обозначать, прежде всего, отсутствие предмета, признака и пр. Может быть, сама речь вызывается к существованию потребностью указать на недостаток, отсутствие и пр. Ср. методологическое созвучие нашему предположению в следующем тезисе: «... сведение слова к знаку – это непонимание того, что слово сложнее знака. Знак – это предикация типа «выражение – факт», знак – это жест, не обладающий существованием вне данной ситуации [т.е. – в отсутствие означаемого – Л. К.]. Только вторичная ориентация на слово сделала знак как таковой автономным. Правильнее знак сводить к слову (знак – «копия» слова), а не наоборот» [3, с. 14]. Гипотетически уместно и предположение о том, что морфемы, традиционно трактуемые как изначально носители отрицательной семантики, первоначально входили в состав слов, обозначающих отсутствие чего-либо, и лишь затем, именно по этой причине, были выделены из состава таких слов в качестве специфических морфемных маркеров. Однако даже первоначальное обоснование такой гипотезы выходит за рамки настоящей работы.

ПРИМЕЧАНИЕ

¹ Благодатный материал для анализа современной частотности и сочетаемости таких прилагательных предоставляет Интернет. При

всем том, что добытые таким путем данные нуждаются в серьезном анализе, пробные поисковые запросы по соответствующим параметрам свидетельствуют об очевидном «перевесе» в современном словоупотреблении прилагательных с доминантой «глупый» в сравнении с прилагательными с доминантой «умный» Нами были сделаны запросы по словам «осмысленный – бессмысленный», «рассудительный – безрассудный», «разумный – безумный».

ЛИТЕРАТУРА

1. Березович Е. Л. К построению комплексной модели топонимической семантики// Известия Уральского государственного университета. № 20(2001) Гуманитарные науки. Выпуск 4. *Ономастика: общие вопросы*. – С. 41-53.
2. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. Учебник. Изд. 2 – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 252 с.
3. Луценко Н. А. Введение в лингвистику слова. – Горловка, 2003. – 144 с.
4. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. – М.: Изд. Московского университета, 1973. – 292 с.
5. Семантические корреляции на лексическом и синтаксическом уровнях// Межвузовский сборник научных трудов. – Саранск, 1990. – 188 с.
6. Соколова Т. С. Семантические и функциональные особенности имен прилагательных, обозначающих интеллект в русском фольклоре. – Изд. Белгородского университета, 2000. – 34 с.

СЛОВАРИ

7. Абрамов Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. – Москва: Русские словари, 1999.

АНОТАЦІЯ

Аналіз семантичних кореляцій викликає інтерес, що постійно росте. Ми пропонуємо до обговорення тезу, згідно якій негативний термін антонімічної кореляції є первинним, по-перше, логічно, а, по-друге, можливо, і історично. Іншими словами, ми висуваємо версію первинного позначення деякого відсутнього об'єкту або якості, а розгляд деяких аспектів лексико-семантичної кореляції «розум – дурість» в російській мові дозволяє припустити, що граничні терміни семантичного поля «розум» знаходяться в семантичній асиметрії.

SUMMARY

The analysis of semantic correlations is caused by constantly growing interest. We offer to the discussion a thesis in obedience to which a negative term of antonymous correlation is primary, at first, logically, and, secondly, possibly, and historically. By other words, we pull out the version of primary denotation of some lacking object or quality, and consideration of some aspects of lexico-semantic correlation «mind-stupidity» in Russian allows to assume that terms of scopes of the semantic field are in regard to semantic asymmetry.

*Т.А. Остапенко
(Белгород)*

УДК 801 561

**НЕЧЛЕНИМЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ
КОММУНИКАЦИИ В РАЗГОВОРНОМ ДИСКУРСЕ**

Язык является одним из важнейших инструментов человеческой деятельности. Лингвистика конца XX в. характеризуется антропоцентричностью, что определяется пониманием человека как субъекта коммуникативной деятельности. Наблюдается смещение исследовательских интересов в сторону выявления закономерностей употребления языковых единиц в соответствии с определенными целями говорящего. Речь имеет коммуникативную сущность: она всегда обращена к кому-то, рассчитана на реакцию слушающего, на побуждение его к определенным действиям, мыслям и поступкам. Коммуникативная сущность речи выражается прежде всего в ее адресованности, направленности на адресата, выбор говорящим тех или иных средств в процессе коммуникации является целенаправленным, так как ориентирован на воспринимающего речь, адресата, получателя информации. Всякий текст коммуникативен, содержит некоторое сообщение, передаваемое от говорящего к слушающему, какие-то сведения, которые должны быть извлечены из сообщения слушающим, поняты им.

В синтаксической системе русского языка существуют единицы, реализуемые в конкретной речевой ситуации. Нечленимые предложения – особый структурно-семантический тип предложений, характеризующийся устойчивостью, воспроизводимостью, целостностью, неспособностью к распространению, привязанностью к контексту, неделимостью ни на одном уровне. Нечленимые предложения служат реакцией на факты объективной действительности, выражают

отношение говорящего к адресату или к сообщаемой информации, выполняют в языке коммуникативно-прагматические функции.

Структурно-семантическая организация нечленимых предложений определяет сферу их употребления: разговорный дискурс, речевой жанр бытового диалога. Всякое коммуникативное действие в рамках спонтанного или организованного дискурса представляет собой реализацию тех или иных коммуникативно-когнитивных структур. Дискурс – это сложное коммуникативное явление, включающее, кроме текстов, еще и экстралингвистические факторы (знания о мире, мнения, установки, цели адресата), необходимые для понимания текста. Дискурсивный аспект теории речевой коммуникации включает представления о контексте взаимодействия коммуникантов. Коммуникативные свойства нечленимых предложений наиболее ярко проявляются на фоне речевого контекста. В связи с этим особую роль в выявлении коммуникативно-прагматического потенциала нечленимых предложений играют тематико-ситуативные и оценочно-прагматические связи. Нечленимое предложение включает в себе свернутую модель коммуникативного акта: *Кого ещё прибили... али убили, пожалуй? – Вздор!* – проговорил Митя. (Достоевский, Братья Карамазовы); *Неужто Линд отказался от обмена? – упавшим голосом спросил я. – Как бы не так.* (Акунин, Коронация) (выражение несогласия с вышесказанным); *То есть, если придётся выбирать между жизнью его высочества и бриллиантом... – Вот именно.* (Акунин, Коронация) (согласие с предыдущим утверждением).

Среди характерных особенностей разговорного дискурса можно выделить: спонтанность, стереотипность речевых актов, непринужденность, эмоциональную окрашенность, ситуативность. В процессе спонтанного общения в условиях непосредственного восприятия реальности возникает противоречие между потребностями человека в эффективной коммуникации и его ограниченными возможностями в сфере языка и, как следствие, уход от чрезмерной семантической перегруженности, свернутость пропозиций в цельную, нерасчленяемую мысль. Поэтому отдельные звенья цепи речепорождения редуцируются или вообще выпадают. Это отражается на синтаксической структуре высказывания и приводит к его нечленимости.

Нередко нечленимое предложение заменяет двусоставное или односоставное простое предложение, придавая высказыванию эмоциональный, экспрессивный заряд: *Что же ты делал в горюде? Видел наших? – Как же! Наших там много: Иуца, Рахум, Самуйло, Хайвалох, еврей-арендатор...* (Гоголь, Тарас Бульба). Нечленимое предложение *Как же!* подразумевает ответ: «Да, я их видел». Если рассматривать семантическую структуру этих предложений, взятых в контексте диалога, то диктумный слой смысла практически идентичен. Различия относятся к модусу

предложений: нечленимое предложение содержит ярко выраженные утвердительные коннотации.

Еще академик А.А. Шахматов сущность предложения связал с коммуникацией и ввел в материал исследования факты разговорной речи, в том числе речи диалогической [2]. М.М. Бахтин сформулировал сущностную идею коммуникации – диалогичность [1]. Диалогическое взаимодействие как одна из форм речевой деятельности является важнейшим средством выражения коммуникативной функции языка. Диалоговое общение всегда разворачивается в структуре совместной деятельности коммуникантов. Главная цель коммуникации заключается в воздействии на адресата. Вследствие своей яркой эмоциональности, идиоматичности, выраженной прагматической направленности наиболее часто нечленимые предложения функционируют в контексте бытового диалога. Под бытовым диалогом мыслится речевой жанр с характерными общими особенностями, обусловленными разговорным стилем; спонтанность, непринужденность, экспрессивность высказывания. Экспрессивность, выводимая из базовых характеристик высказывания, возникает прежде всего из коммуникативного взаимодействия «говорящий – адресат» и определяется непосредственно намерениями субъекта речи, а именно основополагающей коммуникативной интенцией отправителя сообщения – сформулировать высказывание, наиболее точно соответствующее коммуникативному замыслу, и тем самым обеспечить оптимальность воздействия на собеседника. Наиболее отчетливо специфика диалогической речи проявляется в функционировании нечленимых предложений как инструмента коммуникации разговорного дискурса.

В основном нечленимые предложения выражают эмоционально-экспрессивную реакцию слушающего на реплику говорящего, а так же вопрос, побуждение и т.д.: **Здорово, Максим! Вот привел бог где увидеться! Дед прищурил глаза: – А! здорово, здорово! Откуда бог несет? И Болячка здесь? здорово, здорово, брат! Что за дьявол! Да тут все: и Круторьщиченко! И Печерьця! И Ковелек, и стецько! Здорово! А, га, га! го, го!. . – И пошли целоваться.** (Гоголь, Заколдованное место). *Пусть пан только молчит и никому не говорит: между козацкими возами есть один мой воз; я везу всякий нужьый запас для козаков и по дороге буду доставлять всякий провиант по такой дешёвой цене, по какой ещё ни один жид не продавал. **Ей-богу, так; ей-богу, так.*** (Гоголь, Тарас Бульба). Истинный смысл коммуникации, как мы видим, состоит в выражении не только интенции автора но и модальности и эмотивности.

Дискурс повседневности, или обиходного общения самый универсальный. Фактор общности играет в образовании этого дискурса решающую роль: повседневный дискурс складывается из открытого множества субдискурсов, опирающихся на различные обыденные ситуации, объединяющие людей.

Как инструмент коммуникации нечленимые предложения обладают рядом категориальных характеристик: 1) интонационной завершенностью; 2) интенциональной заданностью (*Как бы не так!* – несогласие; *Как так?* – удивление; *Вот так* – утверждение); 2) отсутствием предметного содержания, хотя всегда есть связь с контекстом или определенной ситуацией (*Подхалюзин. Я, Самсон Силыч, не выдумал; вы спросите Устинью Наумовну. Должно быть что-нибудь прослышал, кто его знает. Большой. А ну его!* (Островский, Свои люди – сочтемся!); 3) синтаксической независимостью: это всегда отдельные предикации (*Здорово живёте, бабочки!* – *Слава богу*, – *сдержанно ответила ему хозяйка*. (Шолохов, поднятая целина); 4) целостностью, нечленимостью, воспроизводимостью (*А как был горд! Фу-ты! Ну-ты!* (Салтыков-Щедрин, Господа Головлёвы).

Нечленимые предложения, таким образом, обладают значительным прагматическим потенциалом, который актуализируют в речевом акте. Речевой акт рассматривается как целенаправленное осознанное речевое действие и изучается с точки зрения иллокуции, т. е. коммуникативного намерения говорящего. Приступая к общению, адресант вначале определяет для себя проблему и предмет речи. Конкретные проявления общей иллокутивной цели разнообразны: переспрос, возражение, сомнение или его отсутствие, эмоциональную оценку и др. Причем, именно возможность выбора варианта высказывания обеспечивает функционально-прагматическую гибкость диалогической речи и делает диалог более оптимальным способом речевого общения и эффективного воздействия на участника коммуникации: *Однако же дивчата не приходят... Что б это значило? Давно уже пора колядовать. Мне становится скучно. – Бог с ними, моя красавица! – Как бы не так!* с ними, верно, придут парубки. (Гоголь, Ночь перед Рождеством). Нечленимое предложение как часть определенного речевого акта приобретает иллокутивную силу и обеспечивает перлокутивный эффект в качестве компонента связного коммуникативного контекста. Речевой акт является единицей вербальной коммуникативной деятельности и соединяет единичное намерение, завершённый минимальный отрезок речи и достигаемый результат.

Нечленимые предложения в структуре разговорного дискурса выражают речевое намерение, ментальное или эмоциональное отношение говорящего к предмету речи. Обладая ярко выраженным прагматическим зарядом, эмоциональной насыщенностью, экспрессивностью, подобные конструкции часто сопровождаются мимикой, жестами, изменением тембра голоса: *Кого ты подозреваешь, Андрей? – Размётнов поднял плечи и медленно развёл руками. – Чума его знает!*; *Макар, уже стоя на четвереньках, молча натягивал на голую полу стёганки. Он вовсе не хотел, чтобы Лушка его узнала. –*

Ой, господи! – испуганным шёпотом проронила она и побежала к хутору (Шолохов, Поднятая целина).

В аспекте ментально-эмоционального содержания нечленные предложения имеют устоявшийся идиоматичный характер, благодаря чему легко узнаваемы в речи. Функционируя непосредственно в ситуации живого речевого общения, нечленные конструкции, тем не менее, являются частью языковой картины мира коммуникантов и в большинстве своём воспроизводятся в определённом речевом контексте: *Что за чёрт! – подумал он, вставая, опять принимаясь ходить по комнате и стараясь не смотреть на постель за ширмой. – Да что же это такое со мной?* (Бунин, Солнечный удар); *Так я ещё могу нравиться? – Ещё бы!* – воскликнул я. (Бунин, Тёмные аллеи).

Нечленные предложения не имеют предметного содержания, но всегда связаны контекстно или экстралингвистически с определённой ситуацией. Поскольку нечленные предложения понимаются нами как инструмент коммуникации, нечленные конструкции, присущие говорящему и слушающему, могут использоваться для установления, поддержания и размыкания речевого контакта: *Подхалюзин. А! Устинья Наумовна! Сколько лет, сколько зим-с! Устинья Наумовна. Здравствуй, живая душа! Каково попрыгиваешь?; Большов. Ха, ха, ха! А ещё сваха! Где тебе сосватать! Устинья Наумовна. Упёрся, как лошадь, – ни тпру ни ну; слова от него не добьёшься путного. Липочка. Да что же это, Устинья Наумовна? Да как же это ты, право! Аграфена Кондратьевна. Ах, батюшки! Да как же это быть-то? (Островский Свои люди – сочтёмся!); Она прильнула губами к его сидящей голове, тихо сказала: **Будь здоров, дорогой. Не поминай лихом.** (Бунин, Последнее свидание).*

С учетом фактора коммуникативной интенции говорящего можно выделить основные типы нечленных конструкций:

1. Чаще всего нечленные предложения являются своеобразным сигналом подтверждения или отрицания в ответной реплике того фрагмента смысла который содержится в реплике-стимуле: *Кого ещё прибили... али убили, пожалуй? – Вздор! – проговорил Митя.* (Достоевский, Братья Карамазовы); *Неужто Линд отказался от обмена? – упавшим голосом спросил я. – Как бы не так.* (Б. Акунин, Коронация); *То есть, если придётся выбирать между жизнью его высочества и бриллиантом... – Вот именно.* (Акунин, Коронация).

2. Этикетные выражения также составляют нечленные предложения: *Алексей. Здравствуйте, Леонид Юрьевич. Милости просим. Шервинский. Виктор! Жив! Ну, слава богу. Почему ты в чалме? Мышлаевский. Здравствуй, адъютант. Шервинский. Моё почтение, капитан; Первая дама. До свидания. (Уходит.) Вторая дама. Благодарю вас. Аметистов. Оревуар, мадам.* (Булгаков, Белая гвардия).

3. Воинские команды представляют собой нечленимые конструкции, побуждающие к выполнению приказа: *Студзинский. (на площадке лестницы). Дивизион, стой! Отставить! Капитан! Мышлаевский. Первая батарея! На месте! Шагом марш! Студзинский. Ножку! Ножку! Мышлаевский. Ать! Ать! Ать! Батарея, стой!* 1-й офицер. Вторая батарея, стой! Мышлаевский. Батарея, можете курить! **Вольно!** (Булгаков, Белая гвардия).

4. Применяются нечленимые предложения с целью избегания ответа: *Это кто? – шепотом спросил Скорик инженера, когда мухортник, крихтя, полез садиться. – Неважно, – мрачно ответил Эраст Петрович.* (Акунин, Коронация); *Елена. О чём вы говорите? Алексей. Ничего, ничего, Леночка!* (Булгаков, Белая гвардия).

5. С помощью нечленимых предложений говорящий выражает побуждение к какому-либо действию или к его прекращению: *Нечего! нечего зубы-то заговаривать! нечего на бога указывать!* – сказала она, – не маленькая! **Будет!** повластвовали! потиранили! (Салтыков-Щедрин, Господа Головлёвы); *Лятевский. ...Это же замечательно! В Сальском округе... бронепоезд... в случае поражения... - Половцев. Тссс!..* (Шолохов, Поднятая целина).

6. Существуют нечленимые конструкции, традиционно произносимые в той или иной коммуникативной ситуации: *Так ты говоришь, что Любинька умерла? – спохватился Иудушка в середине обеда. – Умерла, дядя. – Ну, царство небесное!* (Салтыков-Щедрин, Господа Головлёвы); *Уезжай, брат! ...На станции, брат, и закусишь, покуда лошадей подкормят. С богом!* (Салтыков-Щедрин, Господа Головлёвы).

7. Нечленимые предложения выражают стремление говорящего оставить другое лицо или предмет без внимания: *Пусть ее, – сказал Фандорин, глядя вслед резвой барышне с веселым недоумением.* (Акунин, Особые поручения); *Ну да чёрт с тобой!* Только я у тебя больше не живу. (Шолохов, Поднятая целина).

8. Изучение диалогов позволяет говорить о частом использовании нечленимых предложений в структуре реплик диалогов с целью выявления эмоционального состояния коммуникантов. Это может быть:

а) выражение чувства восторга говорящего: *Ай да батько!* – говорил Левко, очнувшись от своего изумления и глядя вслед уходившему с ругательствами голове. – Вот какие за тобою водятся проказы! **славно!** (Гоголь, Майская ночь, или Утопленница);

б) раздражение говорящего: **Проклятье!** – простонал Эраст Петрович. – Мы с вами подняли такой грохот, что сбежалась вся улица, а минут через десять соберётся весь квартал! (Акунин, Коронация);

в) возмущение говорящего: *Устинья Наумовна. Уж ты гнать меня стал; да и я-то, дура бестолковая, связалась с вами, – сейчас видно: мещанская-то кровь! Подхалюзин. Так-с! Скажите пожалуйста!* (Островский, Свои люди – сочтемся!);

г) недоумение: *Вот те на-а... – протянул Ведищев. – ...Ну и ну.* (Акунин, Особые поручения);

д) удивление: *Так нет, кум, месяца? – Нет. – Чудно, право!* (Гоголь, Ночь перед Рождеством) и др.

8. Часто в функции нечленных предложений выступают междометные восклицания: *О боже ж мой, боже мой! – произнёс утешитель, подняв свою голову. – Отпустите его! Пусть идёт себе.* (Гоголь, Вий); *Солнце моё! Возлюбленная моя! Ура-а!* (Бунин, Ида); *Ахти! никак, и лампадку перед иконой «Утоли моя печали» засветить забыли!* (Салтыков-Щедрин, Господа Головлёвы); *Говорю вам: едут! Она... чу! ветром сюда вдруг подуло... Чу! едет! и даже близко!* (Салтыков-Щедрин, Господа Головлёвы).

Существует множество нечленных конструкций, репрезентирующих самые различные интенции говорящего, их классификация весьма затруднительна вследствие тонкой дифференциации смыслов, эксплицируемых нечленными предложениями.

Нечленные предложения являются, таким образом, действенным инструментом коммуникации, выражая нерасчлененную речевую реакцию говорящего на определённый факт контекста. Они активно используются в речевом дискурсе, помогая коммуникантам выражать эмоции, чувства, интенции для эффективной и адекватной коммуникации. Исследование нечленных предложений в коммуникативно-прагматическом аспекте имеет, на наш взгляд, широкие перспективы для исследования, так как относится к актуальным в последнее время проблемам развивающихся антропоцентризма и прагмалингвистики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.
2. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка: Научное исследование. – М.: Эдиториал УРСС, 2001.

АННОТАЦИЯ

В статье заявлена проблема функционирования нечленных конструкций в языке и речи. Ведущим является антропоцентрический принцип исследования. В данной статье рассмотрены интенциональный, дискурсивный, жанровый, прагматический аспекты функционирования нечленных предложений, определены их основные категориальные признаки. Эффективность нечленных предложений для адекватной передачи коммуникативных интенций говорящего.

SUMMARY

The present article deals with the problem of the undivided sentences functioning in language and speech. The main principle of the research work is anthropocentric principle. The author reveals intentional, discourses, genre, pragmatic aspects of the undivided clauses functioning, defines their main categorical characteristics. It is defined that the undivided sentences are efficient for adequate introduction of communicative intentions of the speaker.

*К.И. Ракова
(Белгород)*

УДК 81'367

**ИНФОРМАЦИОННЫЕ СЕГМЕНТЫ
ПОЛИПРЕДИКАТИВНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
С СОЧИНЕНИЕМ И ПОДЧИНЕНИЕМ (НА МАТЕРИАЛЕ
СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)**

Информационный каркас полипредикативного предложения с сочинением и подчинением сложен по своему характеру и внутреннему содержанию. Носителем информации является сообщение, заключенное в каждом блоке, предикативной единице. Однако блоки находятся в определенных связях, рисунок которых представляет собой переплетение разных видов отношений.

Информация, заключенная в рамках целого предложения, многоаспектна и многоярусна и может быть проанализирована в разных плоскостях.

Если рассматривать распределение информационных потоков с точки зрения семантического наполнения предложения, то выделяются основные и неосновные конstituенты информационного каркаса конструкции.

Полипредикативное предложение с сочинением и подчинением рассматривается нами как конструкция, состоящая из двух комплексов – паратактического и гипотактического с определенной формальной и информационной организацией.

При исследовании гипотактических структур принято исходить из принципа многоярусности (многоступенчатости) актуального членения сложного предложения, выдвинутого О.А. Крыловой, Л.В. Шешуковой, заключающегося в том, что актуальное членение повторяется на нескольких ярусах, или уровнях, образуя тем самым их иерархическую последовательность [6, с. 89]

Полипредикативная гипотактическая конструкция характеризуется многоплановой функциональной перспективой. Ее первый, общий план организует сложноподчиненное предложение как цельную коммуникативную единицу, в которой происходит то или иное распределение коммуникативной нагрузки на всем ее протяжении [11, с. 72], то есть на высшем ярусе определяется способ включения данного предложения в окружающий контекст. Следующий уровень, на котором реализуются, по определению Л.Я. Шешуковой, частные планы функциональной перспективы, определяет способ включения частей сложного предложения в контекст только данного сложноподчиненного предложения.

На этом же уровне (или можно выделить еще и третий уровень), если части сложноподчиненного предложения – главная и придаточные – характеризуются распространенным составом, что аналогично форме простого распространенного предложения, можно выделить, по определению П. Адамца, комплексные темы и ремы (или, по терминологии В. А. Белошапковой, – комплексные темы и многоступенчатые ремы), состоящие из нескольких компонентов, которые так же подвергаются членению по своей актуальной значимости.

При изучении паратактических конструкций актуальное членение осуществляется лишь на первой ступени, так как части сложносочиненного предложения организуются как самостоятельные коммуникативно-синтаксические единицы, а в предложениях усложненного типа, построенных на основе сочинительных и подчинительных связей, актуальное членение рассматривается на нескольких ступенях [6, с. 127-130].

В качестве конститuentов актуального членения гипотактического комплекса, информационная структура которого двукомпонентна (первый уровень актуального членения), выступают части равные или необязательно равные главному или одному/ нескольким придаточным блокам. Актуальное членение паратактического комплекса аналогично актуальному членению сложносочиненного предложения, «части которого организуются как самостоятельные коммуникативно-синтаксические единицы и в плане актуального членения от простых самостоятельных предложений не отличаются» [5, с. 127].

Следовательно, паратактический комплекс характеризуется автономностью актуального членения (на первом уровне) каждой предикативной части, которая входит в его состав. Полипредикативная конструкция с сочинением и подчинением, представляющая собой сочетание паратактического и гипотактического комплексов, состоит из определенного количества тема-рематических линий или участков, которые мы называем информационными сегментами, образующими информационный каркас всего предложения.

Число сегментов, из которых состоят исследуемые единицы, определяется типом комплекса. Минимальный паратактический пред-

полагает один информационный сегмент, расширенный паратактический комплекс – несколько сегментов в зависимости от числа предикативных единиц. Минимальный или расширенный гипотактический комплекс представлен одним информационным сегментом. Особый тип полипредикативного предложения с сочинением и подчинением, при котором происходит объединение нескольких гипотактических комплексов посредством сочинительной связи, характеризуется наличием двух и более информационных сегментов.

Структура каждого сегмента зависит от простой или сложной структуры его компонентов. Сочетание простой темы и простой ремы порождает простой информационный сегмент. Расширение тематической или рематической зоны, возможное одновременное увеличение их границ образует усложненный по своей структуре информационный сегмент.

Следовательно, исходя из структуры информационной организации полипредикативного предложения с сочинением и подчинением, можно выделить три информативных типа:

- 1) с сочетанием информационных сегментов простой структуры;
- 2) с сочетанием информационных сегментов усложненной структуры;
- 3) с сочетанием информационных сегментов простой и усложненной структуры.

Каждому информативному типу анализируемых единиц соответствует определенный набор синтаксических моделей.

Многие исследователи отмечают, что тематические и рематические элементы различаются по своей информативной значимости, что наглядно проявляется в сложных конструкциях. Изучая тематическую или рематическую структуру, выделяют многостепенность тема-рематического членения [13, с. 268], полиремные отношения, пик информативной перспективы [3, с. 173], двойные, двухвершинные темы, ремы [4, с. 58; 10, с. 80], комплексные темы, ремы [1, с. 36]. Для характеристики информативной перспективы сложноподчиненного предложения, рассматривая макро и микрополя многочастных предложений, которые объединяют отдельные части в единое целое, используют принцип напряжения К. Бооста [8, с. 62].

Анализ многочастного сложноподчиненного предложения показал, что в сложной структуре темы и ремы есть основные и неосновные элементы, характер взаимоотношений которых весьма непрост. Но как бы ни была сложна или развернута тема или рема многочастного сложноподчиненного предложения, всегда можно выделить основные коммуникативно значимые элементы [9, с. 57]. С целью выделения данных элементов применим известный в лингвистике трансформационный метод, который был плодотворно использован для анализа актуального членения простого

го предложения, и попытаемся определить ключевые составляющие информациональной структуры полипредикативного предложения с сочинением и подчинением с учетом методики выделения пиков информативной перспективы, разработанной в работах проф. Блоха.

Для этого рассмотрим полиремную структуру следующего многочастного сложноподчиненного предложения:

This morning cup of coffee was one of the minor tribulations of Mamma's harassed existence, for, although she made tea admirably, she rarely succeeded in making coffee to Brodie's exacting taste which demanded that it must be freshly brewed, freshly poured and steaming hot [14, с. 324].

В данном пятичастном сложноподчиненном предложении тема актуального членения представлена главной частью, в которой говорится, что утренняя чашка кофе была одной из мелких невзгод беспокойного существования супруги Бродди, что подтверждается предшествующим контекстом:

<...> yet his own worries and misfortunes were more than sufficient to render his temper like tinder, ready to ignite and flame furiously at the first spark of provocation, and now, having finished his porridge, he awaited with ill-concealed impatience his special cup of coffee which Mrs. Brodie was pouring out for him at the scullery stove.

Из контекста становится понятным, что мистер Бродди пребывает в ужасном состоянии духа: его собственных забот и неудач было более чем достаточно, чтобы он, как сухой прут, готов был каждую минуту вспыхнуть и запылать от первой же искры. Поэтому, доев кашу, он с плохо скрытым нетерпением ожидал кофе.

Рематический комплекс представлен четырьмя придаточными частями, находящимися в постпозиции. Пик информативной перспективы данного предложения можно определить следующей трансформацией:

This morning cup of coffee caused trouble for Mamma because she rarely succeeded in satisfying Brodie's taste.

Следовательно, пик информациональной перспективы приходится на вторую придаточную часть из всего четырехчастного рематического комплекса. Первая же придаточная часть (*although she made tea admirably*), непосредственно следующая за главной, не является основным элементом ремы, что находит свое подтверждение в трансформе.

Анализ показал, что пик информативной перспективы возникает в частях, непосредственно следующих за темой актуального членения многочастных предложений, которые составляют 50% от всех исследуемых примеров, причем, эти части могут быть как придаточными, так и главными в общем рематическом комплексе, например:

When I heard her voice on the telephone that night my heart took the little leap and kerplunk, like the frog into the lily pond, just as it had before and for the moment what had happened might as well not have happened [16, с. 294].

Темой актуального членения рассматриваемой полипредикативной гипотактической конструкции является препозитивная часть, что подтверждается предшествующим контекстом: *She telephoned me. . .*

Рему образует комплекс четырех частей, следующих за первым придаточным. В предложении описывается состояние главного героя, когда он услышал голос девушки в телефонной трубке: сердце его подскочило и плюхнулось, будто лягушка нырнула в пруд с кувшинками.

Пик информативной перспективы приходится на главную часть, которая является начальным звеном сложной ремы и которая непосредственно следует за темой актуального членения предложения:

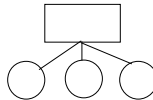
At the sound of her voice my heart took the little leap and kerplunk.

В ходе исследования установлено, что количество пиков информативной перспективы находится в определенной связи с синтаксической структурой многочастных сложноподчиненных предложений. Если многочастное предложение строится при помощи последовательного подчинения или неоднородного соподчинения, или сочетания нескольких типов синтаксической связи, то в нем формируется один пик информативной перспективы. Если же предложение основывается на однородном соподчинении или данная синтаксическая связь входит в сочетание с другим типом связи и предшествует ему, то возможно появление сразу нескольких информативных пиков, например:

I came to think that the Future was walled up before me, that the energy and action of my life were at an end, that I never could find any refuge but in the grave [15, с. 808].

Рассматриваемое четырехчастное сложноподчиненное предложение строится на основе одного типа синтаксической связи – однородного соподчинения.

Структурная схема →

В предложении говорится о переживаниях главного героя, которому казалось, что будущее его наглухо замуровано, что жизненная энергия и силы иссякли, и что у него остается один выход – смерть. В информативной перспективе выделяется тема, представленная одной главной частью, что подтверждается предшествующим контекстом, где читатель узнает о подавленном состоянии духа Давида и его грустных размышлениях о случившемся:

This is not the time at which I am to enter on the state of my mind beneath its load of sorrow.

Рематический комплекс состоит из трех придаточных частей, на каждую из которых падает пик информативной перспективы, что доказывают следующие трансформы:

What I came to think was that the Future was walled up before me.

What I came to think was that the energy and action of my life were at an end.

What I came to think was that I never could find any refuge but in the grave.

В многочастных сложноподчиненных предложениях с сочетанием разных типов синтаксической связи возникновение нескольких пиков информативной перспективы возможно при условии предшествования однородного соподчинения всем остальным.

Основные коммуникативно значимые элементы в тематических комплексах можно выделить, если опустить некоторые неосновные части, усложняющие тему, например:

Out of the corner of his eye when she thought herself unobserved as in the early hours of the morning when she left the bed before him, he would contemplate her almost stealthy dressing with disgust [14, с. 67].

В данной трехчастной конструкции тема актуального членения представлена фрагментом главной части и двумя интерпозитивными придаточными. В предложении говорится о том, как мистер Броуди незаметно для миссис Броуди, по утрам, когда она, встав с постели раньше мужа, словно крадучись, одевалась, уголком глаза наблюдал за ней с чувством, похожим на омерзение. Тема этого предложения вытекает из контекста: автор описывает утро мистера Броуди, обстановку его комнаты, его раздражение, вызванное отвращением к жене: *He yawned. Largely... observed with half-opened yet appreciative eyes the golden swarm of motes... he turned and surveyed the hollow on the other side of the big bed, which his wife had left a full hour ago.*

Рема выражена остаточным фрагментом главной части, которая находится в конце анализируемой конструкции.

Для того, чтобы выделить основные элементы в тематическом комплексе, попробуем опустить интерпозитивные придаточные, разрывающие главное предложение, в результате чего получается трансформа:

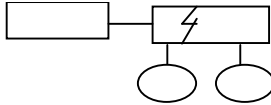
Out of the corner of his eye he would contemplate her almost stealthy dressing with disgust.

Образовавшееся предложение является вполне информативно достаточным, так как расширяющие его интерпозитивные части нашли свое выражение в предыдущем контексте. Следовательно, основным элементом тематического комплекса является фрагмент главной части без интерпозитивных придаточных: *Out of the corner of his eye.*

Если при опущении некоторых тематических элементов смысл предложения теряется частично или полностью, то значит, что данные элементы информативно необходимы.

Аналогичные процессы можно проследить также на материале полипредикативных предложений с сочинением и подчинением в рамках гипотактического комплекса, например:

The crowd creamed back from his passage, and we followed in his wake, all of us who had been in the Cadillac and all of us who had been in the second car [16, с. 27].

Паратактический комплекс включает минимальный блок, который соединяется с гипотактическим комплексом при помощи союза “and”. Темой анализируемого информационного сегмента является подлежащее *the crowd*, что полностью подтверждается предыдущим контекстом: *He kept walking slow and steady right across the street into the crowd, as though the crowd hadn't been there*. Остальная часть информационного сегмента образует ремю: *creamed back from his passage*. Информационная структура гипотактического комплекса представляет собой объединение сложной темы – фрагмента главной части (*we, all of us, and the others*), двух придаточных (*who had been in the Cadillac; who had been in the second car*) и простой ремы (*followed in his wake*). Тема гипотактического комплекса вытекает из дистантно и контактно расположенных фрагментов контекста: *Then he plowed out the room, and the crowd fell back, and we tailed after him. "I was in the first car, the Cadillac, with the Boss and Mr. Duffy and the Boss's wife and son... In the second car <...> there were some reporters and a photographer and Sadie Burke, the Boss's secretary <...>*

Анализируемое предложение взято из главы, повествующей о встрече Вилли Старка с его избирателями. Любопытным фактом является то, что переводчик романа Р. Уоррена «*Вся королевская рать*» В. Голышев сосредоточил все конститuentы тематической области анализируемого примера в одном месте: *Он рассекал толпу, а мы – те, кто приехал в «кадиллаке», и те, кто был во второй машине, – шли у него в кильватере* [17, с. 19-20].

Для того, чтобы выявить коммуникативно значимый конститuent в сложной тематической зоне информационного сегмента гипотактического комплекса, необходимо опустить придаточные предложения, в результате чего образуется следующая трансформация: *The crowd creamed back from his passage, and we followed in his wake*. Данная операция показала, что опущенные конститuentы темы не являются ключевыми, но лишь дополнительными, а в данном случае и информационно избыточными, о чем свидетельствует контекст: *Я сидел в первой машине, в «кадиллаке», вместе с хозяином, м-ром Дарфи, женой и сыном Хозяина и Рафинадом. Во второй машине... ехали репортеры, фотографы и секретарша Хозяина Сэди Берк <...>*.

Зависимость числа пиков информативной перспективы от синтаксической структуры предложения, что было выявлено при анализе материала полипредикативных предложений с подчинением, прослеживается и в конструкциях, объединяющих подчинение и сочинение. Формирование одного пика информативной перспективы наблюдается в том случае, если

гипотактический комплекс образуется при помощи последовательного подчинения или неоднородного соподчинения, или сочетания нескольких типов синтаксической связи. С другой стороны, появление нескольких информативных пиков обусловлено основанием гипотактического комплекса на однородном соподчинении, а также в том случае, если данная синтаксическая связь гипотактического комплекса входит в сочетание с другими типами связи и предшествует им, например:

He asked me for my proof and I told him what Mr. Satterfield told me months ago how the case had been fixed and how in our company they'd take care of Irwin. [16, с. 213]

Информационный сегмент паратактического комплекса состоит из простых конститuentов, темы *He*, обусловленной предшествующим контекстом – *But Governor Stanton would not listen to me*, и ремы *asked me for my proof*. Второй информационный сегмент имеет свою специфику, так как границы структурного и актуального членения гипотактического комплекса совпадают. Главная часть *I told him* образует тему, что подтверждается контекстом: *I have been this afternoon to see Governor Stanton and told him how I have been thrown out of my job <...>*. Сложная рема строится из информационных сегментов трех придаточных предложений: *what Mr. Satterfield told me months ago how the case had been fixed and how in our company they'd take care of Irwin*.

Использование трансформаций (*What I told him was Mr. Satterfield's story; The thing Satterfield told me was how the case had been fixed; The thing Satterfield told me was how in our company they'd take care of Irwin*) убеждает нас в том, что в данном случае количество пиков информативной перспективы увеличивается до трех, так как потеря информации, заключенной в этих сегментах, может привести к искажению смысла.

Анализ актуального членения полипредикативных предложений с сочинением и подчинением напоминает в большей степени актуальное членение, наблюдаемое в рамках текстовых фрагментов, нежели сложных предложений только с сочинением или только с подчинением.

В процессе исследования мы пришли к выводу, что фактор устойчивости, то есть способность к сохранению неизменной формы или к ее видоизменению, трансформации определяет корпус тематических или рематических частей, что позволяет рассматривать неизменные (1) и трансформирующиеся (2) темы или ремы:

(T1-R1) – (T1-R2) – (T1-R3) или (T1-R1) – (T2-R1) – (T3-R1)
(T1-R1) > (T2-R2) > (T3-R3)

При исследовании типов межфразовых связей текста лингвисты описывают различные виды тематической прогрессии, широко используя аналогичные термины «постоянная тема», continuous, constant (Danes, 1974:118-120), сквозная тема [2, с. 10]. Характеризуя смысловые отношения в минимальной тематической единице, сверхфразовом единстве,

Э. М. Кузнецова отмечает, что в роли интеграта смысла СФЕ выступает так называемый смысловой центр, упорядочивающий смысл предложений относительно друг друга. Смысловые центры – фиксированный, осциллирующий и диффузный – показывают характер движения смыслов предложений. Так, диффузный смысловой центр не концентрируется в одном или двух предложениях, а как бы разлит по всему объему СФЕ [7, с. 12]. Анализ примеров из художественных произведений, публицистических и научных текстов показал, что подобные отношения складываются и внутри полипредикативного предложения с паратаксисом и гипотаксисом при наличии трансформирующейся темы (2).

По содержанию конstituентов актуального членения полипредикативного предложения различаются темы с частичным (1) и полным (2) изменением информации в разных сегментах:

1) (T1-R1) – (T1a-R2) – (T1b-R3)

2) (T1-R1) – (T2-R2) – (T3-R3)

Для выявления текстовых механизмов тематизации Ф. Данеш употребляет термин «тематическая прогрессия с производными темами [12, с. 112], М. Н. Алексеева – «тема-рематическая цепочка на базе производных тем, вытекающих из общей темы (гипертемы) сверхфразового единства с двумя тема-рематическими отношениями» [2, с. 113]. В исследовании Э. М. Кузнецовой рассматриваются фиксированный и осциллирующий смысловые центры. Первый располагается в одном предложении, остальные связаны с ним логической лучевой связью. Осциллирующий смысловой центр предполагает в структуре сверхфразового единства два предложения, связанных друг с другом отношениями логического противопоставления, тождества, причинно-следственных отношений [7, с. 12]. Аналогичные смысловые отношения прослеживаются и в рамках полипредикативного предложения. Примеры, приведенные выше, иллюстрируют это положение. Информационная структура первого предложения выражается формулой

[T1-R1] – [T2 (T' T'')]-R2

и представляет собой модель с полным изменением темы в двух разных информационных сегментах: *The crowd creamed back from his passage* (инициальный сегмент, представленный минимальным паратактическим комплексом) и *we followed in his wake, all of us who had been in the Cadillac and all of us who had been in the second car* (финитный сегмент, выраженный расширенным гипотактическим комплексом).

Второй пример представляет модель полипредикативной конструкции с трансформирующейся темой в информационных сегментах:

[T1- {R1 } > [T2 } – R2(R' R'' R''')], где рематический конstituент инициального информационного сегмента *me* преобразуется в тему второго сегмента: *He asked me for my proof and I told him.*

Таким образом, независимо от количества придаточных частей, которыми представлена тема или рема актуального членения, в неоднородной информационной структуре как многочастного сложноподчиненного предложения, так и полипредикативного предложения с сочинением и подчинением можно выделить основные и неосновные коммуникативно значимые элементы. Распределение информационных потоков у полипредикативного предложения с гипотаксисом и паратаксисом происходит аналогично с процессами, происходящими в минимальных текстовых единицах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адамец П. Порядок слов в современном русском языке. – Прага: Academia, 1966.
2. Алексеева М. Н. Взаимосвязь реляционных структур и типов актуального членения в СФЕ и предложениях. – Дис. ...канд. филол. наук. – М., 1985.
3. Блох М. Я. Актуальное членение предложения как фактор парадигматики // Проблемы грамматики и стилистики английского языка: Межвуз. сб. науч. тр. / МГПИ им. В. И. Ленина. – М., 1973. – С. 171-194.
4. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973.
5. Кормановская Т. И. Сложноподчиненное предложение как единица коммуникативного синтаксиса: Дис. ...канд. филол. наук. – М., 1983.
6. Крылова О.А. Понятие многоярусности актуального членения и некоторые синтаксические категории /сочинение, подчинение, обособление, присоединение // НДВШ, «Филологические науки». – М., 1970. – №5. – С. 86-91.
7. Кузнецова Э.М. Интеграция предложений в сверхфразовом единстве. – Дис. ...канд. филол. наук. – М., 1981.
8. Перепеченко Г.П. Структурно-семантические коммуникативные типы многозвенных сложноподчинённых предложений в современном английском языке: Дис. ...канд. филол. наук. – М., 1973.
9. Ракова К.И. Полипредикативное предложение: гипотактические конструкции. – Москва, – 2003.
10. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981.
11. Шешукова Л.В. Об актуальном членении сложноподчиненных предложений // НДВШ, «Филологические науки». – М., 1970. – № 5. – С. 69-78.
12. Danes F. Functional Sentence Perspective and the Organization of the Text. // Papers on Functional Sentence Perspective (ed. By F. Danes). – Prague: Academia of Sciences, 1974. – P. 106-128.

13. Firbas J. On Defining the theme in Functional Sentence Analysis. – Trauvaux Linguistiques de Prague, v. 1. Prague: Academia, 1964, P. 267-280.
14. Cronin A. J. Hatter's Castle. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1963.
15. Dickens, Ch. David Copperfield. – London, Chapman & Hall, 1961.
16. Warren R. P. All the King's Men. – Moscow, 1979.
17. Уоррен Р. П. Вся королевская рать. Перевод В. Гольшера. – Москва, 2004.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросам информационной организации полипредикативного предложения с сочинением и подчинением. Данная конструкция рассматривается как объединение паратактического и гипотактического комплексов, информационная структура которых включает различные по коммуникативной значимости конститuenty. Информационные потоки в анализируемой конструкции и минимальных текстовых единицах распределяются аналогично.

SUMMARY

The article deals with the problems of functional sentence perspective of multy-clause compound-complex sentence which is regarded as an integration of a hypotactic and paratactic complexes. Constituents of the information segments are determined by their functional significance in the sentence. Information currents of the sentences under study is similar in distribution to those of minimal text units.

*Н.М. Свірса
(Донецьк)*

УДК 811. 161. 2

ФОРМИ КОНТРОЛЮ НА ЗАНЯТТЯХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ТЕХНІЧНОМУ ВУЗІ

Психологія вже давно встановила, що знанням можна навчитися тільки у процесі їх використання в діяльності, тільки оперуючи ними. Це зумовлено тим, що засвоєння знань відбувається одночасно із засвоєнням способів дії з ними. Будь-яке навчання основам наук у той же час є і навчанням відповідним розумовим діям, а формування розумових дій неможливе без засвоєння певних знань. Набути знання

означає фактично виконати за їх допомогою яку-небудь роботу. Якщо ми будемо ставити знання попереду діяльності, то ці знання будуть безпредметними і, фактично, засвоїти їх не можна, їх можна тільки запам'ятати. Тому первинними з точки зору мети педагогіки є діяльність та дії, які входять до її складу, а не знання.

Необхідно підкреслити, що **діяльнісний підхід до навчання** не заперечує ролі знань у навчанні, але розглядає їх як **засіб для виконання практичних справ**.

У навчальній базі Донецького національного технічного університету на даний момент існують декілька спецкурсів, які спрямовані на вивчення української мови, серед них: «Ділова українська мова», «Українська мова за професійним спрямуванням», «Українська мова для початківців».

Надзвичайно важливим є для спеціаліста вміння вільно володіти українською науковою мовою, з огляду на те, що, по-перше, студенти пишуть і захищають дипломи українською мовою, а, по-друге, сучасні спеціалісти відчують надзвичайну проблему у практичному оформленні результатів наукової діяльності через складність наукової мови. Крім того, кожний інженер обов'язково стикається із необхідністю укладання документів, бездоганно відредагованих та оформлених. Заняття з української мови в технічному вузі мають на меті сприяти засвоєнню відповідних умінь та знань з української мови, які допоможуть фахівцям у подальшій їх діяльності.

У будь-якому навчальному процесі обов'язковим елементом є контроль, якому приділяють велику увагу. Основними формами до сьогодні залишаються іспити, заліки, різноманітні контрольні роботи тощо.

Перед тим, як здійснюється процес контролю, звичайно створюють бажаний рівень знань студента („бажаний образ особи, що навчається” [2, 211]), а потім визначають, наскільки студент йому відповідає.

На іспитах та заліках найчастіше використовують таку форму контролю, яка реалізується за допомогою білетів. Загальноприйнятою точкою зору є думка, що на іспитах перевіряються ґрунтовність знання, хоча фактично, як правило, перевіряється пам'ять, те, наскільки студент пам'ятає фактичні дані, декларативну інформацію. Така ситуація відповідає тим поглядам педагогіки, які розглядають навчання як процес запам'ятовування підручників. Тому в результаті такого контролю не завжди можна об'єктивно оцінити, наскільки добре студент орієнтується в даній проблемі, і неможливо, звичайно, напевно сказати, чи впорається він із такою ситуацією, про яку впевнено розповідає, в реальному житті.

Перевірка знань на іспиті є більш ефективною, якщо екзамен має усно-письмову форму, тобто, крім теоретичного питання, містить ще й завдання для практичного виконання, тоді можна говорити не тільки про пам'ять студента, але й про його вміння застосовувати її.

Будь-який контроль повинен задалегідь проектуватися. У педагогіці сформульовано принципи, які мають забезпечувати ефективність контролю. Наприклад, принцип *зв'язку контролю із освітою, навчанням та вихованням*. З цього твердження виходить, що, з точки зору педагогіки, навчання – це одне, а контроль – зовсім інше. Між тим, з позиції діяльнісного підходу, будь-який контроль навчальної діяльності є елементом як діяльності студента, так і діяльності викладача.

Принципове значення мають принципи *достовірності та надійності*. Надійність означає можливість отримання достатньо точних результатів під час контролювання різних груп студентів із різним рівнем підготовки, наприклад, у разі порівняльної перевірки рівня знань із якоїсь дисципліни у різних вузах. Якщо якийсь вид контролю надійний, він фактично є вимірювальним інструментом, який можна використовувати у різних умовах. Таким інструментом є, скажімо, тест TOEFL, за допомогою якого визначають рівень володіння англійською мовою у всьому світі.

На даний момент часу ситуація з контролем у навчанні характеризується тим, що існує єдиний вид контролю, який відповідає вимогам інструмента, а саме *тест*. „Тест – це система завдань специфічної форми, певного змісту, збільшеної складності, яка дозволяє якісно оцінити структуру та виміряти рівень знань, умінь та навичок” [1, 15]. Тести можуть містити різну кількість завдань – від 10-20 до 500. Необтяжливою нормою для тесту вважають тест, який складається з 40-60 завдань.

Виділяють декілька типів тестових завдань: *закритого типу, відкритого типу, на відповідність, на правильну послідовність*.

Найбільш розповсюдженими та використовуваними є тестові завдання закритого типу (це лаконічне та завершене висловлювання, яке, залежно від дій студента, може бути правильним або неправильним). Завдання формулюється у стверджувальній, але не в питальній формі. Рекомендують висловлювання, які містять 7 ± 2 слів. Завершується висловлювання варіантами відповідей, яких має бути декілька. Нормою вважають наявність від 2 до 5 варіантів, один серед яких має бути правильний. Розрізняють декілька способів формування відповідей тестових завдань закритого типу: *антонімічний, класифікаційний, поєднувальний, кумуляційний*.

Прикладом тестового завдання з *антонімічною формою* відповіді є наступні висловлювання:

Апостроф в українських словах вживають після

- 1) *твердих приголосних;*
- 2) *м'яких приголосних.*

Кожна з наведених відповідей завершує висловлювання. Студент повинен обрати лише одну, при цьому він вказує тільки номер.

Класифікаційний спосіб формування відповідей полягає в тому, що відповіді являють собою перелік можливих понять, чисел тощо. Наприклад,

Із займенника „я” починається текст

- 1) заяви;
- 2) автобіографії;
- 3) пояснювальної записки.

Стійкі сполучення слів, зміст яких певною мірою зумовлений значенням слів-компонентів, – це

- 1) термінологічні словосполучення;
- 2) мовні кліше;
- 3) термін-речення;
- 4) фразеологічні єдності.

При **поєднувальному способі** формування відповідей кожна відповідь містить поєднання понять, які начебто мають відношення до предмета завдання, його змісту. Наприклад,

В українській мові не відмінюються

- 1) *прізвища спільного роду та прізвища на -ово, -аго, -их;*
- 2) *прізвища на -ово, -аго, -их та прізвища з нетиповими для української мови закінченнями;*

- 3) *прізвища спільного роду та жіночі прізвища на -о та приголосний.*

Кумуляційний спосіб формування відповідей відрізняється від поєднувального тим, що кількість понять у варіантах відповідей різна, причому відповіді розташовані відповідно до кількості понять, яка в них міститься. *Наприклад,*

За кількістю адресатів листи поділяють на

- 1) *звичайні та колективні;*
- 2) *звичайні, колективні та циркулярні.*

Переваги тестових завдань закритого типу наступні: до певної міри вони модулюють реальність, оскільки на практиці найчастіше зустрічаються ситуації, де вирішувальне значення має альтернативний вибір; комп'ютерну контролювальну програму з такими відповідями легко реалізувати; необхідність вибору відповіді з декількох можливих варіантів допомагає студенту краще розібратися в навчальному матеріалі. Одним з головних недоліків, крім можливості вгадування правильної відповіді, є те, що сприйняття помилкових правдоподібних відповідей може негативно вплинути на міцність засвоєння матеріалу.

Працюючи з **тестовими завданнями на відповідність**, студент повинен встановлювати зв'язки між поняттями, які вивчаються. Наприклад,

1) <i>Науковий стиль</i>	<i>А. об'єктивно і доказово викласти інформацію</i>
2) <i>Офіційно-діловий стиль</i>	<i>Б. спонукати громадськість до активної дії</i>
3) <i>Розмовно-побутовий стиль</i>	<i>В. установити і підтримувати контакт із співбесідниками</i>

4) Художній стиль

Г. мінімумом мовних засобів досягти максимально позитивного результату

5) Публіцистичний стиль

Д. Виконання естетичної функції мови

Виконуючи це завдання, студент повинен кожному елементу лівого (вертикального) ряду слів дібрати відповідне слово з правого (вертикального) ряду. Можливий варіант відповіді (в даному випадку – правильний) може виглядати так: 1-А; 2-Г; 3-В; 4-Д; 5-Б. При конструюванні тестових завдань на відповідність можна використовувати різні види зв'язків, наприклад, цілого і частини, загального і конкретного, причини і наслідку.

У тестових завданнях **на правильну послідовність** студент має поставити в правильному порядку слова, які представлено хаотично, наприклад:

Реквізити доповідної записки фіксують у такому порядку:

- (1.) Назва підрозділу, з якого виходить документ*
- (2) Текст*
- (3) Дата*
- (4) Підпис*
- (5) Заголовок до тесту*
- (6) Адресат*
- (7) Назва виду документа*
- (8) Місце укладання документа*

Тут можливі дві форми відповіді. Першу використовують тоді, якщо слова в завданні не пронумеровано, а студент повинен вказати поруч із кожним словом його номер у правильному (на його думку) порядку слів. Для даного завдання маємо наступний порядок: 1, 6, 7, 3, 8, 5, 2, 3, 4. Відповідь іншої форми полягає в тому, що у відповідність номеру слова, яке міститься у завданні, студент ставить свій номер. Правильна відповідь у даному разі має вигляд: 1-1, 2-7, 3-4, 4-8, 5-6, 6-2, 7-3, 8-5.

Досить часто на заняттях з української мови використовують тестові завдання такого типу, в якому класифікаційний спосіб формування відповідей певною мірою пов'язаний із антонімічним:

Позначте, у якому рядку всі слова пишуться с префіксом с-

- 1) (з/с)понукаати, (з/с)плавити, (з/с)класти, (з/с)чепити;*
- 2) (з/с)твердження, (з/с)хованка, (з/с)постереження, (з/с)сушити;*
- 3) (з/с)формувати, (з/с)хібити, (з/с)тримуваний, (з/с)тиляний;*
- 4) (з/с)хвалювати, (з/с)фокусувати, (з/с)цілити, (з/с)шити.*

Тестові **завдання відкритого типу** побудовані на недовомленості. Завдання для студента полягає в тому, щоб прибрати цю недовомленість, але варіанти відповідей при цьому не подаються, виконавець має сам сконструювати відповідь. Проф. Атанов Г.О. вважає, що завдання

відкритого типу простіше за все конструювати за допомогою висловлювань семантичного конспекту, тобто інформація, необхідна для запам'ятовування, подається у вигляді звичайного конспекту із пропущеними словами. Для того, щоб виконати це завдання, необхідно просто вставити замість пропусків пропущений елемент, наприклад:

Стилі – це функціональні різновиди загальнонаціональної мови, які розрізняються... залежно від сфери людського спілкування.

Одиницями синтаксису є речення, ..., мінімальна синтаксична одиниця.

Для перевірки засвоєності теоретичного матеріалу на заняттях з української мови для початківців можна використовувати подібні тестові завдання відкритого типу:

1) Числівник **70** в орудному відмінку має форму...

2) Кличний відмінок імені та по батькові **Ірина Михайлівна** має форму...

На наш погляд, найбільш ефективними будуть для виконання такі тестові завдання, які містять не запитання щодо перевірки теоретичного матеріалу, але які змушують студентів шукати правильну відповідь на матеріалі конкретної лексики, з якою вони, до речі, активно працюватимуть при написанні курсових проектів.

Вміння вільно володіти українською науковою мовою є для фахівців надзвичайно важливим. Отже, завданням викладачів української мови є вироблення навичок перекладу наукового тексту, яке досягається систематичною роботою над перекладанням текстів за спеціальністю студента.

Діяльнісний підхід у вивченні наукової лексики реалізується в тому, що студенти практично втілюють знання з теми «Особливості писемного наукового мовлення». Візьмемо за приклад текст, який пропонують для перекладу студентам спеціальності «Металознавство»:

ТЕКСТ № 1

Образование «конуса осаждения» в нижней части слитка обычно объясняют опусканием на дно изложницы кристаллов, зародившихся в объеме жидкого металла у фронта кристаллизации, а также обломившихся под воздействием потоков жидкого металла непрочных ветвей столбчатых кристаллов. Это опускание кристаллов происходит в силу разности затвердевшего и жидкого металла. Структурная неоднородность слитков затрудняет получение стальных изделий с одинаковыми механическими свойствами в различных частях. В верхней части слитка находится полость – так называемая усадочная раковина.

На прикладі добору даної лексики можемо помітити, що студенти мають можливість застосувати знання щодо вживання дієприкметників (*обломившихся под воздействием, зародившихся в объеме,*

называемая), різних закінчень іменників чол. р. II відм. в одн. (*сли-ток, фронт*), правопису слів іншомовного походження (*кристаллы, метала*), перекладу специфічних мовних конструкцій (*в силу*) тощо.

На наш погляд, робота над текстами за спеціальністю сприяє більш міцному запам'ятовуванню лексики (для студента), а перевірка перекладених текстів може більш об'єктивно вказувати на рівень його умінь (для викладача).

Щодо груп студентів, які вивчають „Українську мову для початківців”, то метою навчання для них є оволодіння навичками усного та писемного мовлення. Писемне мовлення можна перевірити, використавши розглянуті типи тестових завдань, дібравши та узгодивши їх таким чином, щоб різнобічно охопити курс вивченого матеріалу, а от усне мовлення потрібно перевіряти лише у практиці, або – як варіант – використовувати такі завдання, де студент може довести вміння застосувати лексику. Наприклад, можна запропонувати дописати невеличкий текст, домисливши його завершення, або викласти свою думку щодо прочитаного.

Кожний майбутній спеціаліст має необхідність якісно укладати різноманітну документацію. Навчитися цьому можна лише у практиці, редагуючи та укладаючи потрібні документи, оволодівши навичками застосування особливостей офіційно-ділового мовлення. Щоб проконтролювати вміння укладати документи можна застосувати будь-які розглянуті види тестових завдань, але бажано, щоб вони перевіряли не лише теоретичні питання, але й містили варіанти реальних документів.

Отже, контроль є необхідною і невід'ємною частиною навчального процесу, але необхідно брати до уваги, що він повинен не лише перевіряти рівень пам'яті студента, але й рівень його умінь застосувати теоретичний матеріал.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесов В.С. Основы научной организации педагогического контроля в высшей школе. – М.: 1989.
2. Атанов Г.А., Пустынникова И.Н. Обучение и искусственный интеллект, или Основы современной дидактики высшей школы. – Донецк: 2002.
3. Шавлак Л.В., Мачай Т.О., Семенова Л.П. Ділова українська мова. – Донецьк: 2002.
4. Шевчук С.В., Кабиш О.О. Практикум з українського ділового мовлення. – К.: 2002.

АНОТАЦІЯ

У статті викладено сутність та значення різних форм контролю знань з української мови у вищому технічному навчальному закладі.

Розглянуто різноманітні типи тестових завдань з української мови, які застосовують для контролювання знань у ВНЗ. Проаналізовано значення різних видів контролю для ефективності навчального процесу.

Для викладачів і студентів, які цікавляться питаннями ефективної методики викладання української мови в технічному вузі.

SUMMARY

Essence and value of different forms of knowledges control in Ukrainian language in higher technical educational establishment are expounded in the article.

The various types of test tasks of Ukrainian language, which apply for knowledges control in higher technical educational establishment are considered. The value of different types of efficiency control of educational process are analysed.

The article is intended for teachers and students who are interested in the questions of effective method of teaching of Ukrainian language in the higher technical educational establishment.

*И.А. Косик
(Горловка)*

УДК 81'44

ПЕРФОРМАТИВ КАК ВНУТРЕННЕЕ СЛОВО

Несмотря на значительное количество работ, посвящённых проблемам перформативности [1, с. 208-223; 8, с. 1-120; 22, с. 109-121; 21, с. 185-189 и др.], понятия «перформатив / перформативное высказывание» недостаточно разработаны. Вместо того чтобы заняться исследованием собственно перформатива, слова как такового, внимание лингвистов обращено к функционированию перформативов в речевых актах, к рассмотрению сочетаемости перформативов и т.п. Однако исследователи не видят или не хотят видеть лексических и синтаксических отношений, скрытых в самом слове, его предикативной природе. Основной целью статьи является исследование перформативов в украинском, русском, английском и итальянском языках на основе идеи

предикативности слова. Автор считает, что традиционному прагматическому подходу к изучению перформативности целесообразно противопоставить новаторские идеи современной научной мысли.

Современные исследователи говорят о «внутреннем синтаксисе слова», о «предикативном компоненте» содержания слова [10, с. 304], о «номинации и информативной значимости перформатива» [23, с. 50], об «имплицитных перформативах, реализующихся в директивах (в виде императивных или псевдоимперативных форм) и в вопросах» [3, с. 106], о предикативной природе слова [18, с. 23]. Однако, утверждая, что «любая номинация является предикативным актом» и подчёркивая «единство номинации и предикации» [18, с. 17; 17, с. 25], эти лингвисты не идут далее (вторичной) предикации-переосмысления, устанавливая соответственно предикацию для содержания, а не для структуры слова [16, с. 30]. Н.А. Луценко утверждает, что достаточно полно вскрыть предикативную (или вообще) природу слова возможно только тогда, когда в равной степени внимание обращено и на предикацию примитивов, и на предикацию смыслов [16, с. 31]. По мысли исследователя, предикативность – главный конструктивный фактор слова и языка, слово же с его скрытой (нерасчленённой) предикацией заключает в себе готовую мысль, мысль, «подготовленную» для оперирования ею в других актах предикации [16, с. 28]. С другой стороны, слово – это не отражение, а скрытое толкование предмета; и семантически, и структурно слово представляет собой свёрнутый акт предикации, являясь средством преодоления обусловленности языка действительностью [16, с. 50].

Перформативы как факт языка являются следствием пересечения коммуникативной и когнитивно-логической предикации смыслов. Использование перформативов требует актуальной ситуации – подчёркивания смысла ‘я’. В рамках этой ситуации, как отмечает автор идеи о внутренней предикативности слова, предикативности друг другу парадигматически связанные смыслы ‘рот’ (–‘слово’, ‘речь’) и ‘рука’ (–‘дело’, ‘действие’) [16, с. 55]. Перформативность как свойство особых высказываний и особых глаголов-предикатов продуцирует состоявшееся сложение смыслов, изначально противоположных (ср. социальное противопоставление слов и дел). Говоря иначе, перформатив включает в себя смысл ‘говорить’ и утверждает его единство со смыслом ‘делать’ (содержание действия [фактически – объекта] уточняется основой глагола) [16, с. 55]. Сравним: *Пропоную, товариші, обрати президію* [11, с. 58]. В данном примере перформатив *пропоную* реализует единство смыслов ‘сказал’ и ‘предложил’, ‘внёс предложение’. Приведем следующий пример: *Прошу тебя, Господи, сохрани и продли дни мои* [2, с. 72]. Здесь *прошу* – перформатив, который включает в себя смысл ‘сказал’ и утверждает его единство со смыслом ‘попросил’, ‘молил’. В примере *As a trained psychiatrist, I believe in dreams* [33, p. 47] перформатив *believe* включает в себя единство смыслов

‘сказал’, ‘сообщил’ и ‘поверил’, ‘доверил’. Представляет интерес и следующий пример: “*E giura. ” T”o giuro. ” “Ncopp”e figlie? ” “Ncopp”e figlie”. “Nnanzo a Dio? ” “Nnanzo a Dio. ”* [29, p. 665] – ‘Поклянись. – **Клянись**. – Поклянись детьми. – **Клянись**. – Богом клянись. – Богом тебе **клянись**, не я’. Перформатив **giuro** реализует сложение смыслов ‘я это сделал’ и ‘сказал’, ‘покаялся’. Так как перформатив выражает единство смыслов, он характеризуется валентностью, которая, как утверждает Н. А. Луценко, отражает сдвиг от предикации к номинативности и представляет потребность в новой предикации [16, с. 55]. Например: *Я свідчу, що його було мобілізовано і послано од нас у штаб кадетів* [12, с. 91]; *Я не позволю подобного обращения* [6, с. 22]; *Congratulate you on the gift you’ve received from a talking stork* [34, p. 36].

Валентность перформатива часто реализуется через связь с инфинитивом. Например: *Просимо, товариші, молодії люди комсомольській, просимо сідати* [11, с. 56]; *Тепер Вам, мужі троянські, я раджу дар той новести у храм і край Палладіона* [24, 50]; *А сейчас я вам советую бросить навсегда это логово и следовать за мной* [9, с. 45]; *I only wish to bring honor to our fair city* [33, p. 52]; *I hate to part with him* [32, p. 16]; *Io raccomanderei telefonare al soccorso stradale* – ‘Я бы **посоветовала вызвать** техпомощь’ [29, p. 629].

В формулах вежливости или этикета допустимо употребление перформативного глагола в форме инфинитива, подчинённого предикатам внутреннего состояния, например: *Позвольте предупредить... Честь имею доложить... Дозвольте нагадати. Маю честь запросити Вас на засідання Надзираючої Ради Видавничої спілки 4 липня о 5 годині* [4, с. 56]; *I am pleased to inform you that the missing parts have been packed* [30, p. 130]; *Buongiorno, vorrei prenotare due camere singole per venerdì e sabato* – ‘добрый день, я хочу заказать два одноместных номера на пятницу и субботу’ [29, p. 647].

Перформативный глагол в форме инфинитива употребляется и с модальными глаголами. Например: *Дожен вам сообщити, что ваш поезд уже ушёл* [14, с. 70]; *Признайтесь мушу: мені не до душі писання ваших вчителів* [26, с. 23]; *I must complain (apologise)...*; *Devo confessare* – ‘должен признаться’. Данные примеры показывают, что, с одной стороны, модальные глаголы в сочетании с перформативами служат для констатации мотива, интенции высказывания, а с другой стороны, в силу своей природы, модальные глаголы привносят в высказывания оценочный компонент, демонстрируя способ связи между субъектом и действием. Так, **должен, мушу, must, devo** – элемент необходимости, **have to** – вынужденности, **могу, можу, may, potere** – желательности, возможности. Перформативы в форме инфинитива часто употребляются с глаголами, наделёнными модальными оттенками, приобретая специальное значение. Так, фраза *Я хочу сделать вам комплимент* в своём главном употреблении

означає 'я зробив вам комплімент'; *Хочу попросити, щоб ти пішла зі мною у садок* [25, с. 83] – 'я попросив тебе пойти со мною...' или в английском *I would like to remind that our business terms are 30 days* – 'я напамінаю вам, що...'. Буквально говориться о желании сделать что-либо, а фактически говорящий уже осуществляет действие.

Встречаются также сочинительные сочетания перформативов: *Я дозволяю і велю сказати, бо мушу знати всі вимоги церкви* [24, с. 52]; *Вітаю і разом нутаю: невже і гегемонів загорожено мурами, та ще якими* [12, с. 167]; *Vi bacio le mani, vi chiedo perdono se la mia presenza in casa vostra ha potuto compromettere, per un momento, il suo candore e me ne vado ringraziandovi dell'ospitalità e dell'ammaestramento che mi avete impartito* [29, р. 671] – 'Целую ваши руки, **прошу прощенья**, что моё присутствие в вашем доме осквернило на миг его девственную чистоту, **и благодарю** вас за гостеприимство и за урок, который вы мне преподали'); *Noi lo ringraziamo e gli siamo riconoscenti* [29, р. 683] – 'Мы **благодарим** его **и выражаем** свою признательность'.

Рассматривая перформатив как внутреннее слово, слово с внутренней предикативностью, мы понимаем, почему императивные высказывания являются перформативными. Существует точка зрения ряда исследователей, что императивные высказывания вообще являются универсальным средством выражения просьбы. Однако мы считаем, что всякая просьба есть побуждение, но не всякое побуждение есть просьба. Императивные высказывания способны выражать все оттенки категории побуждения: приказ, просьбу, совет, требование и т. п. Так, выражение *Йди додому!* может выполнять функцию просьбы, приказа, мольбы, совета, предложения, разрешения и т. д. Рассмотрим несколько примеров: *Поверьте! Мне б хотелось лгати и бути холодным, бути коварным* [5, с. 46]; *Сідайте, сусідоньки. Хоч і хвора я, хоч і драма в домі, а прошю – сідайте* [12, с. 104]; *Signorina, la prego! Un po' di silenzio, noi dobbiamo lavorare* – 'Синьорина, **прошу** вас! **Замолчите** хоть на минутку, нам надо работать' [27, р. 15]. Здесь перформативы *поверьте, сідайте, un po' di silenzio* имплицитируют сложение смыслов 'я сказал', 'я попросил поверить, присесть, замолчать' и выражают просьбу. Аналогично предложение в изъявительном наклонении, например *Ружьё заряжено* может выполнять функции сообщения, предупреждения, настоятельного утверждения, то есть данное высказывание тоже может быть перформативным. И наоборот, просьбу можно выразить с помощью множества языковых форм. Рассмотрим следующие, имеющиеся в изобилии косвенные выражения просьбы: *Я бы хотел, чтобы ты сделал это; Будет хорошо, если ты сделаешь это; Ты сделаешь это, наконец?; Не хочешь ли ты сделать это; Ты должен сделать это; Почему бы тебе не сделать это?; Что ты скажешь, если я попрошу тебя сделать*

это?; Можно попросить тебя сделать это?; Ты мог бы и сделать это; Как насчёт того, чтобы сделать это? и т. д.

Исходя из идеи о внутренней предикативности слова можно утверждать, что перформативами являются не только глаголы, и это ставит перед лингвистами проблему распознавания перформативов. Таким образом, в плане исследования перформативов идея предикативности слова продуктивна.

Рассмотрим следующий пример:

- – *Пусть вас обслуживает кто-нибудь другой.*

- – *Минуту!* (*останавливает его*) [19, с. 5]; *Рино, хвилинку!* . . [11, с. 29]; *A moment, please! I'll go catch us something to eat* [28, р. 22]; *Piano, piano... Quante cose vuoi per la Calabria... – 'Минутку, минутку... Что-то ты уж слишком много хочешь за Калабрию'* [27, р. 45]. Употребление слов *минуту, хвилинку, a moment, piano* в качестве предложения основано на актуализации предикативной связи внутренних элементов этих слов. Употребляя слово как предложение, повествователь всегда использует его внутреннюю предикацию ('Я вас попросил минуту подождать'). В примере *La siringa* [29, р. 619] перформатив *la siringa* имплицитно означает 'я попросил вас подать мне шприц'.

Внутренняя предикация слова является опорным, ключевым моментом, определяющим высказывание. Это некий семантический прообраз внешнего высказывания. Возвращаясь к приведенным ранее примерам, отметим, что этими предложениями реализуются две предикации – коммуникативная и когнитивно-логическая. Следствием же пересечения коммуникативной и когнитивно-логической предикации смыслов выступают перформативы, употребление которых требует актуальной ситуации - подчеркивания смысла 'я' [15, с. 173]. Таким образом, можем считать перформативами слова (в приведённых примерах это существительные), употреблённые в качестве предложений. Действительно, при произнесении высказывания *Молодец!* совершается действие похвалы ('я сказал', 'я похвалил', 'одобрил') и одновременно номинируется некоторое положительное качество адресата. В данном высказывании слово *молодец* – перформатив. Приведём ещё несколько примеров: – *Це значить – воно у вас хворе. – Оце факт!* [11, с. 64] с перформативом *факт*, имплицитно означающим значения 'я говорю', 'я подтверждаю'; *Пардон! Ви коли йому про це сказали?* [13, с. 203], где перформатив *пардон* скрыто представляет единство смыслов 'я сказал', 'я попросил прощения', 'я попросил ответить'; *Look! Look! A miracle!* [31, р. 3] с перформативом *a miracle*, предикативным смыслом 'я сказал', 'я восхитился', 'выразил своё удивление и восхищение'; *Un sorso d'acqua* [29, р. 621] с имплицитным значением 'я попросил позволить один глоток'. И если в приведённых высказываниях любой имплицитный перформатив можно заменить классическим перформативом, то в некоторых случаях дело об-

стоит иначе. Так, существуют такие высказывания, которые могут функционировать только в форме имплицитных перформативных высказываний, поскольку соответствующие им эксплицитные формы отсутствуют. Например: *Ну, вы и хам!* – оскорбление, тогда как высказывание типа *Я оскорбляю вас* оскорблением не является; сравним также: *Подождите, вы у меня ещё пожалеете об этом!* или *Ты ещё за это заплатишься!* – угроза, тогда как *Я угрожаю вам* – не угроза.

• Уже было отмечено, что каждый перформатив включает в себя смысл ‘говорить’ и утверждает его единство со смыслом ‘делать’. В *Правда, Сонечка, он добрый?* [14, с. 66] и *Правда, чудесно звучит, Улю?* [11, с. 82] или *Ви, може, і крали, та ми тепер не крадемо один в одного. Правда, Ваню?* [11, с. 69] *правда* – по сути перформатив, поскольку скрыто представляет смысл ‘я’ и его корреляты ‘думаю’, ‘прошу вас подтвердить мою точку зрения’. *Правда* несет в себе элемент диалогичности: в речевом режиме это слово означает, что говорящий не просто выражает свое мнение, а приглашает слушателя разделить с ним это мнение. Оно звучит как вопрос и приглашает к диалогу.

• По наличию ‘я’ и признаку сложения энантиосемических смыслов в перформативы попадают многие вводные слова. Назначение вводных слов и вставок заключается во введении в речь сигнализатора индекса ‘я’ с обусловленными сопутствующими смыслами – ‘говорю’, ‘думаю’, ‘утверждаю’ и т. п. Таково, по мнению Н. А. Луценко, назначение вводных слов и вставок [15, с. 174]. Вводное слово – это лично-субъектный предикат, позволяющий обозначить участие субъекта в речи, поставить факт в отношении себе. Валентность такого предиката сродни валентности перформатива-глагола. Между предложением и вводным компонентом имеет место отношение предикации. Как отмечает Н. А. Луценко, отчуждённость речи от говорящего настолько велика, что говорящий почти всегда оказывается со своим мнением ниже сообщаемого содержания [15, с. 174]. Говорящий как субъект сознания обнаруживает себя в контексте вводных слов и синтаксических конструкций, где субъект ментального, эмоционального или волевого состояния подразумевается семантикой предиката, но не выражен в тексте высказывания. Такое состояние обычно интерпретируется как состояние говорящего [7, с. 101]. Например: - *А может, нет Бога?* – *Может, и нет!* [14, с. 77]; *Ти, здається, маєш знайти собі вчительку?* [11, с. 65]; *Крім того, може, знайомі сусіди, дізнавшись про публікацію, придуть...* [11, с. 86]; *Io voglio un caffè e latte* [29, р. 624] – *Я, пожалуйста,* тоже выпью чашечку кофе с молоком. В приведённых примерах состояние говорящего можно оценить как состояние неуверенности, нерешительности, неопределённости. Приведём ещё несколько примеров: *By the way, did you see an old leafless oak tree before you came here?* [32, р. 19]; *Besides, none of the operating rooms*

have been cleaned in years [33, p. 51]. Здесь *By the way* скрыто представляет единство смыслов 'я сказал', 'я посчитал нужным спросить об этом', а *besides* – 'я сказал', 'я решил отметить к тому же'.

•Исходя из идеи предикативной природы слова к перформативам относим междометия и частицы. Так, в примерах *Гм... Невже таки опубліковано! Га?* [11, с. 85]; – *А знаєте, як по-українському сказати: з золотим обрізом? – Ану, як?* [11, с. 30]; *Ну, зроби так, Улю, ну що тобі стоїть?* [11, с. 27]. Здесь *га* имплицитно сложение смыслов 'я' и 'сказал', 'спросил', 'повторил', *ану* – 'я' и 'сказал', 'попросил ответить', *ну* – 'я', 'сказал', 'попросил', 'умоляя'. В *Проснись же! Ну же...* [14, с. 67] *ну же* употреблено в значении 'я сказал', 'я попросил тебя', а в *Что же это делается, а?* [20, с. 67] *а* – в значении 'я сказал', 'я спросил'. Рассмотрим ещё несколько примеров: *Wow! This palace is really cool!* [32, p. 18]; *So, what are you going to do about it, huh?* [33, p. 15]. Здесь *wow* предикативно представляет единство смыслов 'я' и 'сказал', 'восхитился', 'выразил своё восхищение', а *huh* – 'я' и 'сказал', 'повторил', 'попросил ответить'; *Sss...Professo', ne parlamo dopo* [29, p. 627] – '*Тсс...* Поговорим об этом позже, профессор'; *Ah! E io non avevo capito* [29, p. 627] – '*А-а...* А я то не додумалась', где *sss* имплицитно представляет смыслы 'я' и 'сказал', 'попросил вас молчать', а *ah* – 'я' и 'сказала', 'поняла'. Из приведённых примеров следует, что междометия и частицы конструируются как слова, то есть как продукты снятия предикации. Имплицитный смысл заключается в том, что говорящий представляет действие как само собой разумеющееся в данной ситуации.

•Выражения, имплицитно перформативными (как эксплицитными, так и неклассическими), не являются ни синонимичными, ни эквивалентными соответствующим перформативным высказываниям. Они сами по сути и есть перформативные высказывания, их внутреннее содержание, внутреннее состояние. А наличие / отсутствие эксплицитного перформатива – это всего лишь факт поверхностной структуры предложения.

•Подведём итоги. Исходя из идеи о внутренней предикативности слова, мы считаем возможным решение проблемы распознавания перформативов и объяснение существования в лингвистике такого явления, как неклассический перформатив. Исследование перформативов с учётом их внутренней предикативности позволяет понять, почему в языках, принадлежащих к разным языковым группам (в украинском, русском, английском и итальянском), перформативы могут быть представлены самыми разнообразными формами – от высказывания с перформативным предикатом в форме первого лица, единственного числа, несовершенного вида, изъявительного наклонения, действительного залога типа *Привітствую вас!* до вневременной и внеличностной формы *Мне хотілось би от всієї душі поблагодарити вас!* и до номинальных и даже междометных высказываний типа *А як же!* и многих других. Итак, идея предикативности слова продуктивна в плане исследования перформативов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре // Известия АН СССР. Сер. лит. и яз. – Т. 45. – 1986. – № 3. – С. 208-223.
2. Большая книга магии. – М.: «Риполклассик». – 800 с.
3. Войводиц Д. Основные перформативные модели (на материале русского, польского и сербохорватского языков) // Материалы по русско-славянскому языкознанию. Вып. 25. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2000. – С. 99-110.
4. Грушевський М. Листування. – К., 1993. – 210с.
5. Гумилёв Н.С. Дон Жуан в Египте // Драматические произведения. Переводы. Статьи. – Л.: Искусство, 1990. – С. 39-51.
6. Казанцев А. Сны Евгении // Совр. драматургия. – 1990. – №4. – С. 3-45.
7. Косик И. Неклассический перформатив и его разновидности // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип. 9. – С. 98-103.
8. Красина Е.А. Русские перформативы. – М., 1999. – 121с.
9. Крекич Й. Семантика и прагматика перформативных глаголов // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 42-51.
10. Кубрякова Е.С. О роли предиката в организации производных слов // Исследования по языкознанию. – СПб., 2001. – С. 303-307.
11. Куліш М. Мина Мазало // П'єси. – К., 1997. – С. 6-103.
12. Куліш М. Народний Малахій // П'єси. – К., 1997. – С. 104-190.
13. Куліш М. Маклена Граса // П'єси. – К., 1997. – С. 191-235.
14. Липскеров Д. Семья уродов // Совр. драматургия. – 1991. – №4. – С. 63-80.
15. Луценко Н.А. Предикативная природа слова // Лінгвістичні студії. Вип. 11, Ч. 1 – Донецьк, 2003. – С. 166-176.
16. Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2003. – 144 с.
17. Мегентесов С.А. Опыт эйдетического анализа языковых и культурно-исторических форм ментальности // Філологія – Philologica. – Краснодар, 1995. – Вып. 4. – С. 25-30.
18. Мегентесов С.А., Хазагеров Г. Г. Очерк философии субъектно-предикатных форм в языковом и культурно-историческом пространстве. – Ростов-на-Дону, 1995. – 109с.
19. Мережко В. Женский стол в охотничьем зале // Совр. Драматургия. – 1988. – № 3. – С. 2-35.
20. Петрушевская Л. Уроки музыки // Три девушки в голубом. Сб. Пьес. – М., 1989. – С. 6-89.
21. Писарек Л. Ещё раз о синтаксическом поле предложения (на примере перформативных предложений) // Коммуникативно-

- смысловые параметры грамматики и текста. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 185-189.
22. Романов А. А., Федосеева Е. Г. Перформативный глагол и иллюкативная функция диалогической реплики // Проблемы функционирования языка. – М., 1998. – С. 109-121.
 23. Романов А. А. Семантика и прагматика немецких перформативных высказываний-просьб. – Москва: Институт языкознания РАН, 2005. – 153с.
 24. Українка Л. Оргія // Твори. – К., 1996.
 25. Українка Л. У пущі // Твори. – К., 1996.
 26. Українка Л. Розмова // Твори. – К., 1996.
 27. Ambrogì S. I Burossauri. Commedia in due tempi. – Milano: Feltrinelli, 1963. – 111p.
 28. The Cat and the Fox // Ten Plays: Nine Ukrainian and Russian Folk Tales. – Ukraine, 2003. – P. 21-23.
 29. De Filippo. E. Il Sindaco del Rione Sanita // Teatro di Eduardo Filippo. I Capolavory di Eduardo. – Torino. Einaudi, 1971. – P. 613-686.
 30. Holder L. Zora // New Plays for the Black Theatre. – Chicago, 1989. – P. 137-152.
 31. Fish in the Forest // Ten Plays: Nine Ukrainian and Russian Folk Tales. – Ukraine, 2003. – P. 1-4.
 32. Marko the Rich and Vasily the Luckless // Ten Plays: Nine Ukrainian and Russian Folk Tales. – Ukraine, 2003. – P. 14-20.
 33. The Officials from Kiev // Ten Plays: Nine Ukrainian and Russian Folk Tales. – Ukraine, 2003. – P. 46-68.
 34. Out of the Knapsack // Ten Plays: Nine Ukrainian and Russian Folk Tales. – Ukraine, 2003. – P. 33-38

АНОТАЦІЯ

В статті досліджуються перформативи на основі ідеї про внутрішню предикативність слова. Аналізуються перформативи в англійській, італійській, російській та українській мовах. Доведено та обгрунтовано думку, що перформативами можуть бути іменники, вигуки, частки та вставні слова так само, як і дієслова.

SUMMARY

The article deals with the performatives. The performatives are studied from the point of view of the idea of “word’s inner predication” with the application of material from the English, Italian, Russian and Ukrainian languages. The author proves that performatives can be represented by nouns, interjections, particles and parenthesis as well as by verbs.

УДК 811. 161. 2:261. 2

ТЕОНИМИ ПОГАНСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОБАЧЕННЯ

Наукові досягнення останніх десятиріч у царині гуманітарних та природничих дисциплін дозволяють говорити про дедалі ширші простори дослідження мови; змінюється наукова парадигма щодо розгляду мовних явищ. Мова розглядається не тільки у взаємозв'язках із мисленням, свідомістю, пізнанням, але й культурою, світоглядом. Актуальними постають ідеї В. фон Гумбольдта про мову як духовну сутність, як неповторний витвір етносу.

В останні роки ХХ ст. у зв'язку зі зміною суспільно-політичної орієнтації в Україні посилилася увага до культурно-духовного життя, що зумовило появу публіцистичної та науково-популярної літератури, в якій подаються найменування релігійних осіб, споруд і їх частин, предметів, використовуваних під час проведення релігійних обрядів (роботи І. Вайнтруб, Н. Кочан, В. Мокрого та ін.). Разом із цим виникла потреба у науковому підході до вивчення релігійної термінології. Деяким питанням вивчення релігійної лексики були присвячені роботи О. Горбача, Є. Грицака, П. Коваліва, М. Костомарова, І. Огієнка.

Вивченню окремих груп релігійної лексики і термінології присвячені статті та дисертаційні дослідження (С. Бібла, І. Бочарова, Є. Жерновой, Н. Пуряєва, М. Юрковський, Н. Піддубна та ін.).

Незважаючи на активізацію вивчення релігійної лексики, в українському мовознавстві досі досліджені лише окремі її лексико-семантичні групи, наприклад, назви церковних чинів та посад, назви релігійних свят, назви релігійних споруд і їх частин.

Дослідження сакральної лексики не можливе без всебічного аналізу дохристиянської термінології (номенів поганства), органічної складової лексичної системи української мови, її впливу на відображення фрагменту мовної картини світу.

Поганство як термін використовуємо на позначення дохристиянської релігії українців, його слід розглядати як суму релігійних уявлень наших предків, які християнство застало в VI – X століттях на слов'янських (українських) теренах. Саме на цей час припадає початковий період формування української мови, що дає підстави говорити про вплив поганства на формування української мовної картини світу. Світоглядні засади слов'янства сягають глибин віків і не можуть бути

обмеженими I тисячоліттям нашої ери. Передісторії Київської Русі передувало виокремлення Середнього Подніпров'я в скотото-скіфський час VI–IV століття до н.е.; сарматського часу, який представлений зарубинецькою культурою в київсько-роському ареалі; римського часу (II–IV століття н.е.), який репрезентований антською черняхівською культурою в межах київсько-роського регіону; заснування міста Києва в V–VI столітті; утворення в VI–VII століттях у Середньому Подніпров'ї і Лівобережжі Дніпра поляно-русько-сіверського союзу – ядра Київської Русі. Вплив носіїв різних культур позначився на релігійних дохристиянських віруваннях українців.

Поганство як релігія привнесло в українську мову глибинний пласт номенів на позначення релігійних понять, серед яких виділяємо: номени на позначення загальних понять поганства; номени, пов'язані з богослужбою; номени на позначення поминального обряду; номени на позначення стародавніх народних свят, номени на позначення теонімів; саме останні будуть предметом розгляду цієї статті.

Як відомо, наші предки сповідували політеїзм, хоча деякі вчені вважають, що на останньому етапі існування поганства (так звана перша релігійна реформа Володимира) воно еволюціонувало до монотеїзму [4, с. 433–454]. Так, Богу-Отцю християнської релігії відповідав у поганстві бог-отець Стрибог чи Сварог, Богові-Сину – бог-син Дажбог, Матері Божій – Макоша, жіноче божество, «мати долі», «мати урожаю». Створивши такий пантеон, Володимир міг дискутувати з християнськими місіонерами, продовжуючи життя поганства як релігії. Цей пантеон виглядає доволі схематичним і малодоказовим, бо в ньому не знайшлося місця іншим головним богам пантеону. Хоча ця ідея не здається і такою бездоказовою, позаяк трансформація поганських божеств спорадично присутня в християнстві.

Теонім Перун праслов'янського походження; **Perun*, пов'язаний з ґргати «бити, ударяти», первісне значення якого «назва грому», далі «бог грому» [ЕСУМ т. 4, с. 357]*. Цікавим є життя цього слова в українському мовному просторі. Після прийняття християнства воно продовжує означати «бога грому», але поступово це значення виходить з ужитку і в XV столітті фіксується лише з первісним значенням «грим» [Тимч. т. 2, с. 104]. У словнику за редакцією Б. Грінченка виділяються два значення «грим», «божество древніх слов'ян» [Грінч. т. 3, с. 147]. Словник української мови фіксує такі ж значення. М. Грушевський вважав, що перше місце в пантеоні богів посідав Перун – бог грому й блискавки, хоча й висловлював припущення про можливість існування найвищого бога слов'ян під іншим іменем [1, т. 1, с. 124]. І. Огієнко стверджував про Сварога як найвищого бога в наших предків, а щодо Перуна, то він спершу уособлювався як бог блискавки і грому, володар неба [3, с. 89]. Цікавим є висновок В.В. Іванова і В.Н. Топорова про час виникнення культу

Перуна-Громовержця: «Епоху (Громовержця), очевидно, можна датувати на підставі таких специфічних рис, як атрибути героя міфу (кінь, колісниця, зброя з бронзи при пережиткових слідах кам'яних стріл Громовержця...). Поява цих предметів і їхніх індоєвропейських назв можна датувати початком героїчної епохи розселення індоєвропейців, мабуть, з кінця III тисячоріччя до н.е.» [2, с. 30]. Пізніше – це бог військової князівської дружини і війська. Є. Анічков твердить, що Перун був головним богом тільки київських князів Рюриковичів – Ігоревичів та дружини, а купецтво та селянство мали своїх богів. Є. Анічков показав, що «культ Перуна – це дружинно-князівський культ київських Ігоревичів», безпосередньо пов'язаний з народженням державності й у силу цього культ молодий, недавній [4, с. 434]. Заміщення Перуна Іллею відбулося ще до водохрещення Русі, коли тільки частина київського боярства прийняла християнство. У християнський час Перун заступається пророком Іллею, що їздить по небу у вогненній колісниці. Судячи з того, що Ільїн день (20 липня) дуже урочисто святкувався, і святкувався з всіма ознаками древнього поганського культу, треба думати, що саме цей грозовий день і був споконвічним днем громовержця Перуна.

Теонім Сварог пов'язує з древньоіндійським svargas «небо», з давньоверхньонімецьким *giswerc* «дошові хмари», зі слов'янським *свар(а)* «який сперечається, наказує» [Фасмер т. 3, с. 568]. В науці остаточно не встановлено, чи слов'яни мали розуміння Єдиного Бога, бо всі свідчення говорять про них, як про багатобожників. Можливо, що на початку єдиним головним богом був у наших предків Сварог, бог неба, сам небо й світло. Він був основою всього, це прабог, владики світу. Сварог – батько сонця й вогню, від якого пішли всі інші боги. Сварога розглядали і як бога вогню, тому він опікун ковальства і ковалів, а також опікун ремесла, шлюбу і родинного щастя. Щодо ковальства, то в християнстві покровителем ковальства, замість Сварога, стали Святі Кузьма і Дем'ян (пам'ять 1-14 листопада). Наші предки в Сварозі бачили головного, „єдиного бога“ творчої сили всієї природи. Культ Сварога як володаря давньослов'янського олімпу згодом занепадає і його функції перебирає на себе Перун.

Теонім Дажбог є композитом, утвореним від праслов'янського **Dadjьbogъ*, яке складається з імперативної форми дієслова **dadjь* «дай» і основи іменника *bog* «благополуччя, багатство» [ЕСУМ т. 2, с. 9] зі значенням «поганський бог сонця». З XIV століття цей теонім означає тільки особову назву. В українській мові пізнішого часу відбувається переосмислення складників цього слова у складі фразеологізмів у зв'язку зі зміною релігійної парадигми, передусім щодо розуміння теоніма бог: Бог дасть – не мати, не позичати; дай Боже – висловлення добрих побажань, дай Боже ноги – швидше утікати, бігти; дай Боже пам'ять – намагання пригадати що-небудь. У Дажбозі наші предки бачили древнє божество природи, сонця, бога «не-

бес», а не «неба». Варто пам'ятати, що в стародавні часи дуже міцно укоренилося уявлення про «небесну твердінь», що розділяє весь надземний простір на два яруси: у верхньому ярусі знаходилися «сльоти небесні» (запаси дощової води), а в нижньому, під гігантським куполом ходило сонце, а край купола спирався на край землі. Верхній ярус небес над твердістю – це царство Стрибога (Сварога, Роду). Нижній ярус із сонцем і землею – це царство Дажбога [4, с. 444].

Теонім Хорс іранського походження: авестійське hvare, середньоперське xsaetem, новоперське xurset «сонце, яке сіяє» [Фасмер т. 4, с. 267]. Слово Хорс означало бога сонця (неба), тобто божество сонячного світила (але не світла). Самостійного значення, очевидно, не мало, а представляло собою якесь невіддільне доповнення до образу Дажбога-сонця. Солярні знаки могли також позначати і Хорса як конкретне денне світило («око світла»), і бути символами Дажбога. Цілком ймовірно, що це дуже древнє божество, уявлення про яке передувало ідеї світоносно-го небесного сонця. Культ сонця-світила яскраво проявився в хліборобів неоліту, а вже в бронзовому столітті з'явилося уявлення про нічне сонце, що робить свій підземний шлях по «морю мороку» [5, с. 434].

Теонім Волос слов'янського походження, утворений, очевидно, від праслов'янського *vels-/*vols-, пов'язаного з *volst «влада», *voldeti «володіти», первісне значення якого «давньоруський поганський бог худоби» [ЕСУМ т. 1, с. 421]. Українська мова зберегла цей корінь у слові володіти у значеннях: «держати у своїй владі», «мати у своїй власності» [ССУМ т. 1, с. 191], згодом це слово набуло нових значень «мати можливість підкоряти когось своєму впливові, своїй волі»; «уміти діяти, користуватися чим-небудь»; «бути спроможним рухати частинами свого тіла» [СУМ т. 1, с. 729]. Ця коренева морфема активно функціонує у словах: володар, володарка, володарний, володарювання, володілець, володільник, володільниця, володіння. В українській мовній картині не збереглося цього номена на позначення релігійних понять. Волос був богом багатства, скотарства. Вираження ідеї багатства за допомогою полісемантичного слова «худоба» (рівнозначного латинському «rescunia» – «худоба», «багатство») дозволяє говорити про визначену історичну епоху, коли головним багатством племені були саме худоба, череди великої рогатої худоби в бронзову епоху. В християнських часах Волоса заступив Святий Власій, що святкується 11 лютого. Заступив не тільки через фонетичну співзвучність, але й через нахили свого життя, бо з його життєпису знаємо, що Св. Власій був добрим пастухом, чому й замінив попереднього пастуха Велеса (Волоса), і став покровителем черід (стад) [3, с. 91].

Теонім Стрибог запозичений, очевидно, з давньоіранської мови *Sribaya «одухотворений бог», це слово розглядають також і як слов'янське *strojiti «будівник (творець) добра» і як німецьке sterben «праг-

нути» та ін. [Фасмер III, 777]. Етимологія цього теоніма не встановлена. Стрибог був богом вітру в дохристиянську епоху. Хоча деякі вчені не розглядають цей теонім серед назв богів, вважаючи його назвою племені (Є. Анічков). У повчаннях проти поганства ім'я цього божества вживається звичайно поруч з ім'ям Макоши, «матері врожаю».

Теонім Смарггл (Семарггл) в етимологічному плані не з'ясований. Існує декілька версій щодо його походження, але жодна з них не є остаточною. Висувається гіпотеза також про наявність двох божеств, які виводяться з цього номена Сим і Рогл. Вчені цей теонім пов'язують з латиськими, латинськими, грецькими, праслов'янськими, праїндоевропейськими коренями, не встановлюючи однак первісної фонетичної форми [Фасмер т. 3, с. 622]. Смарггл, очевидно, божество нижчого порядку; це і священний крилатий пес, що охороняє насіння і посіви. Вже в трипільському розписі зустрічаються пси, що стрибають і перекидаються (ніби літаючи) навколо молодих рослин. При достатку в ті часи дрібної рогатої звірини (козулі, сарни, дикі кози) охорона посівів від поїдання і витопування була важливою справою. Смарггл виступав ніби уособленням «збройного добра»: при мирних аграрних функціях наділявся пазурами, зубами, до того ж крилами; він - і захисник посівів. Пізніше архаїчного Смарггла стали називати Переплутом [4, с. 444]. Він пов'язувався з коренями рослин. Культ Смарггла-Переплута тісно асоціюється з русаліями – святами на честь русалок. Теонім Макоша індоєвропейського походження, який споріднений з давньоіндійським *makha* «багатий, шляхетний; демон», а також з праслов'янським *tokъgъ* «вступити в болото». Теонім Макоша вживався у значенні «стародавня богиня спокою у слов'ян», «богиня землі і родочості» [ЕСУМ т. 3, с. 367; Желех. т. 1, с. 424]. Первісну сему цього слова визначити складно, але праслов'янський корінь *мокr-* присутній у сучасній українській мові: мокрий, мокрота, мокрінь, мокріти, мокреча, мокруватий та ін. Лексема *мокрий* є складовою частиною фразем: *мокра курка* – жалогідна на вигляд або безвольна, нерішуча людина; *мокра робота* – злочин; *мокрого місця не залишити* – нічого не залишиться; *як мокре горить* – погано й дуже поволі робиться щось; *очі на мокрому місці* – про того, хто часто плаче. Очевидно, первісне значення цього теоніма пов'язане з давньоіндійським коренем, проте уже в ранній християнський період ця лексема перестала асоціюватися з назвою божества і набула значення, з яким функціонує й сьогодні. У християнстві Макошу замінила Параскевія-П'ятниця [5, с. 391; 511-526]. У поганському пантеоні богів присутні й інші божества: Рід і Рожаниця, Лада, Лель, Полель, Тур, Троян, Доля, Марена, Кара, Желя, Святівіт та ін., які спорадично зустрічаються в літописах, текстах XI-XIV століть, етнографічних матеріалах пізнішого часу. На жаль, їхнє походження, семантика, особливості функціонування частково, а, можливо, й повністю втрачені для системного дослідження.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Грінч. – Словарь української мови / Упорядник з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. 1 – 4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К., 1982-2003. – Т. 1 – 4.

Желех. – Малорусько-німецький словник: В 2-х т. /Упорядники Євген Желехівський і Софрон Недільський. – Львів, 1880

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: В 2-х т. – К., 1977 – 1978.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.

Тимч. – Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV – XVIII століть: В 2-х кн. – Київ – Нью-Йорк, 2003

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964 – 1973.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Репринтне видання: Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991. – Т. 1. – 648 с.
2. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Древний период. – М., 1974. – 248 с.
3. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. – Вінніпег, 1965. – 424 с.
4. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 783 с.
5. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981. – 756 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються теоніми поганства в лінгвокультурологічному аспекті. З'ясовуються інтра- та екстралінгвістичні чинники впливу на формування релігійної термінології української мови як фрагменту мовної картини світу.

SUMMARY

The linguistic cultural aspect of the pagan gods is considered in the work. The linguistic characteristics of religious names and their influence on the Ukrainian language are revealed in the article through intralingual and extralingual factors.

УДК: 82. 01. (23. 052)

ПОЕТИКО-АНАЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ: ТРОПИ (МАРКО ЧЕРЕМШИНА)

Словесні образи складають основу поетичної тканини будь-якого художнього твору, надаючи йому особливої мальовничості й рельєфності. Словесно-образна конкретизація Марка Черемшини є джерелом справді неперевершеної художності за силою естетичного, емотивного й психологічного впливу на читача. Черемшинина діалектика своєрідного говіркового досвіду пізнання світу з творчим, глибоко індивідуальним, навіть унікальним переосмисленням дійсності залишається феноменом великої складності.

Кожний словесний образ пов'язаний з глибинами тексту, з національно-культурним та соціальним контекстом певної літератури, з феноменом національного світовідчуття, а також з індивідуально-авторськими естетичними й концептуальними принципами, з авторською поетичною і філософською моделлю світу.

Однією з найцікавіших і найзначиміших проблем, пов'язаних з образним мисленням, є проблема тропів. Аналіз досліджень, присвячених творчості Марка Черемшини, засвідчує, що вивчення питань засобів поетичного мовлення, зокрема роль тропів перебуває на початковій стадії. Поодинокі спроби аналізу прози письменника містяться в працях О. Засенка, О. Гнідан, О. Білецького, М. Зерова, А. Музички та інших.

Актуальність теми даної статті зумовлена станом висвітлення образної проблеми в літературознавстві, необхідністю вивчення стилю Марка Черемшини, авторської позиції. Мета і завдання дослідження – з'ясувати роль образно-тропеїстичних засобів у новелах Марка Черемшини; простежити специфіку образного мислення письменника; визначити світоглядну домінанту Марка Черемшини, його концепцію людини і світу.

Троп (гр. *tropos* – зворот) – слово, вживане у переносному значенні для характеристики будь-якого явища за допомогою вторинних смислових значень, актуалізації його „внутрішньої форми” [6, с. 695]. На думку О. Потебні, саме в тропях реалізується процес поетичного мислення, в цих найменших „образних частинках твору” відбуваються, викристалізуються загальні закони художнього цілого. Це зауваження не можна абсолютизувати чи розглядати як узагальнення чи визначення. Образність мови, безсумнівно, не вичерпується лише тропами, але вони особливо сконцентровано виявляють характер образного мислення.

У тропях якнайповніше знаходить своє відображення не лише індивідуальність письменника, його творча манера, а й дух епохи, характер цілого народу, його світобачення. Метафора, епітет, порівняння допомагають вивчити погляди, настрої, смаки письменника, напрям його думки. Троп – „не та форма, в яку виливається готова поетична думка, а та, в якій вона народжується [5, с. 22]”. Тому для інтерпретаторів обов'язковою умовою осягнення тропів є не лише їх визначення у художній тканині творчості, але й осмислення психології їх творення, проникнення в художню майстерню митця, що передбачає розкриття тих зв'язків й аналогій першотвору, які існують між різними явищами. Митець найчастіше не просто „придумує” словесні образи, не „використовує” їх, він мислить ними, вони є органічними „атомами руху” його художньої думки, в них втілюється енергія художнього образу.

У новелах Марка Черемшини бачимо органічне продовження однієї із найзагальніших і найголовніших тенденцій у житті тропа. Маємо на увазі тенденцію до об'єднання, злиття образу і значення, значень прямого і переносного, моментів зображальних і оцінних, описових і психологічних – до поглиблення синтезу. Цю тенденцію у її різних проявах можна простежити на багатьох мовно-літературних явищах, таких, наприклад, як розвиток метафоричного образу, а також у різноманітних тропеїстичних синтетичних модифікаціях – метафоричних епітетах, метафоричних порівняннях, персоніфікованих метафорах, а також складних художніх комплексах, тропеїстичних конструкціях, що одночасно включають у себе метафору, порівняння, епітет.

Дослідники художньої мови Марка Черемшини М. Грицюта, І. Денисюк, М. Зеров звертають увагу на те, що у його новелах тропів кількісно не так вже й багато. Свідоме уникнення незвичайності підкресленого нагнітання тропів яскраво ілюструє художньо-мистецьку еволюцію митця від зовнішньої орнаментальності до глибин внутрішніх конфліктів і колізій. Це, в свою чергу, призводить до активізації смислового багатства слова, висвітлення його додаткової асоціативності і психологічної зумовленості резервів. Новелістичний принцип „фокусування” думки породжує ланцюгову реакцію: кожна образна одиниця, кожен троп викликає більше асоціацій і уявлень, ніж є слів, котрі створюють образ.

Часто вживаним словесно-образним засобом у Марка Черемшини є епітет. Особлива оригінальність новеліста позначилась в умінні виявляти і розвивати нове в фольклорному епітеті. Він у фразі новеліста вживається здебільшого у постпозиції до означуваного іменника. Вживання означення (епітега) після означуваного іменника сприймається ніби як щось незвичайне щодо місця слова в реченні, а це сприяє посиленню ролі епітета (означення), а саме означення (епітет) наближається до присудка. Наприклад: „...всі вони попадали потоком на землю, гей орли пострілені, гей гаджуги відчімхані, гей струджені подорожні, на дорозі вбиті” („Бодай їм путь пропала”).

Епітетами Марко Черемшина не стільки індивідуалізує чи конкретизує описуване (предмети, явища, героїв тощо), скільки надає певного емоційного забарвлення, створює підкреслено емоційний фон, що завжди пов'язаний з певним підтекстовим забарвленням. У письменника своєрідне поетичне бачення світу, а одним з важливих засобів відтворення такого світобачення, яке найбільше виявляється у підтекстах його новел, є епітети.

Епітет у Марка Черемшини – це своєрідна апеляція до головного вираження, що домінує над іншим асоціативним зв'язком. Новеліст за допомогою яскравих і влучних означень (і немає значення, чи це традиційно народний, чи глибоко індивідуальний, художньо новаторський епітет) робить психологічно-емоційну „витяжку” із зображуваної ним дійсності. Часто саме епітет стає поетично-концептуальним центром всього висловлювання, забарвлюючи семантичне поле звичайних слів унікально емоційними й смисловими нюансами.

Пошук влучного епітета, вибір суттєвої ознаки серед несуттєвих характеризує не лише поетичну свідомість письменника, але й свідомість його епохи.

Епітет у новеліста відображає характерні особливості його стилю, його поетичного мислення. Це видно, зокрема, і з тих означень, які характеризують майстерність Черемшини-колориста. Марко Черемшина дуже прискіпливо і ретельно працював над художніми означеннями, які яскраво відбивають особливості авторського світовідчуття, особистісні риси письменника, його цілісні й естетичні орієнтири.

У його новелах відкривається чи не весь кольоровий спектр, де кожен колір – це мистецький відгук на певні події життя (найчастіше – драматичні), а також позначення емоційності загалом, збагаченої найрізноманітнішими асоціаціями. Це і важливий компонент творення настроєвого і психологічного тла.

Епітет „чорний” у Марка Черемшини – це узагальнене позначення того нового світу, який не прийняв його, не сприйняв його жагучого і пристрасного слова. Традиційно чорний колір – це символічне позначення понять та емоцій негативного, найчастіше трагічного плану (горе, смерть, біда). „Чорні руки” – символічний образ, котрий уособлює авторське захоплення і возвеличення селян-трудоарів. Колір тих рук – це колір землі, це близькі і дорогі новелістові символи. „Студені, чорні долоні його обтулять, німі лица його стривожать [7, с. 24]”.

Семантико-асоціативне поле прикметника „білий” у контексті новел Марка Черемшини також надзвичайно широке і полісемантичне. Це і традиційне позначення чистого, світлого, незаплямованого, і яскраві авторські експресії, в основі яких лежить глибоко індивідуальне й естетично багате сприйняття світу. Ось, наприклад: „А Петрик такий біленький, такий вичесаний, гей голубець [7, с. 25]”.

На площині одного тексту „білий” в оточенні різних дискурсів сприймається по-різному. Тобто – він поліфункціональний, як і кожний колір у поета. От, наприклад, означення білий зустрічаємо у фраземі „білий світ” у деформованому вигляді: „Світку мій білий”, сам по собі білий тут нейтральний, функції кольору не виконує.

У функції метафори, досить прозорої, „білий” вживається значно виразніше, ніж побутова реалія, ця виразність посилюється також, якщо виникає протиставлення з чорним, також метафоризованим. „Як біль, біла, спочивала по чорних муках [7, с. 50]”.

Досить вагому роль відіграє в стилістиці творчості Черемшини й жовтий колір, а також його гама – пшеничний, золотий, бурштиновий, восковий. Жовтий – передусім колір осені: „Аж жовтий лист з дерев падав, так затряслася гора, коли на своїх плечах все село уздірла [7, с. 91]”. На емотивному рівні жовтий – неоднозначний, до нього тяжіє образ смерті (жовтий воск). „Дрібні сльози розплилися по її набресклому, восковому лицьку і потопали в ньому, як краплі роси на перегорілому пласті сина [7, с. 29]”.

Основна семантична функція зеленого кольору – це функція життя, пробудження природи. Як правило, зелений формує навколо себе густу метафоричну ауру, від якої годі відокремити троп: ”У пригорці брав би тото зелене село, леліав би, як дрібненьку запашну отаву, гладив би, як паву [7, с. 24]”.

Синьо-голуба гама – досить поширене в поезиці Марка Черемшини явище. Але не можна сказати, щоб ці кольори мали б якісь усталені семантичні або символічні ознаки. Як і зелений колір, ці кольори пов’язані з навколишнім світом, хоча, звичайно, є й винятки, з огляду на метафоризацію, але й у метафорі синій-голубий позначають те саме – небо, ріки, повітря, ночі, вечори: „ночі голубі”, „чічки голубі”. „Аж як прийшла бесіда про дідового зятя і доньку та про їх діточок, вхопив Петрика туск за серце і витиснув наверх сльози, як росу на голубих чічках [7, с. 26]”. Кольори цієї гами не відіграють принципової ролі у створенні художнього образу, лише конкретизують його.

У творі „Туга” веселковою палітрою переливаються світлі тони. Так, домінантним кольором є голубий (синій): сині квіти, сині голуби, „голубий цвіт кедрини на весіллячко...”. Це символ надії, світлої мрії на краще. При описі стрільців переважають білі, срібні і золоті пастелі (стрільці на білих конях, у срібних стременах, золоті дуги у бровах, ясні мечі у руках тощо).

Ці барви завжди асоціюються зі святістю, урочистістю, чистотою. Власне, домінанта цих світлих, ясных кольорів у творі створює загальну картину торжества оптимізму, віри у Світле, Чисте, Непереможне. Проте автор вкраплює у новелу і темні цятки: між голубих квітів, „гей заграва, розсипались червоні” – отже, перемога купується ціною крові; чорний дуб – символ смерті...

Досить виразний семантичний дескриптор сірого кольору (сизий, сивий, срібний). Сірі очі – не просто прикмета реальної зовнішності, це свого роду зворушливий символ небуденної краси. Сірий колір досить виразний у семантичному плані і, як і інші, полісемантичний, хоча переважно з нахилом у негативному плані і у метафорі, як і прикмета реального оточення суб'єкта, може навіть поєднувати обидва плани і виразно відбивати авторську модальність: „Худокосте, захмарене дідове лице ясніло під сивим, гей вишневий цвіт, волоссям, а його веселість перелітала і на лица усіх гостей [7, с. 26]”.

Сірий колір – безликий, знецінений. Домінуючий характер сірого впливає й на цілісність емотивного рівня твору, що створює гармонійне єднання форми й змісту. Семантика сірого поглиблюється значенням іменника, біля якого він виступає означенням, наприклад, „сірі будні”. Нагнітання сірого створює картину безрадісну й безлику.

„Десь **сива** шапка салдатська сволюки ломить, жердки підймає. Хата обертається, салдатський крок чути. . . довга **сіра** шинеля простягнула дві рuce і робила бабі авус [7, с. 352]”.

Новела „Йордан” наскрізь пройнята глибоким сірим настроєм (сірий колір є чи не домінуючим у творі: сіра ріка, сіра мряка, сиві в баби коси, сіра „салдатська” шинеля), який набуває гострого песимістичного звучання в епілозі, коли селяни, втомлені війною, її абсурдністю, втрачають найголовніше – віру у свої сили.

З наведених прикладів видно, що вагомими критеріями розмежування семем кольору у Марка Черемшини є особлива експресіоністична наповненість: колір часто стає самостійним висловом експресії. Колористика в письменника створює два плани – прихований і відкритий із його поліфункціональністю. Гаму барв можна вивчити на рівні метафорики, ролі в створенні портрету, відбиття навколишнього світу, як способу творчого самовиявлення й модальності.

Слово максимально реалізує свою художню й асоціативну активність у метафорі, яка здебільшого походить від персоніфікації природи, служить для ліричного наснаження творів. Навіть у новелах, загалом без особливого ліричного забарвлення, як тільки починають виявлятися бодай у глибинах підтексту ознаки ліризму, то вже й збільшується кількість метафор. Візьмемо хоча б такий уривок з новели „За мачуху молоденьку”:

„Тої ночі над Мотрюковим двором падали зорі.

Ліси заперли в собі дух і надслухали. Сади у вікна зазирали...

Камінні гори свої книги розтворили, чись життя записали...

А як сонечко нічку розігнало, ліси зашуміли, сади защебетали, води заіграли, гори почервоніли, то до Мотрюкового двора сорокати сороки гостя привели.

Березина перед брамою задрижала [7, с. 214]”.

Як бачимо, при допомозі метафор письменник персоніфікує природу, і все навколо, відповідно до подій у житті людському, настроюється теж на певний лад. У такий спосіб виникає той неповторний колорит, який ми зустрічаємо в письменника майже в кожній новелі післявоєнного часу.

Хоча Марко Черемшина виходить переважно з фольклорної мови при побудові своїх метафор, як і взагалі всіх словесно-образних засобів, але разом з тим він і розкриває їх, ґрунтуючись на літературній мові, робить їх часто оригінальними і неповторними.

Метафоричні образи мають здатність вбирати в себе всі проміжні асоціації і зв'язки, „конденсувати” образ. Для творення метафори важливі не лише зміст асоціацій, лаконізація думки, але і характер їх зчеплення, об'єднання, конструкція образу. Варто згадати слова А. Річардса: „Володіння метафорою – це найбільше із мистецтв лише тому, що це є володіння життям [13, с. 47]”.

Дослідники стилю новел Марка Черемшини зазначають, що метафори митця вражають насамперед природністю і максимальною конкретністю асоціацій. Однак, попри широке звертання до образності народної мови, народного мислення, у кожній метафорі „чується” і голос автора, його глибоко індивідуальне світосприймання. Естетична квінтесенція художнього образу у Марка Черемшини – це його власні слова, лаконізовані у відповідній до народного сприйняття, народного світогляду формі. До того ж всі метафори новеліста яскраво настроєні і максимально психологізовані.

Метафора новеліста синтезує в собі специфіку прозової і поетичної метафори, остання вражає якраз домінуванням емоційно-психологічного, орнаментального. Як і в поезії, відчувається визначальний вплив контексту, гранична економія словесного матеріалу, сильна формальна конвенціональність (умовність).

Хочеться ще звернути увагу на образно-стилістичні особливості метафори – фрази як втілення глибоко індивідуального, неповторного художнього мислення новеліста, що синтезувало в собі і яскраву образність народної говірки, і складні, широкі асоціації, властиві не лише почуттям, але і гострому, аналітичному інтелекту художника. Гідне подиву вміння новеліста простими словами в межах однієї фрази давати і яскраву замальовку зовнішньої ситуації, й ілюстрацію внутрішнього стану ліричного героя, і своєрідну зав'язку колізії твору, і визначення темпу, ритмічного малюнка.

У Марка Черемшини метафора рідко коли виступає сама по собі, найчастіше вона вживається з іншими експресивними художньо-поетичними фігурами і тропами, зокрема, з виразним епітетом, як, наприклад, у новелі „Карби”. Метафора виступає як особлива форма гармонії всезагальних естетичних уявлень і конкретної духовної індивідуальності творця.

Найчастіше вживає Марко Черемшина порівняння. Якщо виходити із змісту (тематики) порівнянь, то найбільше їх у новеліста фольклорного походження, як-от зіставлення з природою: „Тота челядь на косовиці така голя, гей маків цвіт у городі [7, с. 221]”; „...цієї ночі така пішла вгору, бо хлопів налізло, як трави та листу [7, с. 171]”.

Порівняння з різними предметами побуту та домашнього оточення: „Ії голос летів, гей крилатий ніж, через село і сідав наверху на хаті [7, с. 203]”.

Найчастіше порівняння в Марка Черемшини двочленне із сполучником *гей*, що виконує функцію сполучника *як*, але надає порівнянню своєрідної, так би мовити, народної пісенності, а разом з тим і місцевого колориту. „Лице, як калина, малиною крашене, брови барвінкові, очі, гей на царинці дві черничці, коси, гей головня, чорні, аж блищать, отік би їх віл пооблизував [7, с. 189]”; „Стрункі її, гей з кедрини тесані, ніжки під білою сорочкою дрижали, а широкі бедра з-під запасок кидалися, гей живі сарнята [7, с. 202]”.

Крім того, вживані й сполучники *як*, *мов*, *наче*, *буцім*, *отік*. Сполучник *отік* паралельний значенням до сполучника *ніби*, а разом з тим і відтворює місцевий, гуцульський колорит. Наприклад: „Отік би тот чорний ворон на людську працю насівся, отік би він тій пригоді радувався” („Село потерпає”).

Щодо розвитку різноманітних засобів образності, порівняння як категорія поетики посідає центральне місце в художньому мовленні. Воно є вихідним пунктом для творення багатьох тропів. Як зауважив М. Кондаков, „ порівняння – це один із засобів ознайомлення з предметом тоді, коли визначення предмета неможливе, чи не вимагається. Цей засіб використовується у тому випадку, коли цікаве для нас поняття можна зіставити з іншим поняттям, подібним до нього, і в результаті такого зіставлення краще зрозуміти його [4, с. 498]”.

Художній образ часто будується на аналогіях, відповідностях, зіставленнях. Адже він втілює у собі зв'язки дійсності, а у ній завжди стикаються і відбуваються одна в одній різні форми, грані буття. Образ спирається на універсальний зв'язок і залежність явищ. Порівняння охоплює основне в явищі і дає своєрідне передбачення художнього образу, тому треба мати на увазі не лише його художньо-естетичну функцію, але і його мовну природу.

В арсеналі мовних засобів Марка Черемшини порівняння займає помітне місце, часто вражаючи оригінальністю, високою художністю, глибиною висвітлення думки. Можна виділити 2 групи порівнянь, що ними послуговує новеліст: це традиційно народні і тому певною мірою фразеологізовані та оказіональні, створені самим новелістом з настановою на естетично яскравішу образність мови і засновані, як влучно підмітив П. Плющ, на „тонших, складніших і ширших асоціаціях, вла-

стивих інтелекту художника слова [10, с. 11]". Часто в основі Черемшининих порівнянь лежать яскраві діалектизми. Порівняння, створені письменником з настановою на естетично довершену образність, засновані на тонших, складніших, несподіваних асоціаціях, властивих не лише почуттєвому, але й інтелектуальному рівню художнього слова. Так, у соціально-психологічній новелі „Туга” знаходимо такий приклад: „І відлетіли молодці, легені грешні, як ліс молоденький..., як орли сиві, як вітер з гаю, як піна бистрої ріки [7, с. 186]”.

Дані порівняння – це своєрідні пейзажні образки. Але їх об'єднує одна важлива обставина: за високохудожньою формою знаходимо ту приховану глибину, де зберігається враження від предметів зовнішнього світу, а звідси – різноманітний спектр авторських рефлексів. Ядро цих порівнянь – це кольористичне, глибоко індивідуальне враження автора, зумовлене не лише його власним суб'єктивним світовідчуттям, але й об'єктивними законами імпресіоністичного зображення дійсності.

Часто в основі порівняння лежать ключові змістотворчі і стилетворчі елементи новели. Наприклад, у новелі „Бодай їм путь пропала!” немає жодної портретної характеристики, а зовнішній і внутрішній стан героїв, як „у краплині води” – блискуча художня знахідка, важлива деталь, справляє на читача особливо сильне враження. Максимальної експресії і психологічної напруженості воно досягло у рамках контексту, де кожне слово працює на граничне увиразнення і поляризацію змісту.

Порівняння у деяких новелах Марка Черемшини – це своєрідна лаконічна алегорія моментів власного життя і глибоких драматичних переживань з цього приводу. Через порівняння, причому в межах образності народної мови, Марку Черемшині часто вдається витворити поетичну тональність фрази, поетичну „настроєність” („Основини”, „Грушка”, „Парасочка”, „За мачуху молоденьку”).

Цей високий лад „поетичного вираження” підносить звичайну мову, узагальнює звичайну ситуацію, створює особливе настроєве тло. Відчувається, як стираються грані, між простим, буденним і поетично піднесеним. Марко Черемшина непомітно, ніби з середини показує їх рівноправність. Прості слова, елементи порівняння, такі вагомі і драматичні, набувають найвищої поетичної виразності.

У тропях якнайповніше знаходить своє відображення не лише індивідуальність письменника, його творча манера, а й дух епохи, характер цілого народу, його світобачення.

Проблема, поставлена в статті, без сумніву, актуальна, а значить, і перспективна. Тому вона потребує подальшого її дослідження із залученням ширшого теоретичного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнідан О. Марко Черемшина: Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1985. – 167 с.
2. Засенко О. Є. Марко Черемшина. – К., Держлітвидав, 1951. – С. 58.
3. Зеров М. Твори: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 434.
4. Кондаков Н. И. Логический словарь. – М., 1971. – 658 с.
5. Коцюбинська М. Образне слово в літературній творчості. – К.: Наукова думка, 1960. – 188 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ „Академія”, 1997. – 748 с.
7. Марко Черемшина. Новели. Посвяти Василеві Стефанику. Ранні твори. Переклади. Літературно-критичні виступи. Листи. – К.: Наукова думка, 1987. – 448 с.
8. Музичка А. Марко Черемшина. – Одеса, 1928. – 280 с.
9. Осип Маковей. З життя письменства. – ЛНВ. – 1899. – ІУ. – С. 48-49.
10. Плющ П. П. Слово з глибини чулого серця // Мовознавство. – 1972. – №2. – С. 3-13.
11. Потебня А. А. Теоретическая поэтика. – М., 1990. – 342 с.
12. “Покутська трійця” й літературний процес в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століть. – Дрогобич: Вимір, 2001. – 424 с.
13. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44-67.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена одній з важливих проблем дослідження художнього твору. Автор аналізує засоби поетичного мовлення (епітет, метафору, порівняння), які розкривають багатство його асоціативних відтінків, увиразнюють емоційне й оцінне забарвлення, вказують на домінуючі ознаки стилю Марка Черемшини. Значна увага приділяється з'ясуванню ролі та функції тропів у новелах письменника.

SUMMARY

The article is devoted to one of the most important problems of research of artistic work. The author analyses means of the poetic speech (epithet, metaphor, comparison), which expose the richness of its associative shades, underline the emotional and estimating coloring, indicates on the dominant signs of Mark Cheremshyna's style. Considerable attention is paid to finding out the role and function of tropes in the short stories of writer.

С.В. Форманова,
Т.А. Панасенко
(Одеса)

УДК: 44 Англ + 481 Укр + 398

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАГАДКИ В УКРАЇНСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Проблемі дослідження семантико-стилістичних та синтаксичних особливостей загадки не приділено достатньої уваги в сучасному вітчизняному й зарубіжному мовознавстві. Є деякі поодинокі розвідки цієї проблеми в дидактиці, але в мовознавчій літературі цей аспект не висвітлений. Тому зазначена тема є актуальною. Метою нашої статті є дослідження комунікативної характеристики загадки в українській і англійській мовах. Для досягнення поставленої мети сформульовано такі завдання:

- 1)здійснити теоретичне обґрунтування загадки як лінгвістичної проблеми;
- 2)проаналізувати характерні риси загадки в українській і англійській мовах.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки дослідження загадки мало цікавить не тільки мовознавців, а й дидактів. Існують поодинокі розвідки цієї проблеми [М. Дмитренко 2001; Ф. Євсєєв 2001; Загадки народів СССР 1972; В. В. Митрофанова 1979; Є. Приступа 1971; Г. Швед 1990].

Найбільш ґрунтовне теоретичне дослідження загадки здійснили вітчизняні науковці В.П. Анікін 1963; І.П. Березовський 1962; 1987; І.Я. Франко 1980; А.Н. Журинський 1989. Вони досліджували функції, методи, структуру, семантику, тематику та лінгводидактичну роль загадки.

Майже всі дослідники розглядали загадку як різновид образного мовлення, перш за все метафоричного. Арістотель зазначав: "Якщо хто-небудь зробить таким [тобто метафоричним] все мовлення, то вийде <...> загадка <...> ... ідея загадки та, що говорячи про дійсно існуюче, об'єднує в собі навіть неможливе" (переклад наш – С.Ф., Т.П.) [1, с. 113-114]. Як ознаку відмінності загадки помічено, що вона не підкоряється вимогам стриманості і ясності, які ставляться до образного мовлення [5, с. 3].

Федір Євсєєв пропонує таке визначення: "Загадка (англ. riddle, фр. *enigme*, нім. *ratsel*) – один з найбільш своєрідних, з домінантною інтелектуальною функцією, жанрів народної творчості" [4, с. 209].

У словнику В. Даля читаємо: "Загадка – є предмет, дещо загадкове, сумнівне, невідоме, що викликає зацікавленість або натяк, непряма мова, недомовки; короткий інакомовний (алегоричний) опис предмету, запропонований для відгадки" (переклад наш – С.Ф., Т.П.) [3, с. 566].

У словнику Б. Грінченка пропонується таке визначення: "Загадка – це короткий фольклорний твір, побудований на інакомовності, метафорі, алегорії, описові предметів, явищ, живих істот у запитальній чи стверджувально-констатуючій формі (де це питання відчувається) і потребує відгадки, відповіді, розшифрування зумисне закодованої символічної інформації з метою активізації пізнавальної діяльності; формування навичок логічного, абстрактного мислення; розвитку кмітливості, спостережливості; естетичної насолоди; розваги, гри і опосередкованого виховання чи випробування розумових здібностей людини за певних обставин" [6, с. 3].

Тлумачний словник А. Hornby подає таке тлумачення загадки: "Riddle 1. question, statement or description, intended to make a person think hard in order to know the answer or meaning: know the answer to a...", що означає: "Загадка – питання (твердження або опис), яке передбачає ретельне обдумування людиною для того, щоб та дізналася відповіді на поставлене питання, або розв'язання загадки" (переклад наш – С.Ф., Т.П.) [11, с. 551].

Загадка – вид усної народної поетичної творчості. Вона подає поетично-умовне відображення предметів чи явищ, дійсності що, оточує людину, найчастіше в інакомовній формі. Лише відчувши й зрозумівши цю поетичну умовність, можливо відгадати загадку, вловити у незвичайному, іноді навіть фантастичному художньому образі реальний життєвий сенс.

Поза відгадкою загадка просто не існує. Загадка з відгадкою – це своєрідний діалог, в якому один з учасників виявляє вміння образно сприймати, відображати й малювати світ, а інший – спостерігати, розуміти, уявляти й логічно мислити.

Припускається незримий контакт між творцями загадок і читачем, а також живе спілкування з читачем, який загадує загадки й тими або тим, хто їх буде відгадувати.

Про велике пізнавальне, виховне та розвивальне значення загадок К.Д. Ушинський у методичному poradniku до „Рідного слова” писав: "Загадки я вмiщав не з тiєю метою, щоб дитина сама вiдгадала загадку, хоч це може часто статися, бо багато загадок – простi; а для того, щоб дати розумовi дитини корисну вправу: пристосовувати вiдгадку, сказану, можливо, вчителем до загадки i дати привiд до цiкавої та корисної бесiди, яка закрiпитьсь в розумi дитини саме тому, що мальовнича i цiкава для неї загадка заляже мiцно в її пам'ятi, приєднуючи до себе й усi пояснення, до неї прив'язанi... Одне слово, я дивився на загадки як на мальовничий опис предмета" [10, с. 427-428].

Загадка є хорошим стимулятором аналітико-синтетичної діяльності розуму дитини. У загадці дається образ предмета на основі його ознак. Дитина повинна добре запам'ятати ці ознаки, щоб потім відтво-

рити їх в уяві. У розгадуванні загадки, таким чином, беруть участь мислення, уява, пам'ять.

Отже, загадка відіграє неабияку роль у мовленні людини.

Характерними для загадок є яскраво виражені інтернаціональні мотиви, що зумовлюються спільністю предмета загадування для різних народів. Справді, переслідуючи насамперед утилітарну мету, загадки відображали навколишнє оточення людини, її щоденну працю й постійну боротьбу за існування, а умови цієї боротьби з природою, щоденний побут трудівника мали чимало спільного у різних племен. Цим і пояснюється спільність тем і мотивів у загадках різних народів світу.

Проте й при схожості в характеристиці цих головних ознак загадок різних народів є й відмінності. Національний колорит виявляється тут при характеристиці додаткових, другорядних ознак предмета. У кожного народу є свої улюблені предмети для загадування, свої найхарактерніші поетичні образи, свої переважні прийоми побудови загадок.

Навколишня природа, національний психічний склад життя народу формують своєрідність народного мистецтва і, в тому числі, загадок.

Так, на прикладі української та англійської мов проведемо паралелі такого явища природи, як **сніг**:

Скатертину біла увесь світ накрила [9, с. 252].

Загадка спрямована на те, щоб дитина розв'язала її за допомогою асоціації: що це за біла скатертину, яка накрила весь світ. Звичайно, дитині не важко зрозуміти, що це сніг.

*І не борошно, а білий,
І не вата, а м'який,
І, як дзеркало, блискучий, –
Покриває гори-кручі,
Застилає землю вкрай,
Щоб був кращій урожай.
Що це буде? – Відгадай!* [2, с. 34]

Ця загадка вимагає від дитини її розв'язання за допомогою аналогій: що, крім борошна, може ще бути білим; що може бути м'яким, але не вата; що може бути блискучим, та не дзеркало і за яких саме умов взимку може статися гарний урожай влітку. Зазначені аналогії допомагають дитині поступово дійти до розв'язання загадки.

*В небі хмара пролітала,
Білий пух порозсипала.
Він на землю міцно ліг.
Називають його... [2, с. 20]*

Загадка складається з інформації, яка за допомогою рими містить натяк, що дозволяє дитині її розв'язати.

Англійські загадки напрочуд прості: одноманітні й конкретні.

What is white and falls on the top of the roof? [8, с. 24]

Зауважимо, що загадки (riddles) в англійській мові набагато простіші, ніж українські, більш конкретні за змістом і не викликають асоціацій. Таке природне явище, як **сніг** передається лише одним простим реченням, яке не вражає асоціаціями, аналогіями, навіть римою, – в ньому звучить суцільна конкретність, яка не дає можливості уявити, подумати; все просто: вистачить лише згадати – що ж біле падає на дахи будинків? Вважаємо, що такі загадки не містять розвивальні функції, а спрямовані лише на комунікативний аспект. На нашу думку, загадки в англійській мові більш схожі на скоромовки. Вони такі ж лаконічні й спрямовані лише на артикуляційні здатності мовця.

Отже, загадки, як і інші фольклорні жанри, благодійно впливають не лише на розвиток сучасної української літературної мови, а на етнопедагогічні особливості нашого народу. Постійно збагачуючись, удосконалюючись, усвоюючи усе нові теми, предмети, навколишнього речового світу, загадки поступово ставали важливим, цінним джерелом життєвого досвіду широких верств народу.

І все ж цей жанр народної творчості досі є одним з чи не найменш вивчених. Ще недостатньо досліджена образна система загадок, їхні взаємозв'язки з іншими фольклорними жанрами, не створено монографічного дослідження про ці перлини народної творчості. Тим часом в усній традиції загадка й нині живе повнокровним життям, постійно оновлюючись і розвиваючись. У багатьох творах і сьогодні активно засвоюються та виявляються яскраві, специфічні форми художнього вислову, відлунує народний гумор; багато зразків цього своєрідного жанру позначено глибокою народною мудрістю, дотепністю, вигадливістю. Українські народні загадки, як і аналогічні твори інших народів, складають цінний фонд, який може бути використано у процесі виховання підростаючого покоління. Чималий інтерес вони становлять і для масового читача, а тому заслуговують на широку популяризацію.

У результаті здійсненого дослідження ми дійшли таких висновків: 1) проблема загадки недостатньо розв'язана в лінгвістичній науці, що відкриває перспективу дослідження. Здійсненні розвідки є поодинокими спробами, які намагалися розв'язати вчені, але й вони не дають повної характеристики загадки з лінгвістичних позицій; 2) структура, будова, семантика загадки суто відрізняються в українській і англійській мовах. В українській мові загадку побудовано з розвивальною метою, яка примушує дитину розмірковувати, здійснювати аналогії, порівнювати характерні риси і ознаки. В англійській мові загадки мають просту структуру, порівнюють одноманітні явища й конкретизують питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Об искусстве поэзии. – М., 1957.

2. Відгадай! Загадки, прислів'я, приказки та скоромовки у дитячому садку / Упор. Л.В. Гураш, Г.Г. Ключова, А.М. Богущ. – К., 1981.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1. – М., 1978.
4. Євсеев Ф. Загадка // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці, 2001.
5. Журинский А.Н. Семантическая структура загадки: Неметафорические преобразования смысла / Отв. ред. Н.В. Охотина. – М., 1989.
6. Народні загадки. – К., 2003.
7. Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 т. – Т. 2. – К., 1996.
8. 300 загадок на английском языке для школьников / Сост. Т.А. Соловьёва. – М., 1963.
9. Українські прислів'я, приказки, загадки / Упор. К.І. Приходченко. – Д., 2002.
10. Ушинський К.Д. Твори в 6-ти томах. – Т. 2. – К., 1954.
11. Hornby A.S. with the assistance of Cristina RUSE. Oxford student's dictionary of current English. – Oxford: Oxford University Press, 1983.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено теоретичний аналіз загадки як лінгвістичного явища в українській і англійській мовах, систематизовано точки зору мовознавців, проаналізовані характерні риси загадки в українській і англійській мовах.

За допомогою цікавих прикладів ілюструється аналіз загадки як мовознавчої проблеми в українській і англійській мовах.

SUMMARY

The article deals with the theoretical analysis of the riddle as linguistic phenomenon in Ukrainian and English languages; systematized linguist's point of views; are typical traits of the riddle in Ukrainian and English languages analysed. It contains a lot of interesting examples which illustrated the analysis of the riddle as linguistic problem in Ukrainian and English languages.

УДК 821. 161. 2. 09 (Осьмачка)

ТВОРИ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ В НАРАТОЛОГІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Протягом останнього десятиліття в українському літературознавстві відбувалося суттєве оновлення методологічних орієнтирів, засвоювалися й апробувалися нові аналітичні стратегії, серед яких помітне місце належить наратології, або теорії оповіді. Аналітичний інструментарій, розроблений зарубіжними наратологами (Ж. Женеттом, М. Бал, В. Шмідом та ін.) дозволяє вирішувати й ті завдання, що виходять за межі власне наратологічної проблематики, зокрема питання об'єктивації авторської свідомості в літературному творі. Оскільки ключем до розуміння принципів реалізації авторських інтенцій і в окремому творі, і в усій художній спадщині митця може стати вивчення суб'єкта вислову, категоріальний апарат і аналітичні прийоми наратології, що «як методологія аналізу оповідної структури тексту дозволяє максимально чітко визначити суб'єктів оповіді (автора, наратора, персонажа тощо) в будь-якому творі» [7, с. 23], доцільно інтегрувати в методологічну систему подібного дослідження.

Автори тих небагатьох розвідок (Н. Зборовська, Т. Конончук, Р. Мовчан, М. Моклиця, О. Слоньовська та ін.), де розглядаються епічні та ліро-епічні твори Т. Осьмачки, не ставлять за мету з'ясувати специфіку функціонування суб'єкта вислову, а отже, питання, важливе для цілісного розуміння художнього доробку митця, до цього часу залишається без належної уваги. Мета нашої роботи полягає у спробі виявити деякі особливості механізму об'єктивації авторської свідомості в епічних та ліро-епічних творах Т. Осьмачки, схарактеризувавши функціонування суб'єкта вислову в процесі словесної презентації історії. Реалізація поставленої мети вимагає застосувати аналітичний інструментарій наратології. Розглядаючи твори Т. Осьмачки в такому ракурсі, будемо враховувати досвід наратологічних студій М. Ткачука, В. Букачич, О. Капленко, Н. Мафтин, Ю. Осадчої, М. Руденко, О. Ткачука та інших українських літературознавців. У процесі аналізу художнього матеріалу слід зосередитися на характеристиках суб'єкта мовлення, які є значущими з погляду репрезентації авторської свідомості, а саме, звернути увагу на ступінь поінформованості, оповідача і співвідношення нараторіальної і персональної точок зору.

Основою загальної стратегії репрезентації авторської свідомості в окресленому масиві творів Т. Осьмачки є послідовно витримувана по-

зиція суб'єкта мовлення: як гетеродієгетичний наратор він не фігурує в зображуваному світі, дистанціюється від епічної фабули (сфери дії персонажів), а отже, виконує лише функцію словесної презентації історії. За термінологією українських літературознавців, носій мовлення такого типу є оповідачем [1, с. 146–148]. Перебуваючи поза межами зображеного світу, оповідач усе ж допускає безпосередні «втручання» у виклад історії. Вони оформлюються як різноманітні за ідейно-тематичним змістом відступи, що експліцитно відображають ракурс бачення, репрезентований його свідомістю. Окрім того, властивий оповідачеві ракурс бачення дістає опосередковане вираження через закономірності, які визначають обсяг його знання (у тому числі й тоді, коли цей обсяг пов'язаний зі зміною точки зору). Ступінь поінформованості оповідача («наративна компетентність») виявляється не лише в розумінні сенсу і зв'язку подій, що відбуваються у світі персонажів, але й у його здатності до інтроспекції у свідомість героїв, «усюдисущості» (або у відсутності цих якостей) [9, с. 68]. Обмеження, які накладає суб'єкт мовлення на свою обізнаність, можуть обумовлюватися тим, що він «стає на точку зору якоїсь дійової особи» [8, с. 168], а отже, – хоча й питання про точку зору не зводиться лише до обсягу знання, – ступінь поінформованості оповідача є необхідною складовою її вираження.

Просторова компетенція суб'єкта мовлення в епічних та ліро-епічних творах Т. Осьмачки не пов'язана з якимись обмеженнями щодо його місцезнаходження: оповідач здатний висвітлювати події, доволі віддалені у просторі (зокрема, дія повісті «Ротонда душолюбців» розгортається в Куцівці, Києві, Москві). Властива оповідачеві всюдисущість іноді дістає експліцитне вираження у висловах, які сигналізують про його «переміщення» у просторі, акцентуючи одночасність зображуваного (наприклад в оповіданні «Психічна розрядка»: «І ось у неділю, коли сонце підбилося під 10 годину і Гарасим сидів оце під берестком, то його вся родина була в хаті...» [5, с. 20]).

Свою часову компетенцію суб'єкт мовлення демонструє, набуваючи здатності виходити за межі тієї часової площини, у якій розгортається дія твору в даний момент. Обізнаність оповідача, таким чином, можуть засвідчувати анахронії – «різноманітні форми невідповідності між порядком історії і порядком оповіді» [2, с. 72]. Найчастіше часова компетенція суб'єкта мовлення виявляється в ретроспективних резюме [див.: 2, с. 126–127], що, супроводжуючи першу появу персонажа, інформують про події його життя, які передують зображеним. Подібні біографічні екскурси висвітлюють минуле Гордія Лундика («Старший боярин»), Івана Нерадька («План до двору»), Гарасима Сокири («Психічна розрядка»), Пилипа Комара («Мишани»), Маздигона («Ротонда душолюбців»). Докладна обізнаність оповідача з передісторією уможливує не лише резюмований виклад, але й ретрос-

пекції у формі «достовірно» відтвореної деталізованої сцени (розмова Івана Нерадька зі шкільним інспектором у повісті «План до двору», «найстрашніший випадок» із дитинства Івана Бруса в повісті «Ротонда душоубців») або ітеративної оповіді [див.: 2, с. 143] (епізоди життя Свиридової матері в поемі «Поет», ретроспекції аналогічної тематики в повісті «Ротонда душоубців»). Антиципації, які зрідка зустрічаються в досліджуваних творах Т. Осьмачки, розширюють часову компетенцію оповідача, засвідчуючи принципову можливість його знання про події, що матимуть місце після моменту нарації. Як правило, антиципації є невіддільними від актуалізації наративної дії оповідача, від його зображення в якості суб'єкта творчості, що, власне, і вмотивовує його обізнаність із подальшими подіями. У поемі «Поет» десята пісня («Правда»), до якої включено лише оповідачеві відступи, – а отже, у центрі уваги тут перебуває постать оповідача (зокрема його іпостась суб'єкта творчості), – містить повідомлення про подію, зображену в наступних розділах твору (загибель родини Свирида).

Як бачимо, в епічних та ліро-епічних творах Т. Осьмачки оповідач може виявляти просторову і часову «всюдисущість», яка, проте, не стає заперукою його всезнання. Обмеження в поінформованості суб'єкта мовлення унаочнюється в ретроспективному викладі історії о. Дмитра Діяковського («Старший боярин»). У деяких її епізодах обсяг знання, властивий оповідачеві, становлять переважно ті факти, які могли бути відомими сторонньому спостерігачу, імовірно, мешканцю Тернівки. «Усюдисущий» наратор оповідання «Психічна розрядка» обмежується лише припущеннями щодо сенсу подій («Видно, така «психічна розрядка» була явищем сподіваним і цілком зрозумілим...» [5, с. 25]) чи мотивації вчинків персонажа («...голова колгоспу може згарячу і помилився, витягнувши ключа замість зброї, або може її в нього й не було...» [5, с. 21]). Іноді про відхід від позиції всезнання свідчать не тільки неповнота чи варіативність інформації, але й посилення на джерело, тобто мотивація обізнаності оповідача («І кажуть, що це упрохав Кагамлик, щоб так ховали, бо у їх у Ташлику українізували церкву і люди знають, як такого чоловіка ховати по-своєму, по-українському...» [3, с. 260]).

Хоча у досліджуваних творах Т. Осьмачки всезнання суб'єкта вислову є принципово можливим, він накладає певні обмеження на свою поінформованість, – причому не лише тоді, коли переходить на точку зору персонажа. Розглянуті коливання ступеня поінформованості оповідача – від усезнання до позиції стороннього спостерігача, якому не доступний увесь сенс зображуваних подій, – швидше за все, не набувають значення тенденції і мають витлумачуватися в кожному конкретному випадку. Однак тенденція, пов'язана зі змінами ступеня поінформованості, усе ж існує, визначаючи особливості функціонування оповідача в якості суб'єкта психологічного аналізу.

Обмеження обізнаності наратора в епічних та ліро-епічних творах Т. Осьмачки стає найбільш відчутним у процесі зображення психологічної сфери персонажів, адже ступінь поінформованості оповідача зумовлений іще й тим, чи він здатний «проникати» у внутрішній стан героїв, чи володіє достовірним знанням про нього. Розглядаючи поінформованість оповідача в зазначеному аспекті, будемо відмежовувати зображення свідомості персонажа «зсередини» – з позиції наратора, здатного до інтроспекції, – та зображення світу крізь призму свідомості персонажа, коли він виступає суб'єктом перцепції. Б. Успенський, досліджуючи вияви точки зору у плані психології, не вдається до такого розмежування, проте на його необхідності наполягає В. Шмід, який зауважує: «Інтроспекція і перцептивна точка зору – це різні речі. Перша стосується свідомості персонажа як об'єкта, друга – як призми сприйняття» [9, с. 126].

Загальна стратегія розкриття психологічної сфери персонажів, реалізована у більшості досліджуваних творів Т. Осьмачки, полягає, на нашу думку, у вибірковій інтроспекції, тобто оповідач може займати «внутрішню» позицію, зображуючи лише певне коло дійових осіб. Поінформованість про внутрішній стан того чи іншого персонажа дістає вираження у здатності оповідача безпосередньо описувати відчуття героя, повідомляти про зміст його сновидінь чи марень, не перекладаючи цієї функції на самого персонажа, передавати його вербалізовані думки у формі цитованого, транспонованого (у тому числі й у формі невластиве прямої мови), наративного дискурсу [докладно про ці форми презентації дискурсу персонажа, у тому числі і «внутрішнього» мовлення, див.: 2, с. 189-190].

З позиції суб'єкта мовлення, наділеного достовірним знанням про внутрішній стан, зображуються головні герої більшості епічних та ліро-епічних творів Т. Осьмачки: Гордій Лундик («Старший боярин»), Іван Нерадько («План до двору»), Гарасим Сокира («Психічна розрядка»), Свирид Чичка («Поет»), – що, однак, не виключає можливості розкриття їх психологічної сфери і без застосування інтроспекції. Як правило, оповідач детально фіксує динаміку психологічної сфери центральних персонажів, насичуючи текст висловами, що описують внутрішній стан, зокрема *verba sentiendi*, або «дієсловами відчуття», – «він відчув», «йому здалося» та ін. [див.: 8, с. 144] («І похолоділо в його [Гордія Лундика] душі. Він відчув безодню світову як продовження тієї пустки життєвої, серед якої його маленьке серце билось тривогою, чуючи свою приреченість, мабуть, їй, уже світовій пустелі. З'явилося дике бажання схопитися і бігти до тітки...») [6, с. 11]. Поінформованість про внутрішній стан дозволяє оповідачеві обходитися без посередників і в розкритті змісту видінь Гордія Лундика, снів Свирида Чички й Івана Нерадька, марення Івана Бруса, тоді як зображені з так званої «зовнішньої» позиції Горпина Корецька («Старший боярин»), Свиридова мати («Поет»), дід

Магула Гагаяшка («План до двору») розповідають про свої сновидіння самі, виступаючи в ролі вторинних нараторів.

Серед усіх форм презентації вербалізованих думок центрального персонажа у творах Т. Осьмачки переважає транспонований дискурс, що найчастіше набуває вигляду непрямой мови («І мигнула в його [Івана Нерадька] думка, що всі зайці – це метаморфоза якоїсь нещасної людської породи, яку всі племена переслідували і на кожному кроці нищили» [6, с. 216]), але й нерідко – невласне прямої («Хлопець [Іван Нерадько] знов лишився з мовчазним дідом, який вже став йому противний, що навіть виникло бажання покинути та й тікати. Але ж він і не починав. Де ж його малярське причандалля? Ага! Хазяйка його положили на столі. Ось олівець, і дикт, і патрет Петлюри. Взяв у руки і сів на лаві. Знов почав придивлятися до обличчя... Ні. Нічого не виходить... [...] Ну, аж тепер пропав. Аж тепер шило вилізло з мішка і показало, що товариш художник простісінький невіглас, недоука і шахрай...» [6, с. 200-201]). Фіксація перебігу думок головного героя у формі цитованого дискурсу не є поширеним прийомом в епіці та ліро-епіці Т. Осьмачки. Цитоване «внутрішнє» мовлення здебільшого має незначний обсяг (1-2 фрази) і лише в поодиноких випадках набуває вигляду розгорнутих монологів (наприклад, роздуми Івана Бруса про долю матері в повісті «Ротонда душогубців»). У ролі самостійного прийому презентації вербалізованих думок майже не використовується наративований дискурс: він, як правило, позначає перехід від оповіді про події до зображення психологічної сфери, яке найчастіше здійснюється у формі транспонованого дискурсу. Слід зауважити, що тенденція до комбінування різних форм презентації «вимовленого» або «внутрішнього» дискурсу, яку відзначає Ж. Женетт [2, с. 192], повною мірою виявляється й у творах Т. Осьмачки. Найчастіше відтворення вербалізованих думок центрального персонажа відбувається зі «зсувом» від наративованого дискурсу до транспонованого і від непрямой мови до невласне прямої: «...вранішні пташині звуки він [Гордій Лундик] сприймав наполовину як співи дружок тієї молоді, що ходить по селу напередодні вінчання і запрошує родичів на весілля. А ті велетенські дві тополі, між якими були ворота в двір, світилися до розпеченого сходу блискучим ряботинням листків. З першого погляду думка говорила, що то висять на гілляках тисячі маленьких дзеркалець, і ворушаться вітром, і світяться сонцем. Але де ж молода до цих вранішніх дружок та до блиску тополь, примочених досвітньою рососою? [...] А! Ось її голова підводиться над селом. А її прикраси, зачепившись за садки та за хати і за далекий ліс, натяглися до небес, неначе пасма гарячого проміння. Сонце. Сонце! Це сонце так зустрічають півні. Це вони співають, а не дружки. І Гордій, ніби прокинувшись з дрімоти, протер рукою очі і став квапитися...» [6, с. 93]. Як бачимо, аналіз психологічної сфери центрального персонажа здійснюється із позиції, що перед-

бачає достовірне знання про внутрішній стан дійової особи. Отже, у більшості епічних та ліро-епічних творів Т. Осьмачки оповідач виявляє здатність до інтроспективного зображення головного героя, тоді як його поінформованість про психологічну сферу інших персонажів найчастіше обмежується лише фактами їх поведінки.

Зображення дійових осіб із «зовнішньої» позиції у творах Т. Осьмачки здійснюється обома способами, про які говорить Б. Успенський [див.: 8, с. 143]: оповідач із підкресленою об'єктивністю фіксує дії персонажів, не проникаючи у сферу їх почувань («...Свирид на берег біг у лотоки, / ...а дід, побачивши таке, устами / щось шепотів, клав руку до щоки...») [4, с. 36]), або – найчастіше – не лише описує зовнішні прояви психологічних процесів, але й висловлює власні припущення щодо внутрішнього стану героїв («Це зачепило Кужелівну, мабуть, дуже дошкульно, бо вона враз аж задихалася і стали у неї слова вириватись напружено і поодинокі» [6, с. 117]). Фрагменти тексту, що репрезентують цей спосіб розкриття психологічної сфери персонажів, насичені спеціальними словами-«операторами» («мабуть», «здавалося», «видно», «ніби» та ін.), які, супроводжуючи дієслова внутрішнього стану, дозволяють «трансформувати опис зсередини в опис ззовні» [8, с. 145]. У процесі зображення персонажа із «зовнішньої» позиції оповідач іноді опосередковано вказує на специфіку здійснюваного психологічного аналізу, актуалізуючи «присутність» спостерігача, який сприймає та інтерпретує зовнішні прояви емоцій: «...панна Варка, обернувшись лицем до лутки, дала волі почуттю, що скидалось на плач. Від його не здригалися ні плечі, ні стан... А все ж таки стало б сумно тому, хто зрозумів би розпачну непорухність німотної дівчини» [6, с. 59].

Однак якщо в оповіданні «Психічна розрядка» лише свідомість головного героя описано з позиції оповідача, поінформованого про його внутрішній стан, то в поемі «Поет» й усіх повістях Т. Осьмачки інтроспективне зображення може поширюватися й на інших персонажів. У повістях «Старший боярин», «План до двору» й поемі «Поет» подібна об'єктивність суб'єкта мовлення виявляється зрідка, переважно в найбільш драматичних, ключових епізодах і становить, швидше, виняток, ніж правило. Елементи інтроспективного зображення розкривають внутрішній стан Степана Чички – у мить найбільшої небезпеки для його сина (друга редакція поеми «Поет»), а також деякі нюанси психологічної сфери героїнь повісті «Старший боярин»: Варки – під час вирішальної розмови з Гордієм, Горпини Корецької, охопленої тривожними передчуттями, які нав'яв віщій сон, наймички Дуньки, яка, залишаючи садибу Діяковського, уявляє порожні кімнати і домовика, що сумуватиме за господарями. У повісті «План до двору» в такий спосіб іноді зображується свідомість Мархви, Євгена Шияна, маленької Ніни, навіть Єшки Хахлова – персонажа, що дістає неоднозначну оцінку, а також колективного суб'єкта – селян

Попівки. Порівняно з повістю «Старший боярин», у цьому творі відчувається тенденція до деталізації інтроспективного зображення персонажів, зокрема, їх вербалізовані думки передаються не лише у формі наративованого дискурсу або непрямой мови, але і як невласна пряма мова.

У повісті «Ротонда душоубців» не тільки розширюється коло персонажів, свідомість яких описано (хоча б епізодично) з позиції поінформованого оповідача, але й суттєво змінюється характер інтроспективного зображення. Якщо у внутрішній стан Чудієва, Маздигона, фельдшера Онопрейовича та деяких інших персонажів суб'єкт мовлення «проникає» лише зрідка, то в розкритті психологічної сфери Овсія Бруса (розділи «На курорти», «Утеча з пастки»), Гапусі («Гапуся у мандрах»), Олени Щоголевої («Тривога», «Чудієв») та чекіста Парціоні, антипода головного героя («Гапуся на допиті», «Стуця») в окремих сценах або й у низках епізодів послідовно застосовується «внутрішня» позиція і використовується весь арсенал зумовлених нею засобів зображення. Слід зауважити, що презентація вербалізованих думок цих персонажів здійснюється за тими самими принципами, що й передача «внутрішнього» мовлення головного героя. Разом із тим, характер вибіркової інтроспекції в повісті «Ротонда душоубців» не суперечить загальній тенденції: «привілейоване» становище центрального персонажа все ж зберігається. Як правило, свідомість Івана Бруса зображується інтроспективно, а психологічну сферу іншого персонажа (або інших персонажів), задіяного в тій самій сцені, оповідач описує із «зовнішньої» позиції (згадаємо співвідношення обох способів словесної презентації психологічної сфери в розділах «Іван Овсійович і батько» і «На станцію»). Таким чином, ігноруючи потенційне всезнання у плані психології героїв, суб'єкт мовлення принципово обирає об'єктом інтроспективного зображення саме центрального персонажа.

Імпліцитно відтворюючи ракурс бачення, властивий оповідачеві, співвідношення використовуваних точок зору виступає одним з елементів механізму об'єктивації авторської свідомості на наративному рівні. Серед усіх підходів до розв'язання проблеми точки зору (Ж. Женетт, М. Бал, Б. Успенський та ін.) найбільш раціональним видається дихотомічне розуміння цього поняття, запропоноване В. Шмідом. На думку науковця, «наратор має дві можливості передавати події: застосовуючи свою власну точку зору – *нараторіальну* – або точку зору одного чи декількох персонажів – *персональну*» [9, с. 127], причому саме другий член цієї опозиції є маркованим [9, с. 128]. Мета нашої роботи вимагає перш за все виявити закономірності використання персональної точки зору наратором епічних та ліро-епічних творів Т. Осьмачки і таким чином з'ясувати, як розподіляються функції носія точки зору між оповідачем і персонажами, що, очевидно, дозволить уточнити ієрархію суб'єктів свідомості. У досліджуваних творах маркованість персональної точки зору є помітною

не в усіх планах її можливого вияву [див.: 9, с. 127], а переважно у просторовому і перцептивному, – саме на них слід зосередити увагу.

Подібно до інтроспективного зображення свідомості персонажів, застосування персональної точки зору наратором поеми «Поет», оповідання «Психічна розрядка» і повістєвої прози Т. Осьмачки характеризується певною вибірковістю: носієм точки зору – як і об'єктом інтроспективного зображення – обов'язково (хоча б на короткий час) стає центральний персонаж, причому в оповіданні «Психічна розрядка» і поемі «Поет» суб'єкт мовлення не використовує навіть епізодично точку зору жодної дійової особи, окрім Гарасима Сокири і Свирида Чички.

Перехід суб'єкта вислову на просторову чи перцептивну позицію персонажа зумовлює передусім зміну ступеня обізнаності, точніше, зменшення обсягу інформації, якою здатний оперувати оповідач [див.: 9, с. 137; 8, с. 168]. Подібне обмеження найбільш наочно демонструє номінація персонажів. В епізоді, де йдеться про перебування Гордія Лундика серед братчиків «Першого куреня вільних українців» («Старший боярин»), оповідач, наближаючи ступінь власної поінформованості до обсягу знання головного героя, починає вільно вживати ім'я тієї чи іншої дійової особи лише після того, як його може почути Гордій у розмові учасників сцени. Дехто з братчиків, відповідно до інтерпретативних можливостей центрального персонажа, так і залишається «безіменним», фігуруючи під тією «назвою», яка фіксує особливості зовнішності («грубий селянин», «одноокий»), а отже, виступає цілком імовірним результатом спостережень Гордія Лундика.

У творах Т. Осьмачки суб'єкт мовлення нерідко використовує тільки просторову точку зору персонажа. Так, співвіднесеність лише із просторовою позицією Гордія Лундика відчувається в зображенні берегів Тясмину поблизу садиби Горпини Корецької, схованки братчиків «Першого куреня вільних українців», маєтку Харлампія Проня («Старший боярин»), із просторовою позицією Гарасима Сокири – у розповіді про візит до Моцюри і в описі краєвиду Дніпра, який міг споглядати герой твору, стоячи біля мурів Кирилівської лікарні («Психічна розрядка»). Центр просторової орієнтації оповідача в таких випадках збігається з місцезнаходженням головного героя, що засвідчують відповідні маркери (мовні одиниці, які є носіями дейктичної функції), переміщується, коли той перебуває в русі, поле зору суб'єкта мовлення обмежується перспективою, доступною дійовій особі, – але жодна деталь не вказує на те, що саме персонаж виступає суб'єктом сприймання. Ілюстрацією цього твердження є опис Лебединського монастиря, поданий оповідачем із просторової точки зору Гордія Лундика: «І, діставши найнижчу гілляку, він видерся на дерево. З його було справді видно весь монастирський двір. З правого боку у дворі виднілися дві церкви між тополями у місячнім сьайві. З лівого було кладовище, а внизу черницькі келії

серед вишень і бузкових кущів» [6, с. 87]. Однак у більшості випадків оповідач, використовуючи просторову персональну точку зору, усе ж передає персонажеві функції суб'єкта свідомості. Подібне сполучення є характерним, зокрема, для розповіді про візит Гордія Лундика до о. Діакоського і його повернення до тітчиної оселі («Старший боярин»), про втечу Івана Нерадька від переслідувачів («План до двору»), про путь Івана Бруса від батькової хати до залізничної станції, а також для частини епізодів його перебування у в'язниці («Рогонда душогубців»).

Персональну точку зору, виражену одночасно й у просторовому, і в перцептивному (або тільки в перцептивному) плані, маркують, окрім відповідного обсягу знання, ознаки, які свідчать про те, що зображуване постає актуальним змістом свідомості дійової особи: вибірковість сприймання, інтеграція сприйнятого в індивідуальний досвід персонажа, виразно індивідуалізована перцепція. У досліджуваних творах Т. Осмачки втілення перцептивної персональної точки зору пов'язане передусім із реалізацією селективної функції свідомості головного героя, яка полягає у виокремленні певних об'єктів або деталей відповідно до логіки сприйняття, властивої цій дійовій особі. Засобами формального вираження селективної функції виступають часто використовувані оповідачем дієслова з семантикою сприймання: «побачив», «помітив», «зауважив» та ін. («І він [Гарасим Сокира] став дивитися на стіну зверху до низу і помітив у ній видовбані східці, аж чорні давниною. А під ними при самій землі він побачив дірку крізь мур» [5, с. 24]). Вербалізована в такий спосіб селективна функція свідомості героя поєднується найчастіше з освоєнням сприйнятого, що відтворюється через асоціювання й інтерпретування, які відповідають ступеню поінформованості і логіці мислення персонажа, та маркується вживанням дієслів на позначення мислительних процесів: «упізнав», «зрозумів», «подумав» та ін. («Гордій, переходячи двір, помітив коня, і думка шибнула, що кінь схожий на казкового Маркуриноного Ремеза...» [6, с. 40]). Інакше кажучи, у творах Т. Осмачки при зображенні світу крізь призму свідомості дійової особи оповідач насамперед фіксує відповіді на запитання «Що це? Що це нагадує?», актуальні в індивідуальному вимірі персонажа, – тобто результати інтеграції сприйнятого в його індивідуальний досвід, – і лише зрідка відтворює безпосередні враження суб'єкта свідомості, які є результатами власне індивідуалізованої перцепції. Один із небагатьох випадків фіксації такого виразно суб'єктивованого сприйняття (у комбінації із селективною функцією свідомості центрального персонажа) бачимо в повісті «Старший боярин»: «Світла дня тут було повно. І воно його [Гордія Лундика] вразило. Він схвильовано побачив невиразно окреслений гурток людей, а в них за спиною двоє вікон, відчинених у сад. [...] Між вікнами під стелею у затінку страшно рельєфно виступала ікона св. Миколая» [6, с. 40].

Областно застосування перцептивної персональної точки зору у творах Т. Осьмачки іноді може бути розкриття психологічної сфери дійових осіб. Хоча суб'єктом психологічного аналізу, здійснюваного як із «внутрішньої», так і із «зовнішньої» позиції, найчастіше виступає сам оповідач, до головного героя в поодиноких випадках переходить функція фіксації й інтерпретації зовнішніх проявів емоційного стану інших персонажів («Іванові Овсійовичу такі картини уже були давно знайомі, і йому здавалося, що і батько про цю синову обізнаність добре знає і говорить зараз тільки через те, що його безпорадність ослабла і що від неї можна виборсатися...» [3, с. 183]), а також особливостей власної психологічної сфери («...він [Гордій Лундик] добре знав, що всі ці настрої його покинуть тоді, коли перед ним розкинуться степові простори...» [6, с. 49]).

Стратегія використання персональної точки зору в епічних та ліро-епічних творах Т. Осьмачки загалом повторює принципи вибіркової інтроспекції. Слід зауважити, що кореляцію між застосуванням перцептивної персональної точки зору й інтроспективним зображенням у досліджуваних творах певною мірою зумовлює об'єктивна закономірність, оскільки «техніка зображення світу таким, яким його сприймає персонаж, передбачає інтроспекцію наратора у свідомості персонажа» [9, с. 126]. Отже, функцію суб'єкта свідомості може виконувати дійова особа, психологічна сфера якої є «доступною» для оповідача, проте перехід суб'єкта мовлення лише на просторову позицію персонажа цього не вимагає. З огляду на те, що у творах Т. Осьмачки персональна точка зору виявляється переважно й у просторовому, і в перцептивному плані, серед її носіїв бачимо насамперед тих персонажів, свідомість яких зображується з позиції поінформованого оповідача. У повістях «Старший боярин» і «План до двору», окрім головного героя, носіями точки зору стає обмежене коло дійових осіб (зокрема Горпина Корецька, що намагається захистити себе від «чорного вершника», у якому бачить повсталого з пекла Маркуру Пупаня; Євген Шиян – під час здійснення «плану до двору»; Мархва, яка знаходить тіло вбитого Лукіяна Кошелика), – як правило, в епізодах, що є кульмінаційними в динаміці їх психологічної сфери. Разом із тим, у повісті «Ротонда душолюбців» цілу низку сцен побудовано з урахуванням точки зору Овсія Бруса (розділи «На курорти», «Утеча з пастки»), Гапусі («Гапуся у мандрах»), Олени Щоголевої («Тривога», «Чудієв»), причому в поодиноких випадках персонаж може виступати і суб'єктом психологічного аналізу (наприклад, деякі деталі поведінки Гапусі, Чудієва подаються в інтерпретації Олени Щоголевої). Проте і в цьому творі функції носія точки зору (у тому числі і суб'єкта свідомості) розподіляються перш за все між оповідачем і центральним персонажем.

Таким чином, у більшості епічних і ліро-епічних творів Т. Осьмачки суб'єкт мовлення хоча й позиціонується як суб'єкт творчості, що перед-

бачає потенційне всезнання, але не завжди реалізує весь потенціал своєї поінформованості і, здійснюючи психологічний аналіз або приймаючи персональну точку зору, передусім прагне «вербалізувати» свідомість центрального персонажа, зрідка – дійових осіб, із ним споріднених, як виняток – його антиподів. Пріоритет, наданий головному героєві при застосуванні інтроспективного зображення психологічної сфери і розподілі функцій носія точки зору, дозволяє припустити, що оповідач може до певної міри асоціювати його з власним «я» (про можливість такої ідентифікації, яка зумовлює «перевтілення», «вживання» оповідача в образ персонажа говорить Б. Успенський, розглядаючи її як збіг психологічної й ідеологічної точок зору [див.: 8, с. 176–177]). Отже, однією з особливостей функціонування суб'єкта вислову на наративному рівні досліджуваної художньої системи є – за умови його формальної дистанційованості від світу персонажів – тяжіння до ідентифікації з головним героєм, який виступає своєрідним «двійником» оповідача у фабульній дійсності. Проте схильність до подібного отождолення у творах Т. Осьмачки реалізується не лише на наративному рівні, але й у словесній презентації психологічної сфери і моделі просторово-часового континууму – як спорідненість світоглядно-емоційних домінант оповідача і центрального персонажа. Дослідження цієї спорідненості може суттєво доповнити уявлення про механізм об'єктивації авторської свідомості в епічних та ліро-епічних творах Т. Осьмачки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури / За наук. ред. О. Галича. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
2. Женетт Ж. Повествовательный дискурс // Женетт Ж. Фигуры: Работы по поэтике. В 2-х т. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – Т. 2. – С. 60-280.
3. Осьмачка Т. Поезії. Повісті: Старший боярин; Ротонда душогубців. – К.: Наук. думка, 2002. – 424 с.
4. Осьмачка Т. Поет. – Без указ. місця вид., Укр. слово, без указ. року вид. – 154 с.
5. Осьмачка Т. «Психічна розрядка» // Арка. – 1948. – № 1. – С. 20-26.
6. Осьмачка Т. Старший боярин; План до двору: Романи. – К.: Укр. письменник, 1998. – 239 с.
7. Поліщук О. Художній діалог автора і персонажа в новітній українській прозі (90-ті роки ХХ ст.). Дис... канд. філол. наук. – К., 2004. – 180 с.
8. Успенский Б. Поэтика композиции. – СПб: Азбука, 2000. – 352 с.
9. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемі об'єктивації авторської свідомості у творах Т. Осьмачки. Характеризуючи особливості функціонування суб'єкта вислову в процесі словесної презентації історії, авторка зосереджує увагу на коливаннях ступеня поінформованості оповідача і співвідношенні нараторіальної та персональної точок зору. Методологічною базою розвідки виступають категоріальний апарат і аналітичні прийоми наратології.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of expressing author's consciousness in T. Osmachka's stories and poems. The narrator as a form of expressing author's consciousness is considered. At the article narrative competence and correlation of narrator's and character's points of view are analyzed. Some principles of narratology are theoretical and methodological base of the paper.

*Т.М. Можарова
(Кременчук)*

81'373. 21 (477)

ТОПОНІМІКОН ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ІВАНА ДРАЧА

Ономастика поетична – розділ лінгвостилістики, що вивчає власні імена (ВІ), використовувани в мові художньої літератури. 50-60-ті роки минулого століття можна охарактеризувати як „лінгвістичний бум” у напрямку поетичної ономастики і, з іншого боку, як своєрідний початок цих досліджень. У цій галузі працюють такі вчені, як М.С. Альтман, Л.О. Белей, В.Д. Бондалетов, М.В. Горбаневський, В.П. Григор'єв, С.І. Зінін, М.В. Карпенко, Ю.О. Карпенко, В.М. Калінкін, Л.І. Колоколова, Е.Б. Магазаник, В.М. Михайлов, В.А. Никонов, Т.С. Олійник, Є.О. Отін, Н.В. Подольська, О.В. Суперанська, О.І. Фоякова та інші. Серед названих авторів велику увагу вивченню топонімів у літературних творах приділяли такі вчені, як Ю.О. Карпенко (у творчості О.Ю. Кобилянської, Л.В. Костенко, О.С. Пушкіна), О.І. Фоякова (у творах М. Горького); зокрема нею ж у співавторстві з Федоровим О.В. створено словник власних назв автобіографічної трилогії М. Горького, куди увійшли й географічні назви; М.С. Альтман (у творчості Ф.М. Достоєвського),

С.І. Зінін (у творчості А. Гріна), Л.І. Колоколова (у творчості А.П. Чехова). Топоніміку творів О.Т. Гончара досліджували Н.П. Миронюк та О.Ф. Немировська; І.Я. Франка – З.Т. Франко; М.М. Коцюбинського, І. Буніна та І.С. Тургенєва – Т.В. Немировська. У дисертаційних роботах Г.П. Лукаш, М.Р. Мельник, Т.І. Крупеньової детально проаналізовано топонімічний простір творів В.К. Винниченка, Л.В. Костенко та Л. Українки відповідно. Т.Б. Гриценко аналізує стилістичну роль топонімів у творах про Б.Хмельницького П. Панча, П. Загребельного, І. Ле. Розвідки С.В. Перкаса та К.М. Ірісханової присвячені вивченню стилістичного потенціалу топонімів у творчості англійських письменників.

Отже, художня топонімія досліджується, але меншою мірою, ніж, наприклад, антропонімія. Тому вивчення цього розділу, на наш погляд, є актуальним і своєчасним. Даючи характеристику основних понять, напрямів і методів дослідження сучасної лінгвостилістики, С.Я. Єрмоленко зазначає, що „функціонально-стилістичний аналіз художніх текстів актуалізував вивчення літературно-художньої антропонімії”, і результати подібних досліджень „дають підстави для виділення такої стилістичної системи, як літературно-художній антропонім” [9, с. 120]. Висловлюємо надію, що актуалізація проблематики художньої топонімії дасть змогу в майбутньому до названої стилістичної системи додати й іншу, а саме літературно-художній топонім.

Поетичні твори Івана Драча, що були обрані матеріалом для цього дослідження, в ономастичному плані не вивчалися взагалі. Хоча деякі розвідки й присвячені вивченню особливостей поетичного мовлення Івана Драча, але вони ніяк не стосуються функціонування ВІ у творах поета. Наприклад, Дашченко Н. подає лінгвістичний аналіз словотвірних елементів у художньому тексті (на матеріалі вірша „Бабусенція”); новотвори в поезії Івана Драча розглядає Мороз В., неологізми – Герман В.; функціонально-семантичні особливості фразеологізмів вивчає Айрехт Н.; аналізові субстантивної апозиції в сучасній українській поезії: тропо- та текстотвірчих функцій (на матеріалі поезії Івана Драча) присвячує статтю Пархонюк Л.; Шумейко О. звертає увагу на іронію та засоби її вираження у творчості поета. Окремі згадки щодо функціонування ВІ у творах Івана Драча є у відомого ономаста Калінкіна В.М. Зокрема, автор звертає увагу на підсилення емоційно-експресивного поля вірша „Бабусенція” за рахунок функціонування відапелятивних онімів – оказіональних поетонімів Хатусенька та Хата Стріхівна у вірші „Бабусенція”. Але, на жаль, цим і вичерпується вивчення ономастики Івана Драча, хоча воно вкрай необхідне, бо оніми поета є одним з найгостріших видів його словесної зброї. Цим і визначається актуальність ґрунтового дослідження ономастичного, зокрема топонімічного, матеріалу в творах Івана Драча. Це дає можливість підтвердити оригінальність стилю поета, його орієнтацію на новизну, нестандартний мовно-естетичний пошук.

З низки методів, запропонованих В.Д. Бондалетовим для дослідження ономастичного матеріалу: описового, історичного, порівняльно-зіставного, ареального, семіотичного, стилістичного, лінгвопсихологічного та статистичного, – основними методами, що допоможуть здійснити багатоаспектний аналіз художніх топонімів, оберемо описовий, статистичний і стилістичний. Зокрема, стилістичний метод дозволить з'ясувати функції топонімів, їхню специфіку, встановити залежність складу топонімів від літературного напрямку, вплив творчої манери письменника на відбір топонімічних лексичних одиниць, виділити види літературних топонімів, визначити їх текстотворчу роль у побудові художнього образу, виявити способи й прийоми видозміни реальних топонімів для досягнення експресивно-стилістичної та художньої виразності твору, з'ясувати роль топонімів у індивідуально-авторському відображенні дійсності.

Для класифікації топонімічних одиниць за тематичними групами використовуватимемо класифікацію Н.В. Подольської, відображену в „Словаре русской ономастической терминологии” /М., 1988.

Талантом І. Драча піднеслася українська художня писемність, багатство, різноманітність, палітра його творів збагатили лексичний склад української мови. Серед множинності лексичних засобів у поетичній спадщині І. Драча активно функціонує такий об'ємний і різноманітний за способом вираження пласт, як топонімія, завдяки семантичній структурі та функціональному наповненню якого автор моделює різнопланові художні образи.

Різнопланова тематика творів І. Драча спричинює розмаїття створених образів, серед яких чільне місце посідає образ рідної землі – батьківщини. Вибудовуючи його, автор використовує величезну кількість топонімів, як реальних, так і індивідуально-авторських. Помітним, семантично маркованим і стилістично наповненим є у І. Драча хоронім адміністративний або макротопонім *Україна*. Так, у вірші „Балада про хлопчика” (цикл віршів „В мікрофон криниці”) автор називає рідну *Україну* „вотчиною”, „станом мужа зрілого”, „криком тривоги”, „дозрілістю”, „статечністю”. Топонім *Україна* подано у фонетичному варіанті *Вкраїна* у поєднанні з епітетом: у даному контексті це „снігова *Вкраїна*” [6, с. 60]. Хоч сніг сприймається як холод, але разом із тим білий колір – це ознака чистоти. Стилійстично увиразнений образ *України* постає перед читачем у симфонії ”Смерть Шевченка” у складі розгорнутих метафор, епітетів, перифраз; знову трапляються фонетичні варіанти назви. Уже з перших рядків *Україна* названа матір'ю, яка біжить до свого сина Тара-са в Петербург, щоб врятувати його від смерті.

Петербурзьким шляхом по коліна
Грузнучи в заметах, боса йшла
Зморена, полатана Вкраїна,
Муку притуливши до чола [6, с. 119].

Метафори й епітети увиразнюють зубожілий стан тогочасної *України*, але хоч *Україна* – „мати ледь жива”, вона „біжить до сина одганяти знавівшу смерть”. Персоніфікація, антропоморфізація макротопоніма: боса, полатана, зморена, але водночас дієслова на позначення руху, динаміки, а отже, перспективи: йшла, біжить вселяють надію на краще майбутнє. Автор проголошує значимість Шевченка для *України*, використовуючи метафору з дієсловом „біжить”. Рядки в кінці поеми дають можливість читачеві вибудувувати асоціативний ряд *Україна* – дорога – вічність:

Йшла вперше *Україна* по дорозі

У глибину епох і вічних злетів... [6, с. 129], а за нею „хогли, русини, малороси” (етноніми), які після появи такої непересічної особистості, як Шевченко, стали „зватись українцями”. Автор ставить ім'я Шевченка в один ряд із визначними світовими іменами: Бетховен, Пушкін, Гойя, Шекспір, чим стверджує: внесок Шевченка у світову культуру неоціненний, так само як і його значення для української літератури й для української нації в цілому.

І. Драч у художніх текстах за допомогою українських топонімів вводить *Україну* як географічне та геокультурне утворення в контекст світової культури. Слід зауважити, що ономастична, зокрема топонімічна лексика Драча, має високу національно-культурну маркованість. Будь-який топонім у галузі мови й культури сприймається читачем на тлі певних асоціацій. Так, образ *України* конструюється за допомогою мікротопонімів, що в свою чергу наповнюють його. Безумовно, у Драча на першому місці серед них стоїть *Київ*. Цей астіонім представлений найбільш повно й найбільш яскраво. Автор опоетизовує *Київ*, створюючи його архітектурний, ландшафтний та мовний портрети, оскільки добре знає й любить це місто – серце *України*. *Київ* у І. Драча „старезний” у вірші „Балада про землю” (цикл „До джерел”), „дивне місто над Дніпром” у вірші „Принцеса Анна в Києві” (цикл „Тримай-но люстерко, історіє”), „горній”, „віків золоточолий вияв” у вірші „На Оболоні” (цикл „Подорожник”), „сиве диво”, „казка сільських ночей” (вірш „Діти ходять по Києву”), „диво з очима сонця і місяця” – прадавні астральні символи, „арсенальний, софійний, комп'ютерний” – символи сучасної епохи, науково-технічного прогресу у поєднанні з історичним символом „софійний”, „світ засвічений, буйний” – символ розмаїтості життя, „кінь крилатий” – символ поезії, „стяг вогнений” – державотворчий символ, „сніп золотий” – аграрний символ у вірші „Київ з очима сонця і місяця. Весняне замовлення” (цикл „Подих доби”). Варто відзначити стилістичну наповненість і виразність останнього твору, де сконцентровано використання стилістичних прийомів для творення образу *Києва*: ампліфікація перифраз всебічно увиразнює значення топоніма.

Що ж до інших поетичних творів, то в авторському мовленні представлено київські реалії, які виступають дійовими особами великого Міста (або *Города*, як називає *Київ* І. Драч у поемі „Чернобильська мадонна”), з його асоціаціями, алюзіями, впливом на життя їх мешканців. Мікротопоніміка *Києва* – це 1) *еклезеоніми-еліпсиси Софії від Софії Київська* (поема „Ніж у сонці”, збірка „До джерел”, вірш „Діти ходять по Києву”), *Лавра від Києво-Печерська лавра* (вірш „Піросмані проїздом у Києві”, цикл „Сонячний фенікс”; вірш „Теплі джинси”, цикл „В мікрофон криниці”); 2) *урбаноніми*: а) *годоніми Володимирська* (вірш „Іван Франко у революційному Києві 1905 року”, цикл „Крутосходи”), *Хрещатик* (вірш „Діти ходять по Києву”, збірка „До джерел”), б) *хороніми міські Оболонь* (вірш „На Оболоні”), *Бессарабка* (вірш „Люстерко для склеротика”, цикл „Сонячний фенікс”), *Печерськ* (вірш „На Пушкінському святі”, цикл „Подорожник”), *Поділ* (вірш Балада золоті цибулі”, цикл „В мікрофон криниці”), *Видубичі* (вірш „Київ з очима сонця і місяця”), *Байкове кладовище/ у тексті Байковий пантеон* (вірш „Як ховали два Майбороди Малишка”... цикл „Крутосходи”), *Бабин яр/Бабин Яр* (вірш „22 червня о 5-ій годині вечора...”, цикл „Крутосходи”, вірш „Київська легенда”, цикл „Тримай-но люстерко, історіє”), *Золоті Ворота/Золоті ворота* (вірш „У старокиївського богатиря Михайлика хобі”, цикл „Шабля і хустина”), *міський оронім Лиса гора* (вірш „На дні роси...” цикл „Подих доби”); 3) *гідроніми, їх підвид потамоніми: Дніпро/варіант назви Славутич* (вірш „Діти ходять по Києву”), *Почайна!* за історичною гіпотезою, саме в ній, а не в Дніпрі Володимир Великий хрестив язичників (вірш „На Оболоні”).

Українські гідроніми, зокрема *Дніпро*, не лише згадуються автором у тексті, а й функціонують у ньому як важливий художньо-зображальний засіб. *Дніпро* – знаковий потамонім для української історії та культури, символ України, її народу. І. Драч міфологізує, філософсько-образно сприймає велику українську ріку, яка зв’язує слов’янські народи. Автор величає його „*Дніпром-трудоарем*” у вірші „Бучаки” (цикл „До джерел”), „*Борис-теном*” у поемі „Ніж у сонці”, „*Славутичем*” у вірші „Діти ходять по Києву”. Ніскільки не применшує поет роль меншої річки *Росі* – правої притоки Дніпра, бо це його дитинство, його батьківщина. Автор багато циклів присвятив темі рідного села, де почерпнув із батьківського джерела на-снагу, ніжність і любов. Це, зокрема, „Теліженці”, „В мікрофон криниці”, „До джерел” та інші. *Потамонім Рось* можна вважати наскрізним у творчому доробку Івана Драча, і що цікаво, у більшості випадків трапляється *демінутив Роська*, наприклад у вірші „Балада любові” (цикл „До джерел”), або *Росішки* (вірш „Балада про генеалогію”, у цьому ж циклі). В останньому випадку автор поєднав демінутив із оказіональним уживанням потамоніма. Тут же влучно застосовано прийом антитези у поєднанні з оказіональним уживанням потамонімів *Тібр і Ніл*:

Мені чоло прошили Тібри й Ніли,

Та тільки ж Роська – суть моя жива! [3, с. 20]

Знакові для історії людської цивілізації великі ріки, на берегах яких формувалися найстародавніші держави Єгипет і Стародавній Рим, про- тиставляються автором невеличкій порівняно річці Рось, так само з лю- бов'ю осліпаній у ХІХ ст. І.С. Нечуєм-Левицьким, на користь, безумовно, останньої. У цьому весь Іван Драч – у його безмежній закоханості в рідний край, у його невичерпній відданості рідним просторам. У вірші „Лист до калини, залишеної на рідному лузі в Теліженцях” автор влучно засто- совує стилістично виправдану тавтологію для творення образу річки Рось:

Калино, напиши мені про все,

Як твої роси Рось мені несе... [6, с. 13].

Подібний прийом застосовано автором ще раз у вірші „На останній зупинці” (цикл „В мікрофон криниці”):

Метро тим

Можна дістатись...

До троші над Роською

Поєднання лексеми- неологізму „метро” з лексемою-діалектизмом „троша” (очерет) і є якраз те влучне, виважене словесне оточення, за допомогою якого здійснюється семантичне розкриття погамоніма.

Україна, Київ, Дніпро, Рось – знакові для української історії та географії місця – функціонують як наскрізні топоніми у творах поета, виступають символами. Вони визначають національну забарвленість мови, а також є джерелом певних асоціацій, необхідних для розуміння контек- сту. Як свідчить аналіз, крім того, що топоніми несуть відомості про точне географічне положення об'єкта, вони разом з тим наповнені лінгвокраєзнавчою інформацією, тобто характеризують традиції, зви- чаї, індивідуальні риси етносу, чим актуалізують фонові знання читача. Топоніми-символи відомі середньому представникові країни, входять до фонду культурної спадщини, передаються з покоління в покоління. Але значна частина географічних назв невідома населенню навіть в ме- жах однієї країни [12, с. 132, 135]. Такі невеликі, незнайомі або мало відомі читачеві топоніми активно функціонують у творах поета поряд із топонімами-символами. Цим прийомом автор розширює топонімічні межі ідіостилу і водночас поповнює тезаурус адресата. Найбільш ши- роко представлені мікротопоніми, що номінують як рідні місця – його малу батьківщину, так і інші невеликі населені пункти (містечка й села), розташовані в різних куточках України. Це *комонім Теліженці* (рідне село І. Драча), *астіонім Тетіїв* (місто Київської обл., районний центр, якому підпорядковуються Теліженці), *комоніми Бучаки, Мармуліївка, Козин, Таценки, астіоніми Опішня, Фастів, Ладигин, Стрий*. Так, *комонім Теліженці* представлений у назвах віршів „Лист до калини, зали- шеної на рідному лузі в Теліженцях”, „Теліженці”(цикл „В мікрофон

криниці”), „Синам баби Гурійки з Теліженець” (цикл „Подих Донбасу”), а також у віршах „Пам'ять”, „На останній зупинці” (цикл „В мікрофон криниці”). В останньому вірші поряд з назвою села фігурують і *назви кутків: Підліс, Центр, Бартівка, Ведерівка. Підліс* трапляється також у вірші „Троє яблук циганок” (цикл „В мікрофон криниці”). *Астіонім Теміїв* з'являється у вірші „Січнева балада 1924 року” (цикл „Подих доби”):

Як одкотило сто завірюх,
Купили в Тетіїві справний кожух [5, с. 5].

Важливим є використання поетом топонімів – символів інших держав, ужитих у перифразах і гіперболах, які є тлом для творення образу рідної землі. Показовим з цієї точки зору є вірш „Балада про Сар'янів та Ван-Гогів”: тут звичайна сільська хата названа *еклезіонімом Парфенон*, рядки вірша насичені ампліфікаційним рядом епітетів:

Стоять *Парфенони* солом'яно-русі,
Синькою вмиті, джерельноводі [6, с. 14].

Як відомо, *Парфенон* – вершина давньогрецького зодчества, культова споруда Афінського Акрополлю, храм, де в I тис. до н. е. возвеличувалася 13-метрова статуя Афін Паллади – покровительки міста, зваяна Фідієм із золота і слонової кістки. Перенесення цієї назви, до речі в оказіональному вжитку, на сільські хати підкреслює в уяві читача їх значимість для поета, адже поряд із цим такий же прийом гіперболізації присутній у конструюванні антропонімів: селянки названі Сар'янами, Ван-Гогами, Кричевськими. Жінки – не тільки трудівниці, а й митці, особливо українські жінки, тому, називаючи їх іменами видатних творців, автор підкреслює, що за кожним із них криється неповторний, індивідуальний, глибокий внутрішній світ. Звертаючись до „чужих” імен – антропонімів і топонімів, автор майстерно вводить українську культуру в контекст світової.

По-іншому використовує автор топонім-символ у драматичній поемі „Дума про вчителя”. Так, місце, де визрів і розвинувся талант видатного педагога – українського „батька етики” В.О. Сухомлинського, названий *Меккою* (З уживання). *Мекка* – батьківщина ісламу й Мухамеда, куди кожен мусульманин прагне здійснити паломництво хоч би раз у житті. Перенесення цієї орієнтальної назви – символу мусульманської культури – на невеличке українське селище Павлиш (у тексті Павлищани) возвеличує ім'я Сухомлинського в історії педагогіки, оскільки саме сюди з усіх куточків світу злітали вчителі з однією метою – перейняти досвід. Наскрізним *астіонімом* поеми є згадані *Павлищани Оникіївського району* (18 уживань *Павлищани*, 2 рази – *Онкіївський район*). Названі *астіонім* і *хоронім адміністративний* можна вважати напівреальними, оскільки реальні адміністративно-територіальні одиниці звучать як *снт Павлиш Онуфріївського району Кіровоградської області*. Тут доречно згадати твердження Ю.О. Карпенка про вторинність літературної ономастики: вона виникає й існує на тлі за-

гальнонародної. Автор літературного твору використовує художню творчість, створює для реалізації художнього замислу ірреальні ВІ або змінює ономастичні моделі, але ніколи не порушує загальномовні норми побудови ВІ. Назви географічних об'єктів у художньому творі співвідносять його дію з певним місцем, часом, соціальним середовищем [11, с. 34-40]. Так, *астіонім Павлицяни* автор створює за допомогою поширеного серед українських ойконімічних назв топоформанта -ани, індивідуально-авторська *Оникіївка*, як і реальна *Онуфрїївка*, мають схожі антропонімічні топооснови і спільний топоформант -ївка.

Індивідуально-авторська топонімія, створена І. Драчем у різних за тематикою й ідейним спрямуванням творах – найбільш стилістично маркована. Це так звані „значущі імена”, тобто імена-характеристики, семантично прозорі, створені автором для характеристики об'єкта номінації, що підкреслюють, перебільшують його якості, його призначення [13, с. 127-128]. До таких мовних одиниць у творах І. Драча належать: *еклезеоніми храм Таємниці Буття, Храм Науки, годоніми проспект Смутку, вулиця імені Сорому, а також назва окремої будівлі Хата Стріхівна*. Будемо застосовувати до них термін О.В. Суперанської „фіктоніми”, яким авторка позначає об'єкти, створені творчістю письменника. Перший з *еклезеонімів* функціонує у вірші „Балада золотої цибулі” (цикл „В мікрофон криниці”):

Вона – золота Весталка з храму Таємниці Буття,
Зібгана в золотий кулачок переляку. . . [6, с. 20].

Літературно-художні топоніми посідають чільне місце серед лексичних засобів експлікації проблеми призначення людини у світі, зокрема найбільш ємним серед них є еклезионім *храм Таємниці Буття*. Цікаво, що у більш ранньому вірші це ж ВІ було використано, але в іншій категорії („Таємниця буття”, цикл „В оркестрі мікрочастих”, збірка „Корінь і крона”), де Таємниця буття виступає водночас і заголовком вірша (дотримуємося думки Ю.О. Карпенка про заголовок твору як один із видів ВІ), і наскрізним персоналізованим образом: 5 уживань ВІ *Таємниця* і 1 ужиток *деонімічного ад'єктива Таємнича справедливість*. У „Баладі золотої цибулі” ВІ використане лише у складі обставини до предикатива Весталка (як відомо, жриця давньоримської богині домашнього вогнища Вести, яка давала обітницю довічної безшлюбності й цнотливості та зобов'язана була підтримувати невгасимий вогонь у храмі богині), то у вірші „Таємниця буття” образ *Таємниця* вималюваний виразно й промовисто засобом ампліфікації метафоризованих дієслів, доповнених порівняннями: „вродилась, як пелюстину”, „борсалась, як бджола в золотистих согах”, гіперболізованими епітетами „зростала аж блакитна від голоду”, антонімічними епітетами „борсалась, то тьмава, то світла”. Даний твір також характеризується активним використанням серед низки інших художніх прийомів такого засобу інтимізації (термін Л.А. Бу-

лаховського), як звертання, особливо звертання в оточенні прикметникових епітетів як засобів підкреслення найважливіших емоційних і образних елементів слова: до Таємниці автор звертається „моя болісна рано, правдний мій зболений кореню”. Прикладка „наша вічна жар-птиця”, ще один художній прийом у вірші – результат блискучої художньої інвенції й привертає увагу своєю змістовою місткістю, свіжістю та глибокою виразністю і досконалістю.

На думку Д. Павличка, чи не вперше у світовій філософській ліриці І. Драч поставив питання про правомірність розвитку науково-технічного прогресу, якщо його наслідки використовують для винаходів знарядь масового вбивства або ці наслідки непередбачувані й непідвладні контролю людини. Ця проблема пронизує творчість поета і найповніше розкрита у поемі „Чорнобильська мадонна”. Саме тут автор використовує *еклезеонім Чесний Храм Науки*:

Хоч засторогу я несучу гірку,

Не каменую Чесний Храм Науки... [6, с. 267]

Епітетом „Чесний” висловлює надію на упорядкований, злагоджений розвиток людської цивілізації, але лексемою „засторога” висловлює думку: цей прогрес повинен бути узгоджений із природою, бо спроби у XX ст. довести, що людина – бог і цар природи, призвели до жахливих кагаклізмів, і нагальним завданням сучасної філософії є перегляд цієї аксіоми й побудова нової концепції „людина та її місце у навколишньому світі”.

Культурологічні, естетичні погляди І. Драч у художньо-образній формі демонструє, звертаючись до теми недосконалості, недовершеності архітектурного образу міста. Ця проблема осмислена автором у вірші „Архітектурний диптих” (цикл „Сонця”, збірка „До джерел”). Індивідуально-авторський топонімікон цього твору повністю реалізує творчий задум митця:

Ось проспект мого Смутку,

Вулиця імені Сорому [3, с. 116]

Значущість цих лексем впливає з виразної семантики апелювативів-етимонів, „оживлення” яких у контексті твору сприяє перетворенню годонімів у важливий художній засіб для реалізації сюжетно-тематичного змісту вірша і демонстрації авторського ставлення до „шедеврів”, створених з „несмаком сивої мегери”. Промовисті назви „рахіти цегли, заліза і скла”, метафори „плачуть з потворності”, „з тої досади, з кам'яної крутої огуди совість зодчих гризуть, що спотворила ними світ”, демонструючи високий ступінь експресії лексичного оточення, підсилюють стилістичний ефект і емоційне напруження топонімів.

У статті „Слово, оновлене часом” Єрмоленко С.Я. зазначає, що поезії шістдесятників притаманний процес естетизації, оновлення книжних і розмовних засобів... Нова поетична експресія слів і словосполучень народжується від вдалого синтезу народно-розмовних,

традиційно-поетичних та фольклорних, а також сучасних книжних елементів [10, с. 18, 34]. Таке поєднання яскраво засвідчене у вірші „Бабусенця” (цикл „До джерел”, збірка „До джерел”). Індивідуально-авторський топонім *Хата Стріхівна*, що може бути класифікований як назва окремої будівлі, в оточенні дійових осіб дівчини-студентки та її бабусі, фольклорних за своєю основою, але в авторській обробці, засобом ампліфікацій зменшено-пестливих утворень „бабонька”, „бабусенька”, „бабуоля”, „бабусенця”, „бабуліня”, „дівчатонько”, „внученька”, „студентонька” стали неповторними, індивідуальними та водночас класичними мовними образами. Двочленна назва *Хата Стріхівна* побудована засобом поєднання топонімічних і антропонімічних моделей, і є авторським новотвором І. Драча. Перший елемент *Хата* є результатом переходу апелятива у ВІ, другий елемент *Стріхівна*, що виступає як ад’єктив-характеристика *Хати*, побудований за моделлю творення імен по батькові. Суфікс -івна персоніфікує образ, чим досягається авторський задум поета – показати значення у житті дівчини її рідного краю, який найбільш пов’язаний для неї з хатою і бабусею, бо більше нікого з рідних у дитини немає.

На основі опрацьованого матеріалу можна зробити висновки, що твори Івана Драча ономастично, зокрема топонімічно насичені. Автор влучно використовує ту велику інформацію, що несуть у собі ВІ. Іван Драч ретельно добирає вжиті в творах ВІ та майстерно вибудовує відповідні контексти за допомогою необхідного словесного оточення. Ономастичний простір у структурі художніх текстів виконує організуючу роль, що обумовлена системністю цього простору: групуванням ВІ за лексичними розрядами залежно від семантичної функції, їхніми словотворчими особливостями, стилістичною належністю, відношенням до категорії оказіональності, ступенем експресивності. Як засоби стилістичного увиразнення топонімів автор використовує здебільшого персоніфікацію, естетизацію, меншою мірою стилістичне зниження, іронію, часто збагачує тексти конотаціями світової та української культури. Топонімічні одиниці, як реальні, так і індивідуально-авторські в творах І. Драча є концептуально важливими для реалізації та розуміння глибинних художніх задумів поета. За рахунок топонімічних одиниць актуалізуються фонові знання і поповнюється тезаурус читачів. Для розкриття кожної окремої теми автор ретельно відбирає топоніми (символи або мікротопоніми), оцінюючи ці мовні одиниці як міцні „нитки” когезії тексту, що несуть важливу інформацію ідейно-естетичного характеру. Склад топонімікону поетичного доробку І. Драча визначається естетичною концепцією поета, особливостями його індивідуального стилю, художнього методу, сюжетно-тематичним змістом творів, а також їхньою жанровою специфікою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондалетов В. Д. Русская ономастика: Учебное пособие для студентов пед. институтов. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
2. Булаховський Л. А. Вибрані твори в п'яти томах. – К.: Наукова думка. – Т. 2, 1977. – 631 с. ; Т. 3, 1978. – 588 с.
3. Драч І. Ф. До джерел. Вірші, поеми, переклади. – К.: Вид-во худ. л-ри „Дніпро”, 1972. – 303 с.
4. Драч І. Ф. Драматичні поеми. – К.: Дніпро, 1982. – 284 с.
5. Драч І. Ф. Корінь і крона. Поезії. – К.: Рад. Письменник, 1974. – 111 с.
6. Драч І. Ф. Листи до калини: Поезії / Передм. Д. В. Павличка. – К.: Веселка, 1994. – 286 с.
7. Драч І. Ф. Сонячний фенікс. Вірші. Драматична поема. – К.: Молодь, 1978. – 160 с.
8. Драч І. Ф. Шабля і хустина: Поезії. К.: Рад. Письменник, 1981. – 159 с.
9. Єрмоленко С. Я. Лінгвостилістика: основні поняття, напрями й методи дослідження // Мовознавство. – 2005. – № 3-4. – С. 112-126.
10. Єрмоленко С. Я. Слово, оновлене часом // Культура слова. Випуск 11. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 18-34.
11. Карпенко Ю. О. Имя собственное в художественной литературе // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – М.: Высшая школа, 1986. – № 4. – С. 34-40.
12. Олійник Т. С. Лінгвокраїнознавчий аспект у дослідженні топонімів-символів // Наук. зап. Тернопіл. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. – Сер.: Мовозн., 2000. – С. 132-139.
13. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

АННОТАЦІЯ

Статья посвящена анализу топонимики поэтических произведений Ивана Драча. Установлено, что топономастическое пространство в структуре художественных текстов выполняет организующую роль, что обусловлено его систематичностью. Представлена классификация топонимов по лексическим разрядам, показаны их словообразовательные особенности, отношение к категории окказиональности. Обращено внимание на степень экспрессивности топонимов. Выделены наиболее употребительные ономастические единицы, которые являются топонимами-символами. Отдельно рассмотрены индивидуально-авторские собственные имена как весомые средства образования стиля поэта. Топонимы, представляя только деталь сложного художественного мира лирических произведений, служат прочными «нитями» когезии текста, неся важную информацию идейно-эстетического характера.

SUMMARY

This article is devoted to the analysis of toponimic of poetic works by Ivan Drach.

Toponomastic space is played organizing role in the structure of the artistic texts and it is caused by its systematic character. Classification of toponymies is presented at lexical categories. Their word-building peculiarities and relation to category of untraditional are shown. Attention is paid to degree of expressing of toponymies. The most generally used onomastic ones that are toponymies-symbols are selected. The individual-authority proper names are considerable separately as well as powerful means of creating by poet's style. Toponymies are serving strong "threads" of text's structure, introducing only details of composite art world of lyrical works and giving important information with idea-aesthetic character.

*О.Ф. Немировська
(Одеса)*

УДК: 413+417. 312

**СТИЛІСТИЧНІ КРИТЕРІЇ ВАРІАТИВНОСТІ
ВЛАСНИХ НАЗВ У ПРОЗІ МИХАЙЛА
КОЦЮБІНСЬКОГО**

Вивчення і сприйняття художньої літератури є невід'ємним від вивчення специфіки мови художніх творів, тої манери письма конкретного автора, яка створює неповторну творчу індивідуальність. У художньому творі слово нерозривно пов'язане з образом, оскільки мова є основним матеріалом художнього твору. Аналізуючи мовну тканину художнього твору, М.Б. Храпченко зазначає: "... щоб слово дійсно втілювало авторський задум і образні узагальнення, художник проводить цілеспрямований відбір усього словесного матеріалу твору, всі сукупності лексичних засобів, які здатні з найбільшою силою передати те, що відкрив, пізнав письменник" [8, с. 33]. Вагому роль у створенні образу відіграє ономастична лексика взагалі і система іменувань персонажа зокрема. Саме "ім'я і образ, що паралельно створюються у творчості письменника, доповнюють і уточнюють одне одного" [4, с. 31], і створюють художній образ, суб'єктивно відбиваючи об'єктивне, втілюючи авторський задум і авторську концепцію персонажа. По суті, авторський процес пошуків ономастичного еквівалента задуму – це активний і цілеспрямований відбір оптималь-

ного вирішення засобів когезії – внутрішньотекстових зв'язків [1, с. 124]. Вивчення ономастики художніх творів останнім часом все більше концентрується на вивченні стилістичної ролі власних назв (ВН), їхньої варіативності у художньому контексті. Даній проблемі присвячено праці В.І. Болотова, М.О. Гавриленко, С.Д. Єрмакової, К.Б. Зайцевої, С.І. Зініна, В.А. Кухаренко, Г.П. Лукаш, Л.М. Майданової, В.М. Михайлова, Л.О. Новікова, В.В. Одинцова, М.Я. Полякова, М.О. Рудякова, А.В. Соколової та ін. У цих дослідженнях висвітлюються, в основному, загальнотеоретичні питання з фрагментарним наведенням ілюстративного матеріалу. Розробка ж питань варіацій іменувань персонажів у творах окремих письменників чи поетів як стилістичного фактору й одного з показників індивідуального стилю автора, на нашу думку, здійснюється вкрай недостатньо. Виняток становлять праці Р. У. Таїч, що здійснює докладний аналіз антропосистеми та її варіантів на матеріалі творів М. Є. Салтикова – Щедріна. На матеріалі української літератури дана проблема дослідувалася лише у працях Г. П. Лукаш, присвячених антропоніміціям у прозових творах В. К. Винниченка.

У художньому тексті в процесі формування образного мікросвіту власні назви (ВН) зазнають певних змін. Спостереження за їхньою динамікою є важливим аспектом дослідження ономастичного простору. Аналіз варіантів ВН у їх сукупності, порівнянні і зіставленні надає можливості повніше осягнути роль і значення ВН як дійового засобу художньо-образного письма, дослідити їх як невеличку систему, що здатна ефективно втілювати авторську концепцію персонажа. Як справедливо зазначає Р.У. Таїч, сукупність варіантів іменувань є маленькою системою, що утворюється внаслідок мобілізації як внутрішніх, так і зовнішніх можливостей певного імені, які автор використовує у даному конкретному випадку [7, с. 13]. Вказане положення зумовлює актуальність розгляду питання про варіанти ВН, що утворюють певну номінаційну лінію – своєрідну партію персонажа. Отже, об'єктом нашого дослідження є варіанти іменувань персонажів, що поряд з іншими мовними й позамовними засобами стають дійовим чинником створення характеру, виконують оцінну функцію, відображають різноманітні відношення між персонажами, сприяють їхній мовній характеристиці. Предметом дослідження послужили варіанти іменувань персонажів у прозових творах М.М. Коцюбинського. Мета розвідки – продемонструвати особливості варіювання іменувань, їхній зв'язок з усіма рівнями художності та роль у створенні характерів і висвітленні індивідуальної манери письма М. Коцюбинського.

У контексті досліджуваних творів антропоніми є достатньо рухомими, вони постійно змінюються залежно від ситуативних зв'язків,

від того, в чийому мовленні вони уживаються, вичленовуючи різні відношення між об'єктом номінації та його позначенням. Існують окремі класифікації, що стосуються принципів номінації персонажів (Л.О. Белей, Г.П. Лукаш), що стосуються загальних принципів номінації персонажів. Виходячи з теми дослідження, ми розподілили саме варіації іменувань на три типи: а) грамагічні модифікації імені, б) структурні варіанти; в) контекстуальні варіанти.

У контексті творів М. Коцюбинського зустрічаються різні грамагічні модифікації одного й того ж імені, що обумовлено логічністю вживання номінації. Перш за все, це словотвірні деривати. Наприклад, для дитячих форм ВН автор застосовує демінутиви: *Андрійко*, *Харитя* (“Харитя”), *Василько* (“Ялинка”), *Дмитрик*, *Гаврилко*, *Марійка* (“Маленький грішник”), *Івасик*, *Тарасик* (“Десять робітників”), *Данилко* (“Чого ж вони зраділи?”), *Федько* (“Коні не винні”). Зазначимо, що до демінутиву автор звертається в оповіді про дитинство персонажів – *Андрійко* (“Андрій Соловійко”), *Яринка* (“Хо”), *Семенко*, *Романко* (“Ціпов’яз”). Демінутив може нести й додаткове стилістичне навантаження. Так, варіант зі зловісною експресією *Настуся* у повісті “На віру” передує трагічній розв’язці [2, т. 1, с. 91], а шинкарка *Настуся* з оповідання “На крилах пісні” акцентує увагу на певних якостях епізодичного персонажа [2, т. 1, с. 198]. Різні варіанти іменувань – служниці – *Марійка* і дружини – *Маша* є штрихом додаткової характеристики українофіла *Макара Івановича Літка* у казці “Хо” [2, т. 1, с. 183]. В основному, зменшеною формою іменувань письменник оперує у творах раннього періоду.

Пізніше межі демінутивних нюансів значно розширюються. Так, у новелі “Поєдинок” зустрічається *пан Іван*, *Івась*, *Івашечка*, *Іванко*, в повісті “Тіні забутих предків” – *Анничка*, *Марічка*, *Іванко*, у новелі “Коні не винні” – *Соня*, *Антоша*, *Ліда*, *Жан* та ін.

У повісті “Фата моргана” демінутиви іменувань *Андрійко* і *Малася* наповнені додатковими нюансами характеристики персонажів; вони вносять відтінки сарказму, жалю, ненависті, непримиренності і роз’єднаності подружжя. В той же час автор вдається до уживання звичайної зменшувальної, пестливої форми імені у нейтральному зверненні до *Маланки ковалихи* в розмові про землю. Порівняймо:

“– *Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... якраз почепиш торби, та й мені доведеться...*” [2, т. 3, с. 48].

“– *Андрійку, що ти зробив з собою?*” [2, т. 3, с. 88].

“– *От і маєш, Андрійку, гуральню!* – шипіла *Маланка*, зганяючи злість” [2, т. 3, с. 89].

“*Так, так, Маласю, от тобі й “фабрикант”...*” [2, т. 3, с. 74].

“*І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик – буде гуральня, – і буде*” [2, т. 3, с. 76].

“Вранці Маланка – кого стріла – питала:

– Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху – й ту зачепила:

– Чули, серце, скоро землю нам мають давати...

-Аякже, **Маласю**, чула” [2, т. 3, с. 82].

Письменник використовує також деривати-пейоративи з метою надання ВН соціальної забарвленості. Наприклад, у новелі “Коні не винні” пейоративи різко протиставляються іменування панів у родині поміщика *Аркадія Петровича Малини*; іменування його дітей – *Антоша* і *Ліда* протиставляються зневажливим іменуванням слуг – *Савка* і *Палажка*.

У творчості М. Коцюбинського часто зустрічаються андроніми – іменування заміжніх жінок за прізвиськом або професією чоловіків – *Тодорчиха* (“Андрій Соловійко”), *Берчиха*, *Левкова*, *Сидоручка*, *Василишина* (“На віру”), *Кандзюбиха*, *Підпариха*, *ковалиха* (“Фата моргана”). Такі варіанти іменувань є природними [3, с. 40], характерними для розмовного стилю в антропонімічних системах творів на сільську тематику. Вони є особливо близькими до життєвих реалій.

Іноді андронім відіграє додаткову роль у художньому контексті, перетворюючись в яскраву ономастину деталь до характеристик персонажа. Такий приклад знаходимо в повісті “На віру”, де андронім *Берчиха* уживається і як іменування дружини шинкаря *Берко*, і як замітник імені неохайної дружини Гната *Олександри*:

“- Цить, **Берчихо!**...” [2, т. 1, с. 49] – прикрикну не неї *Гнат*.

Як один з варіантів іменувань андроніми органічно вписуються у мовну тканину творів Коцюбинського, відтворюючи реальну ономастичну ситуацію тодішньої України.

До граматичних модифікацій відносяться також флексійні зміни типу: *Андрій Соловійко* – *Андрій Соловійків*, *Харитон Шакула* і *Уляна* – *Шакули* (“Андрій Соловійко”), *пан Янковський* – *пани Янковські* (“Ціпов’яз”), *Макар Іванович* – *Макари Івановичі* (“Хо”), *Аркадій Петрович Малина* – *рід Малин* (“Коні не винні”). Усі випадки флексійних змін є чітко вмотивованими, уживання словоформи множини призводить до певного узагальнення й типізації.

Зрідка у контексті зустрічаються фонологічні модифікації імен: *Лука Іванович Гаєвський* у “Помстився” і паралельно *Макар Іванович Літко* (“Хо”).

Достатньо широко представлені **структурні варіанти** – тричленні, двочленні й одночленні. Так, головний персонаж у новелі “Коні не винні” представлений усіма видами структурних варіантів: *Аркадій Петрович Малина* – *Аркадій Петрович* – *Аркадій* – *Малина*. Кожна з частин згаданої тричленної формули іменування може уживатися самостійно і навіть давати свої варіанти: *Аркадій* – *Аркаша* [2, т. 3, с. 420]. Разом з тим частини тричленної формули найтіснішим чином

пов'язані між собою, і будь-яка комбінація компонентів може представляти всю формулу. На думку Р. У. Таїч, “окреме уживання його складових частин – це не уживання іншого імені, а уживання окремих варіантів одного й того ж іменування, що відрізняються своєю структурою, являють собою більшу чи меншу ступінь його розгортності” [6, с. 15].

Структурні варіанти іменувань широко використовуються у контексті творчості письменника, починаючи з творів раннього періоду. При цьому для представників соціальної верхівки характерними є тричленні формули і паралельно – уживання дво- і одночленних. У казці “Хо”, наприклад, зафіксовано і *Макар Іванович Літко*, і *Макар Іванович*, і *добродій Літко*, в оповіданні “Помстився” – *Лука Йванович Гаєвський*, *Лука Йванович*, *Лука*.

Особливо широко представлені у творчості М. Коцюбинського **контекстуальні варіанти** іменувань персонажів. Контекстуальні варіанти є одним з найрозповсюдженіших засобів номінації у творах письменника. Протягом усієї творчості вони служать містким та ефективним прийомом створення художності. Уже в ранній період творчості автор демонструє гнучкість уживання варіантів іменувань цього типу. Так, в оповіданні “Помстився” (1893) ВН *Лука Йванович Гаєвський* супроводжується цілою низкою контекстуальних варіантів – заміників ВН, описових конструкцій, які стають дійовим засобом створення образу: *його благородіє, поручик Лука Йванович, дідич подільський, а тепер босявка, дідич ринишоку міського, матульнік-заволока; поручик Лука Йванович Гаєвський, а тепер його сіятельство господин матульняк, дідич міського ринишоку; його сіятельство господин матульняк, дідич міського риништку; його сіятельство пан матульняк; пан Гаєвський, дідич наш; недолудок той, пан з Бобріка; пан; дворянин; п'яний ворог; п'яний Лука; “дідич міського ринишоку”* [2, т. 1, с. 155-165]. Мінімальний контекст, що супроводжує іменування персонажа протягом усієї оповіді, надає йому додаткових відтінків, своєрідної індивідуально-художньої номінаційної акцентації. Варіюючись, стійкі повторювані заміники створюють повноправне додаткове ім'я *Луки*, що сприймається як містка характеристика і самохарактеристика, вибудовують своєрідний номінаційний ряд.

Деякі замітники іменувань уживаються в контексті творів однією; вони є яскравою місткою характеристикою персонажів, створюють своєрідні експресивні конотації: *Олекса Безик – Півтора Лиха; Андрій Волик – фабрикант* (“Фата моргана”); *одставний адмірал Жан – броненосець*; його *лакей – міноносець* з відповідним номером (“Коні не винні”).

У контексті творчості письменника часто зустрічається займенникове номінаційне супроводження, що є особливо характерним для

мовлення персонажів. Таке супроводження ВН надає репліці різноманітних відтінків: *наш Омелько* (“Ялинка”) в мовленні *наймита Петра* [2, т. 1, с. 103], *ваша Зінька* в мовленні свата [2, т. 1, с. 108]; *мой Зінька* в мовленні Хими [2, т. 1, с. 108] (“П’ятизлотник”). Таке займенникове супроводження створює місткість і конкретність оповіді, вказує на стосунки між персонажами, що є особливо значущим для персонажів епізодичних або таких, що тільки згадуються.

Іноді цей прийом розповсюджується і на головних персонажів: в оповіданні “Ціпов’яз” вказівний займенник *той*, що супроводжує ВН у мовленні *Наумихи*, передає відтінок непевності, сумнівів, роздумів старої селянки про молодшого сина – підступного й жорстокого *Романа Ворона*:

“- Він-бо, **той Роман**, не такий вже й поганий, як я гадала...” [2, т. 1, с. 142].

В цьому ж оповіданні займенники сполучаються з заміниками-прикладками: *брат мій Роман*, *панок отой*, *Янковський* в мовленні *Семена Ворона* [2, т. 1, с. 115, 123].

Для письменницької манери Коцюбинського характерним є уживання номінаційних варіантів у комплексі, у сполученні граматичних модифікацій зі структурними і контекстуальними варіантами в усюму їх різноманітті. Це дозволяє створити гнучкі й життєво правдиві системи іменувань, сприяє підпорядкуванню номінаційної палітри основному задуму. Так, у контексті оповідання “Для загального добра” створено рельєфний образ молдавського селянина *Замфіра Нерона*. Номінаційний прийом у створенні цього характеру є одним з найдійовіших. Тільки перелік ВН та їх заміників демонструє характеротворчі можливості номінаційного письма у Коцюбинського: *Замфір Нерон*, *ставний тридцятилітній молдуван* у першому реченні твору [2, т. 1, с. 204]; *Замфір* [2, т. 1, с. 204-250]; *дядьку Замфіре* [2, т. 1, с. 235]; *той шибеник Замфір* [2, т. 1, с. 233]; *чоловік* [2, т. 1, с. 205]; *батько* [2, т. 1, с. 206]; *справжній хазяїн* [2, т. 1, с. 206]; *хазяїн вже* [2, т. 1, с. 209]; *тато*; *той добрий “татика”* [2, т. 1, с. 208].

Для номінаційних партій філоксеристів в тому ж оповіданні письменник добирає такі варіанти іменувань і заміники:

а) *Рудик* [2, т. 1, с. 216]; *Дон-Кіхот*; *трохи скидався на Дон-Кіхота*; *Дон-Кіхот (як його продражнили товариші)* [2, т. 1, с. 215]; *Дон-Кіхот (власне Рудик)* [2, т. 1, с. 216]; *колего Рудик* [2, т. 1, с. 216];

б) *Савченко*; *колего Савченку* [2, т. 1, с. 215-216]; *заспаний Савченко* [2, т. 1, с. 224]; *імпрізований кухар* [2, т. 1, с. 224]; *студент* [2, т. 1, с. 215]; *лікар* [т. 1, с. 224];

в) *Тихович* [2, т. 1, с. 227]; *пан Тихович* [2, т. 1, с. 216]; *той Тихович* [2, т. 1, с. 219]; *домнуле доктор* [2, т. 1, с. 223]; *домнуле* [2, т. 1, с. 230]; *третій подорожній з підстриженою а la Boulanger борідкою* [2, т. 1, с. 215].

Для узагальнення цих же персонажів Коцюбинський уживає збірний заміник-словосполучення *троє молодих хлопців* у мові автора. Починаючи наведеним контекстуальним варіантом оповідь, автор, по суті, попереджає майбутню конкретизацію їх номінаційних рядів.

У контексті досліджуваних творів варіанти відіграють значну роль. У повіста “Фата моргана” двочленне іменування *Андрій Волик* уживається 3 рази, а варіанти – значно частіше: *Андрій* – 148 разів, *Волик* – 1 раз, *Андрійко* – 3 рази, *тіло Андрія* – 1 раз. Таким чином, основне двочленне іменування уживається лише тричі, а варіанти – 153 рази. *Маланка* іменується одночленною формулою; ВН уживається у контексті повісті 137 разів, і має варіанти – *Меланка* – 1; *Малася* – 5. Двочленна формула *Марко Гуца* уживається 3 рази, а варіанти – значно більше: *Гуца* – 31; *Марко* – 24; *Гуцин* – 1 раз. По суті, найчастіше саме на варіанти ВН припадає основне смислове, емоційне і стилістичне навантаження.

У контексті згаданої повісті цікавим є ономастичний масив, що супроводжується підсумковою лексемою-узагальненням, своєрідним заміником групи ВН:

“Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого в селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей, як маку, і ані клаптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ножик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив жидів на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин – всі безземельні або такі, що їх земля не могла зродувати” [2, т. 3, с. 83].

В кінці повісті автор поєднує в одному реченні з іменуванням *Підпара* ВН цілої низки персонажів, закономірно підкресливши їхню спільність лексемою *однодумці*. У невеликому контексті *Прокіп Кандзюба* протиставляється ворожому табору:

“Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Всі однодумці” [2, т. 3, с. 139].

У розв’язці повісті використовуються найменші номінаційні можливості з метою підсилення викривального ефекту. Так, лексема *синаша*, що повторюється двічі [2, т. 1, с. 140, 141] в мовленні *Панаса Кандзюби*, який власноручно збирається вбити племінника, автор підкреслює у персонажі сполучення звірячої природи з лицемірством. А інверсія у двочленному іменуванні підкреслює незвичні, екстремальні умови страти *Андрія*:

“- Андрій Волик! Ведіть!

- Волик... Андрій... – прокотилось луною. – Тут... ось він...” [2, т. 3, с. 137-138].

Таким чином, стилістичні особливості творів М. Коцюбинського дозволяють зробити висновок про значну рухомість антропонімів, що в цілому зумовлює використання номінаційних варіантів у комплексі. Варіанти, еквіваленти-замінники іменувань – це спільні компоненти системи номінацій персонажа. Всі вони взаємопов'язані і взаємообумовлені авторською концепцією і, за твердженням Р. У. Таїч, є антропосинонімами [5, с. 25]. У контексті творів М. Коцюбинського вони сприяють уточненню, повнішому, образнішому висвітленню основної суті персонажа. Отже, всі вони є ефективними прийомами номінаційного письма майстра художнього слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
2. Коцюбинський Михайло. Твори: У 7-ми т. – Т. 1-3. – К.: Наукова думка, 1973.
3. Масенко Л.Т. Українські імена і прізвища. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 48 с.
4. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 367 с.
5. Таїч Р.У. Антропонимия “Господ Головлевых” М.Е. Салтыкова-Щедрина: Материалы к спецкурсу. – Черновцы: ЧГУ, 1969. – 28 с.
6. Таїч Р.У. Антропонимия сатирического текста: Конспект лекций / На материале произведений М.Е. Салтыкова-Щедрина. – Черновцы: ЧГУ, 1974. – 48 с.
7. Таїч Р.У. Имена собственные в произведениях М.Е. Салтыкова-Щедрина (на материале “Господ Головлевых”, “Истории одного города” и “Сказок”): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1973. – 29 с.
8. Храпченко М.Б. Язык художественной литературы // Контекст – 1984: Литературно-критические исследования. – М.: Наука, 1986. – С. 3-57.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто стилістичний критерій варіантів іменувань персонажів у прозі М. Коцюбинського. Здійснено розподіл варіантів іменувань на типи, проаналізовано їх характероутворювальні ознаки і стилістичну роль. Доведено, що варіанти іменувань є цілісною системою, яка функціонує в художньому творі з метою створення образів і є невід'ємним компонентом художнього мікросвіту.

SUMMARY

The stylistical criterion of the variants of the system calling the heroes in the prosaic works by Mykhajlo Kotsiubynsky. It was done the development of the variants of theirs names into types. It was analyzed the sings and the stylistical role. Which formed the corector of the work and herois. It was proved that the variants of the names system are the complex system, such system is able to form the images and support part of the literary art.

*Т.В. Сорока
(Измаил)*

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ФЕНОМЕНА 'ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ'

Термин «языковое сознание» затрагивает понятия, относящиеся хотя и к различным, но сближающимся областям знаний: лингвистики и психологии. Сближение соответствующих понятий, с точки зрения Т.Н. Ушаковой, следует рассматривать как весьма прогрессивную тенденцию [27, с. 13]. Это утверждение вытекает из того факта, что тесную связанность соответствующих явлений мы постоянно наблюдаем в действительности: язык и его речевое проявление используются людьми для выражения смысла, отражения состояния сознания, проявления психологического содержания внутреннего мира человека.

Лингвистические и психологические подходы к изучению сознания – это различный взгляд на природу взаимопереходного соотношения надсемиотической реальности и знаковой сущности в отражательных процессах.

Для того чтобы понять характер взаимодействия сознания и языка как практического осуществления сознания, необходимо выйти за пределы отдельного человеческого мышления, за пределы телесной организации человека и войти в мир его культуры [8, с. 12]. Действительно, любой речемыслительный акт, хотя и осуществляется нервно-мозговой системой отдельного человека, все же находится в пределах определенного социально-культурного пространства, протекает в рамках соответствующего лексико-семантического поля. Более того, речемыслительный акт, по утверждению Н.Ф. Алефиренко, «становится фактом практического сознания, которое вследствие своего объективирования языком превращается в языковое сознание» [1, с. 91]. Результатом такого превращения является «совокупность обра-

зов сознания, формируемых и овнешняемых при помощи языковых средств» [22, с. 26], «выражение состояния сознания в вербальной форме», что предполагает активное «воздействие на сознание с помощью речи» [27, с. 22].

Говоря о «языковом сознании», мы имеем в виду тот аспект, который непосредственно связан с процессами порождения и восприятия речи и через рассмотрение которого языковеды подходят к изучению национального ментально-лингвального комплекса, национальной концептосферы. При этом следует, как считает В.В. Красных, согласиться с тезисом о том, что языковое сознание не может быть объектом анализа в момент протекания процессов, его реализующих. Оно может быть исследовано только как продукт прошедшей, бывшей деятельности, то есть может стать объектом анализа только в своих превращенных, отчужденных от субъекта сознания формах культурных предметов [13, с. 15].

Для Л.С. Выготского и А.Н. Леонтьева сознание имеет языковую, речевую природу: «Иметь сознание – владеть языком. Владеть языком – владеть значениями. Значение есть единица сознания (имеется в виду языковое, вербальное значение). Сознание при этом понимании является знаковым» [14, с. 16]. Развивая учение Л.С. Выготского и А.Н. Леонтьева, А.А. Леонтьев утверждает, что если язык понимается как единство общения и обобщения, как система значений, выступающих как в предметной, так и в вербальной форме существования, то «языковое сознание», то есть сознание, рассматриваемое как опосредованное значениями, оказывается близким к пониманию «образа мира» в современной психологии [14, с. 16]. И это не случайно, поскольку именно через образ мира, который человек осознает внутри себя, он воспринимает мир извне; ср.: «Мир глазами человека – это вид мира на основе обработки, которой мы умеем подвергать мир, заключенный в нас» [5, с. 144]. Соответственно, язык человека – «это поверхностная структура, в которой с помощью текстов фиксируется модель мира, которую мы несем в своем сознании» [24, с. 105], поскольку «сам язык, как некая значащая система, требует соотнесения с существованием» [21, с. 24]. Достаточно вспомнить в связи с этим слова Т.П. Ломтева: «Принципиально нельзя построить предложение из слов естественного языка таким образом, чтобы отсутствовало отражение при наличии отражаемого, то есть так, чтобы знак соотносился с действительностью, минуя ее отражение в человеческой голове» [17, с. 19]. Следовательно, «можно полагать, что между действительной, реальной ситуацией и отражающим эту действительность высказыванием (результатом речевых действий) находится некий промежуточный этап – этап членения ситуации для специфических целей» [33, с. 21], само же членение действительности связано с тезаурусом [35, с. 46-48].

Важным представляется также и то, что языковое сознание, по мнению А. Вежбицкой, имеет много разных уровней и что оно содержит как факты, лежащие на поверхности, так и другие факты, которые скрыты очень глубоко [3, с. 244], другими словами, «сознание имеет глубину» [14, с. 18]. При этом то, что скрыто в глубине, может быть извлечено на поверхность. Таким образом, «языковое сознание – это форма существования индивидуального, когнитивного сознания человека разумного, человека говорящего, человека общающегося, человека как социального существа, как личности» [9, с. 51], обладающего сложным внутренним миром и принадлежащим той или иной культуре.

Здесь наблюдается взаимосвязь сознания и культуры, поскольку сознание формируется в обществе, а культура, в свою очередь, создается обществом и в нем бытует. Иначе говоря, человек как феномен «творит» культуру, и, как индивид, «входя» в нее, становится личностью, поскольку «достижения исторического развития человеческих способностей не просто даны человеку в воплощающих их объективных явлениях материальной и духовной культуры, а лишь заданы в них» [16, с. 14], и в процессе их постижения человек развивает и совершенствует свою специфическую способность сознательного отражения действительности.

Именно существование человека в рамках определенного языкового пространства позволяет говорить о языковой личности – носителе языкового сознания. Ю.Н. Караулов, определивший языковую личность как совокупность «способностей и характеристик человека, обуславливающих создание им речевых произведений», ввел имеющее отношение к языковому сознанию понятие психоглоссы «как предела варьированности слов, категорий, форм, значений в рамках общерусского языкового типа, которое в плане структурном и историко-эволюционном соотносимо с понятиями диахронической константы, диахронической универсалии и хроноглоссы» [11, с. 9].

Разрабатывая типологию языковых личностей в ценностном, поведенческом, познавательном аспектах и анализируя типы дискурса в ситуации реального общения, В.Н. Карасик выделяет (наряду с языковой способностью, коммуникативной потребностью, речевым поведением) языковое сознание как один из пяти аспектов в речевой организации человека, а коммуникативная компетенция квалифицируется им как проявление языкового сознания в выборе средств общения. Концепция исследователя базируется на постулате о том, что происходящее в определенных этническо-социальных рамках осознание идентичности фиксируется в языковом сознании, которое членится на релевантные фрагменты осмысления действительности. Последние имеют вербальное выражение и допускают этнокультурное, социокультурное и личностно-культурное измерения [10, с. 6].

Оригинальный взгляд на природу языкового сознания представлен в работе З.Д. Поповой и И.А. Стернина, где выделяется три вида сознания – когнитивное, языковое и коммуникативное. Языковое сознание считается составной частью, аспектом коммуникативного сознания, которое, в свою очередь, рассматривается как интегральный компонент когнитивного сознания нации. Коммуникативное сознание определяется как «совокупность коммуникативных знаний и коммуникативных механизмов, которые обеспечивают весь комплекс коммуникативной деятельности человека. Языковое сознание (речевое мышление) – это механизмы, обеспечивающие порождение, восприятие речи и хранение языка в сознании» [19, с. 29].

Данный анализ исследователей, несомненно, подтверждает антропоцентрическую природу феномена языкового сознания, поскольку ментальные структуры не существуют автономно, и в возникающую в результате отражения картину мира включаются действия и поступки самого субъекта. Однако языковое сознание не только антропоцентрично, но и этноцентрично (А. Вежицкая), так как «образ мира меняется от одной культуры к другой» [15], и вследствие этого не существует двух абсолютно тождественных этнолингвокультур и образов мира. Поскольку «в основе мировидения и миропонимания каждого народа лежит своя система предметных значений, социальных стереотипов, когнитивных схем и т. д., сознание человека всегда этнически обусловлено» [14, с. 20]. Этносоциокультурный фактор выявляется, в частности, в национально-этнических особенностях способа формирования и формулирования мысли [9, с. 56]. Очевидно, процесс этот носит во многом «неосознаваемый» характер, поскольку, по мнению Н.В. Уфимцевой, сама система сознания скорее всего определяется этническими стереотипами поведения и не осознается каждым отдельным носителем культуры, то есть принадлежит коллективному бессознательному данного национально-лингво-культурного сообщества (в терминах В.В. Красных). Однако именно эта определенная системность сознания, или образа мира, влияет на поведение представителей того или иного сообщества и определяет его [25, с. 161].

Естественно, что при общности структуры человеческого ментально-лингвального комплекса, как отмечает Ю.Е. Прохоров, каждая его ипостась (сознание, мышление и язык) у разных языковых личностей и разных этнических общностей может проявляться по-разному. Сознание, ответственное за хранение, упорядочение и оценку информационных результатов, полученных мышлением, связано как с логикой, воплощенной в строении и содержании единиц и категорий конкретного этнического языка, так и со спецификой выделения и оценки этих результатов, значимость которых определяется деятель-

ностными характеристиками существования и проявления определенной этнической общности и определенной личности [20, с. 55].

В современном лингвокультурологической парадигме выделяют человеческое сознание, определяемое как внутриорганическая, конструирующая реальность, специфическая потенция функционирующего мозга, и этническое сознание, которое, обладая всеми характеристиками человеческого сознания, ограничивает его функционирование интраэтнической средой, отражая в языковом сознании лишь собственно этнические признаки лингвокультурной общности [2; 7; 28; 29; 36]. С этой точкой зрения коррелирует предположение М. Фуко о том, что «основополагающие коды любой культуры, управляющие ее языком, ее схемами восприятия, ее обменами, ее формами выражения и воспроизведения, ее ценностями, иерархией ее практик, сразу же определяют для каждого человека эмпирические порядки, с которыми он будет иметь дело и в которых будет ориентироваться» [31; 32, с. 33]. И если язык, культура и этнос неразрывно связаны между собой, образуя область сопряжения физического, духовного и социального «Я» языковой личности [4; 12; 23; 26; 30; 34], то различия в восприятии, категоризации и оценке явлений действительности у представителей различных сообществ оказываются в неразрывной связи с различиями в языке и культуре этих сообществ. При этом в культуре «нет ничего, что не содержалось бы в человеческой ментальности» [18, с. 12]. Все содержание этой ментальности (сознательное и бессознательное, эксплицитное и имплицитное) обретает свое существование для «нас», опосредуясь в процессе семиозиса и подвергаясь кодировке в границах знаковых систем конкретной этнокультурной общности. Базовым кодом и основой семиотической системы любой культуры является этнический язык [6, с. 35].

Представляется справедливым положение о том, что смысловое пространство культуры и человеческого сознания задается границами выразительных возможностей ее знаковых систем [18, с. 64], базирующихся на этническом языке.

Социальная сущность языка заключается в том, что он существует, прежде всего, в языковом сознании – коллективном и индивидуальном. Соответственно языковой коллектив с одной стороны, и индивидуум с другой, являются носителями культуры в языке. Коллектив как этнос или нация и индивидуум являются крайними точками на условной шкале языкового сознания [10, с. 7].

Языковое сознание – сложный феномен, а потому отражает как особенности индивидуального мировидения языковой личности, так и особенности национального менталитета, закрепленные в концептах.

Таким образом, становится очевидным тот факт, что одним из инструментов концептуального анализа и коррекции «языкового сознания», отраженного в лексическом фонде языка, может быть исследование вербальных реализаций концептов в классических художественных текстах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики: Монография. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Берестнев Г.И. Самосознание личности в аспекте языка // Вопросы языкознания. – 2001. – № 1. – С. 60-84.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. – М.: Рус. Словари, 1996. – 411 с.
4. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. – 236 с.
5. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. – М., 1992.
6. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.
7. Демьянков В.З. Теория прототипов в семантике и прагматике языка // Структура представления знаний в языке: Сборник научно-аналитических обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 1994. – С. 32-86.
8. Жоль К.К. Язык как практическое сознание: Философский анализ. – К.: Вища школа, 1990.
9. Зимняя И.А. Способ формирования и формулирования мысли как реальность языкового сознания // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С. 51-58.
10. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
11. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – 2-е изд., стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 264 с.
12. Кочерга Г.В. Мотивация отсубстантивных глаголов в современном украинском языке (когнитивно-ономастический аспект): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10. 02. 01 /Черкасск. гос. ун-т им. Б. Хмельницкого. – Черкассы, 2003. – 20 с.
13. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
14. Леонтьев А.А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. – С. 16-21.
15. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
16. Леонтьев А.Н. Человек и культура. – М., 1961.
17. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. – М., 1979.

18. Пелипенко А.А., Яковенко И. Г. Культура как система. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 376 с.
19. Попова З.Д., Стернин И. А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Истоки, 2002. – 60 с.
20. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 224 с.
21. Рикёр Поль. Конфликт интерпретаций (Очерки о герменевтике). – М., 1995.
22. Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира. Сб. статей /Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000, – С. 24-32.
23. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 624 с.
24. Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности // Вопросы языкознания. – 1994. – №3. – С. 105-114.
25. Уфимцева Н.В. Русские: опыт еще одного самопознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – М., 1996. – С. 139-162.
26. Уфимцева Н.В. Языковое сознание и образ мира славян // Языковое сознание и образ мира. – М.: Ин-т языкознания РАН. – 2000. – С. 207-219.
27. Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира. Сб. статей /Отв. ред. Н.В. Уфимцева. – М., 2000, – С. 13-23.
28. Фесенко Т.А. Парадигмы взаимоотношений языка и сознания в контексте этнопсихоллингвистики // Реальность, язык и сознание. – Тамбов. – 1999. – С. 27-35.
29. Фесенко Т.А. Этнокультурная среда и языковое сознание в контексте межкультурных контактов // Материалы X Международной конференции по функциональной лингвистике «Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации». – Симферополь: «Доля». – 2003. – С. 340-344.
30. Французский язык в свете теории речевого общения. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – 216 с.
31. Фуко М. Археология знания: Пер. с фр. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.
32. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук: Пер. с фр. – СПб.: А-сad, 1994. – 405 с.
33. Шахнарович А.М., Юрьева Н.М. Психологический анализ семантики и грамматики. – М., 1990.
34. Шестак Л.А. К основаниям когнитивной теории образности // Мат-лы I Междунар. науч. конф. «Языки и транснациональные проблемы». – М. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2004. – Т. 1. – С. 62-69.
35. Шрейдер Ю.А. Семантическая информация и принцип фокализации // Общение в свете теории отражения. – Фрунзе, 1980. – С. 32-48

36. Radov N. National psychology through language. – [CD ROM].
Language and cognition. – 1989. – P. 72-86.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються деякі особливості феномену «мовна свідомість» з точки зору сучасної лінгвістики. Аналіз теоретичних підходів до цього питання, наведений у статті, дозволяє зробити висновок, що складна антропоцентрична природа мовної свідомості людини уособлює різні структурні та функціональні риси.

SUMMARY

The article touches with some peculiarities of the phenomenon 'language consciousness' from the point of view of modern linguistics. The analysis of theoretical ways of treating this phenomenon by various scholars is represented. The conclusion about a complex anthropocentric nature of language consciousness including different structural and functional characteristics is drawn.

*О.І. Приймачок
(Луцьк)*

УДК 811. 161. 2'373

МОДАЛЬНО-СПОСОБОВА ТРАНСПОЗИЦІЯ ПАРЕМІЙНОГО ІМПЕРАТИВА

Грамматика останніх десятиліть неухильно й наполегливо рухається шляхом розширення свого простору. Попри безкінечні дискусії щодо її меж, вона вже давно вийшла спочатку за рамки словоформи, потім парадигми, потім мінімального контексту, потім речення, а останнім часом актуальним стало вивчення взаємодії граматичної одиниці з її оточенням, котре розуміють не тільки як широкий контекст, але і як намір мовця, як проблему мовної пам'яті й інтуїції, мовленевої гри та експерименту. Взаємодія мовної системи з середовищем у граматиці виявляється в особливих формах контакту граматичної одиниці, її загальних і часткових значень, з контекстом. У процесі розвитку мови посилюється асиметрія між знаком і значенням, яка збагачує його новими смислами й новими конотаціями. Одна граматична форма вживається замість іншої. Завдяки такій транспозиції роз-

ширюються номінативні й експресивні можливості граматики. Але незважаючи на те, що всі класики слов'янського мовознавства (О.О. Шахматов, О.М. Пешковський, О.О. Потебня, В.В. Виноградов) у своїх працях приділяли особливу увагу стилістиці граматичних форм, їх виразові можливості досліджені ще не повною мірою.

У вивченні транспозиції форм дієслівного способу існує вже певна традиція [3], особливо це стосується наказового способу, або імператива [6]. Найсуперечливішим моментом окремих концепцій є постійне змішування форм і функцій, нерозрізнення способу як морфологічної категорії і модальності як функціонально-семантичної категорії. Погоджуючись із тим, що дієслівний спосіб справді є основним морфологічним засобом вираження категорії модальності, не можна, однак, погодитися із отождненням понять „способова транспозиція” та „модальна транспозиція”. Як відомо, модальність є обов'язковою конститутивною ознакою будь-якого висловлення, а воно може бути бездієслівним. Існує чимало номінативних, генітивних, еліптичних, ситуативно неповних висловлювань з виразними модальними значеннями реальності опатива, імператива тощо. До речі, сам термін „імператив” уживається в двох значеннях: загальному і частковому, що змушує розрізняти імператив як загальну модальність речення-висловлення й імператив як один із способів вираження такої модальності.

Сучасний етап функціонально-граматичних студій характеризується плідним розвитком у кількох напрямках. Дане дослідження орієнтоване на один з них, представлений роботами О.В. Бондарка, Г.О. Золотової та ін. [1; 2; 5]. У колі центральних проблем – проблема функціонального потенціалу мовних одиниць і його реалізація у висловленні. Оскільки категорія модальності є однією з конститутивних ознак будь-якого висловлення, афористичного в тому числі, то дослідження модального потенціалу паремії в її дійсних і потенційних актуалізаціях було б цікавим і для вирішення проблеми природи модальної транспозиції, і для методики визначення загального модального спрямування тексту, і для осмислення семантичного потенціалу самої паремії. Тому основна мета цієї статті – розкрити механізм появи вторинних модальних значень у народних афоризмах з первинною імперативною модальністю, вказавши на основні напрямки модальної транспозиції, та з'ясувати фактори, що уможливають цей процес. Дослідження виконане на матеріалі російських та українських паремій, що мають принаймні дві іпостасі: по-перше, це малий фольклорний жанр, який за своєю лінгвістичною організацією є реченням з притаманною йому первинною модальністю; по-друге, це фразеологічна одиниця комунікативного типу, що бере участь у формуванні та обміні думок, тобто стає органічною частиною комунікатив-

ного процесу. Інакше кажучи, народний афоризм може розглядатися як ситуативно неактуалізоване (універсальне) висловлення і як актуалізоване відповідно до ситуації. Саме цей факт дозволяє робити деякі спостереження й висновки щодо причин та умов виникнення в паремії вторинних модальних значень.

В узагальненому вигляді прислів'я констатує певний стан речей чи окремі людські риси, дає їм оцінку, пропонує певний спосіб дій. Як правило, усі ці функції поєднуються, але в неактуалізованому стані на перший план завжди виходить та, яка зумовлена семантико-синтаксичною і модальною організацією прислів'я як речення. Наприклад, паремія констатує: *В гостях хорошио, а дома лучше; Близок локоть, да не укусишь; В тихом омуте черти водяться; Золото і в болоті блищить; Правда очі коле*. Таке твердження може супроводжуватися додатковими модальними відтінками можливості/неможливості (*Без труда не вынешь и рыбку из пруда; Диму без вогню не буває*), необхідності (*С волками жить – по-волчьи выть, Ремесло за плечима не носить*), неминучості (*Двум смертям не бывать, а одной не миновать; Не бачити свині неба*), бажаності (*Рада бы душа в рай, да грехи не пускают; Вашими б устами мед пити*), умовності (*Хочеш багато мати – мусиш мало спати; Тише едешь – дальше будешь*). Отже, найбільш пристосованою паремійною конструкцією для кваліфікації певної ситуації й одночасної її оцінки є розповідне речення з реальною модальністю.

І навпаки, прислів'я, що мають характер припису, поради чи застереження (*Взялся за гуж, не говори, что не дюж; Куй железо, пока горячо; Береги платье снову, а честь смолоду; Пробуй золото вознем, а дружбу гримиш; Від поганого коріння не жди доброго насіння*) найчастіше втілені у форму спонукального речення з імперативною модальністю.

Загалом будь-який народний афоризм перш за все інформативний, причому інформацію несе навіть не його словесний текст, а вибір даної паремії та її використання в певній позамовній ситуації. Це означає, наприклад, що в паремійному фонді немає суто апелятивних (до яких належать імперативні) висловів: насамперед інформативним є і те прислів'я, що граматично організоване когнітивними дієслівними способами (індикативом та кон'юнктивом), і те, що організоване волюнтативними способами (імперативом та оптативом). Це в свою чергу накладає певний відбиток на функціонування цих способів у прислів'ях, а саме: у волюнтативному за своєю мовною природою прислів'ї на перший план виходить сема значеннева, інформативна, а первинна сема волевиявлення (власне модальна) сприймається як додаткова; а в індикативному за формою афоризмі на перший план може вийти саме модальне відношення до позначеної ситуації (її можливість/неможливість, необхідність, неминучість, ба-

жаність тощо). Це відбувається завдяки тому, що, на думку пареміологів, кожне прислів'я одночасно виконує всі свої головні функції, які схематизовано виглядають так: твердження, оцінка, припис.

Модальний потенціал паремії (тобто можливість трансформації первинного модального значення) тим ширший, чим ширше коло позамовних ситуацій, на які той чи інший народний афоризм може бути орієнтований. Зрозуміло, що таких ситуацій чи адрес значно більше в тих пареміях, які О.О. Потебня називав „образними” на відміну від „безобразних” [4, с. 94], тобто які вживаються в прямому й переносному значенні (*Как аукнется, так и откликнется; Что посеешь, то и пожнешь; Орел мух не ловить; Тиха вода греблю рве*) або тільки в переносному (*Семь пятниц на неделе; Яйца курицу не учат; Горбатого могила справить*).

Образність допомагає прислів'ю при найменшій затраті словесного матеріалу дати найбільшу концентрацію думки, а контекст випрозорює не тільки семантику паремії, але й модифікує її первинне модальне значення. Індикативна за своєю природою паремія може набувати імперативної модальності, наприклад:

1) – *Смел очень!*- крикнул он, когда Серёжа приблизился. - *Помни: не всегда смелость города берёт, особенно на службе. Можно и головы не сносит* (Станюкович); 2) – *Здесь вот девушка не решается выступить... Все оглянулись. Оксана испуганно уткнула лицо в ладони... – Смелость города берёт, – шептал над ухом сосед* (Поповкин). Волонтеративна модальність з'явилася у паремії лише в другому контексті.

Узагальненість і полісемантичність афоризмів стають, як бачимо, тим ґрунтом, на якому відбувається модальна транспозиція як із зони неволонтератива в зону волонтератива, так і в зворотньому напрямку, про що свідчать численні приклади.

Порівняймо модальні значення відомого слов'янського прислів'я *Век живи – век учись*: 1) *Когда воротилась Дуня и увидела шкапы со множеством книг, весело кивнула отцу миловидной головкой, тогда он, указав ей на них, сказал: – Читай, Дунюшка, на досуге, тут есть чего почитать. Хоть ты теперь у меня и обученная, а всё-таки храни старую нашу пословицу «Век живи – век учись»* (Мельников-Печерский); 2) *Прежде всего я оглядел сапоги Павловского. По виду – сверху – советские, офицерские, они имели подошвы немецких армейских сапог, подбитых гвоздями, каблуки были охвачены металлическими подковками. Такого гибрида за три года войны я ещё не встречал – век живи, век учись* (Богомоллов). Якщо в першому контексті прислів'я вживається у своєму прямому значенні і зберігає первинну модальність доброї поради чи настанови, то другий контекст ілюструє, як волонтеративна за своєю мовною

природою паремія набуває характеру іронічного зауваження щодо існування чогось досі не знаного чи не баченого. Первинну імперативну модальність, позначену предикатами в формі наказового способу, абсолютно втрачено, оскільки на перший план виходить оцінка певної реальної ситуації.

Можна навести чимало аналогічних контекстів, які нівелюють первинну модальність імператива:

*He связывая ещё слов, он (Кюхельбекер) ... лез в поэты. **He спросья броду, не суйся в воду** (Тынянов);*

*Фамилии своей она нам не сказала. Марья Петровна – вот и всё. А Омск – город большой, **ищи ветра в поле!** (Чехов);*

*Наш обций друг, военный моряк Лёша Шириков, мог бы служить живым доказательством справедливости поговорки: «**He родись красивым, а родись счастливым**». Действительно, красавцем Лёша никогда не был... Ему везло от рождения, и везло во всём, за что бы он ни брался (Лавренёв);*

*-Ну, мать, я свою молодую жену забираю с собой. Она там на всю артель готовить будет. –Что ж, - отвечаю, - если **совет да любовь**, так в добрый час. Ты, я вижу, нигде не пропадёшь (Рыленков);*

*- Положим он (Ечкин) сейчас ничего не имеет, и бриллианты поддельные, но я отдал бы ему всё, что имею. Стабровский тоже хорош, только это уж другое: **тех же щей, да пожисже влей**. Они там, в Сибири, большие дела обдывали (Мамин-Сибиряк).*

Інформативно-оцінна семантика домінує у волюнтаривних за своєю лінгвістичною природою прислів'ях, коли вони вживаються для позначення різноманітних життєвих ситуацій, людських рис і характерів. Скажімо, прислів'я *He будь тією скотиною, що догори щетиною* явно натякає на чийсь некоректну чи нахабну поведінку; паремія *Тікайте всі з хати, бо я буду веретеном махати* може схарактеризувати невмілого робітника, а *Беріть, свате, все одно свиням викидати* – викриває скупість. Прислів'я *Слабій з сильним не борися, бідний з багатим не дружися (не судися)* демонструє соціальну нерівність, а також може означати чийсь безглуздий вчинок. Про звичні обставини чи речі говорять *He лякай шуки морем, а бідного горем*. Коли хочуть добитися хай і незначного, але цілком реального результату, кажуть *He сули журавля в небі, дай синицю в руки*. А паремія *Пробуй золото вогнем, а дружбу грішми* може означати і те, що справжня дружба долає всі перешкоди, і те, що гроші здатні зіпсувати найкращі стосунки. Отже, імперативні за формою народні афоризми служать знаками певних реальних чи ідеальних ситуацій, а це означає, що вказані паремії набувають виразних ознак реальної модальності індикатива.

Індикативна модальність може ускладнюватися дебітивною семантикою, якщо прислів'я в контексті особливо актуалізує сему "треба

(не треба)”, „потрібно (не потрібно)”, „повинен (не повинен)” тощо. Ось, наприклад, як по-різному сприймається модальне значення тієї ж паремії у двох контекстах: 1) [Фёкла:] *Неужто ты сам свадьбу хочешь завратить?* [Кочкарёв:] *Сам, сам, ты уж не мешайся только.* [Фёкла:] *Ах, бессыдник какой! Да ведь это не мужское дело...* [Кочкарёв:] *Пойди, походи. Не смыслить ничего, не мешайся!* **Знай сверчок свой шесток**, *убирайся отсюда!* (Гоголь); 2) *Исправник добродушно промолвил: – Эх, Василий Васильевич, не нам бы с вами о таких людях рассуждать, – где нам? Знай сверчок свой шесток.* – *Да помилуйте, – возразил я с досадой, – какая же разница между мною и господином Орбассановым?* (Тургенев). Якщо перший контекст підтримує імперативну семантику паремії, то в другому виразнішою стає дебітивна (повиннісна) модальність: *знай* = повинен знати.

Такий процес зміщення первинного імператива в дебітивну площину цілком природній, адже поза контекстом паремія позбавлена конкретного адресата, та й мовцем може бути кожен, тобто еталонна імперативна ситуація відсутня.

Наприклад: *За праве діло стій сміло* (=треба стояти); *Не діли шкуру небитого ведмедя* (=не треба ділити); *Готуй сани влітку, а воза взимку* (=потрібно готувати).

Нарешті, імперативне за граматичним оформленням прислів'я може набувати семантики опатива, адже імператив та опатив є двома різними проявами волевиявлення. Якщо імператив означає адресоване комусь волевиявлення щодо певних дій, то опатив означає емоційно-вольовий прояв потреби мовця у здійсненні чогось. Найбільш поширеним засобом вираження значення бажання в російському та українському паремійних фондах (як і в літературній мові) є інфінітивне речення з часткою *би(б)* або речення з дієсловом умовного способу. Однак існує чимала кількість особливих конструкцій, спеціалізованих на вираженні побажань, у яких немає традиційних показників опатива, натомість вживаються магічні звороти *дай Бог*, *не дай Бог*, *дай Боже*, *не дай Боже*, *борони Боже* тощо, які містять дієслова у формі наказового способу.

Паремії на зразок побажань і прокльонів становлять окремий мовленнєвий жанр, адже вони мають свою нішу в повсякденному спілкуванні, причому мовці не лише відтворюють, а й легко конструюють нові вислови, актуальні для конкретного випадку. Це значить, що вказані різновиди опатива мають яскраво виражену специфіку як форми, так і змісту. Наприклад: *Дай Боже воювати та шабел не виймати*; *Дай мені Боже дурних ворогів мати*; *Не дай Бог панської злості, а ще більше панської ласки*; *Не дай Боже з хама пана*; *Борони Боже від приятеля, бо з ворогом я собі раду дам*; *Накажи нас Боже хлібом та сіллю*; *Дай вам Бог пировать, а нам крохи подбирать*; *Дай Бог и*

кошке своё лукошко; Дай Боже нашему теляти волка поймати; Дай Бог ему быть полковником, только не в нашем полку; Не дай Бог с дураком связаться.

Інша група побажань – вислови з дієсловами наказового способу: *Будь великий, як верба, здоровий, як вода, багатий, як земля; Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь; Нехай піде лихому на шкоду, а нам на добро.* Неважко помітити відсутність будь-якої імперативної семантики, бо в універсальному висловленні, якими і є прислів'я й приказки, імперативна категоріальна ситуація не передбачається.

В українському паремійному фонді зафіксована частка *бодай*, спеціалізована лише на вираженні семантики бажаності, адже її етимологія пов'язується з давнім словосполученням *Бог дай* „Бог нехай дасть”. Вказаний формант оптатива не вживається в еліптичних конструкціях, а тільки в поєднанні з інфінітивом або з дієслівною формою на – в (-л-): *Бодай усе знати, та не все робити; Бодай доброго сусіда мати та своїм плугом орати; Бодай-то кожна пташка мала своє гніздечко; Бодай ніхто не дочекав в чужім кутку вмерти; Бодай ніхто не дждав, щоб пан нами керував; Бодай той здоровий був, що мені винен.*

Дослідження феномену паремійного імператива дозволяє сформулювати певні висновки. По-перше, імперативна модальність може бути притаманна не лише виразам з дієсловами наказового способу, так само як можуть мати неволонтактивну модальність паремії, що містять член імперативної парадигми. По-друге, чим ширший семантичний потенціал паремії, тим легше відбувається транспозиція її первинного модального значення. По-третє, напрямки транспозиції паремійного імператива значно відрізняються від аналогічного явища в літературній мові. Якщо в кодифікованій мові наказовий спосіб транспонується у сфери значень індикатива й кон'юнктива, то в пареміях імператив транспонується в зону індикатива, дебітива й оптатива.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. – М. – Л., 1971.
2. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка – М., 1973.
3. Луценко Н. А. Смысловая структура наклонений и употребление наклонений в русском языке // Ученые записки Тартуского университета, 1987. – Вып. 760.
4. Потєбня А. А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. – Харьков, 1894.

5. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Л., 1990
6. Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива. – Л., 1986.

АНОТАЦІЯ

У статті описано шляхи і способи реалізації модального потенціалу російських та українських паремій, що мають первинну імперативну модальність. Встановлено співвідношення між семантичним потенціалом прислів'я та можливістю модифікації його модального значення. Продемонстровано приклади і напрямки транспозиції паремійного імператива.

SUMMARY

The ways and means of modal transpositions of Ukrainian and Russian paremies which have the primary imperative modality are described in this article. The correlation between the semantic structure of the proverb and the possible modification of its modal meaning is established. Paremical Imperative is transformed into the zone of the indicative, debitive and optative.

О. Ф. Таукчі
(Горлівка)

УДК 802. 0-541. 43:801. 314. 1

ОСОБЛИВОСТІ ДІЄСЛІВНОЇ СПОЛУЧУВАНOSTІ В УКРАЇНСЬКІЙ РОСІЙСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

У даній статті ми описуємо дієслівні словосполучення, побудовані за правилами лексичної комбінаторики. Зазначені синтагми виникли у мові на основі іменних, тому що дієслово, по суті, є переосмислене ім'я, і дієслівні змісти в цілому є вторинними стосовно іменних [3, с. 34].

У ході роботи над темою ми прагнули встановити, як пояснюється сполучуваність слів у мовознавстві, чим мотивований досить широкий діапазон сполучних потенцій дієслова. Не менш важливе питання лінгвістичного статусу структур, що відповідають сутності лексичної сполучуваності. У зв'язку з цим ми визначаємо *мету*

нашого дослідження як зіставлення лексико-синтаксичних засобів побудови зв'язаних сполучень слів в українській, російській і англійській мовах.

В актах комунікації дієслово в особовій формі являє собою семантичне і синтаксичне ядро словосполучення або речення. Для дієслова характерна розгалужена система сурядних і підрядних зв'язків.

Наприклад, виникнення дієслівної сурядної синтагми відбувалося за аналогією зі сполученням субстантивів. Складні синтаксичні одиниці типу дієслово = дієслово у процесі зняття предикації ставали словами: *ходить = бродить > ходить-бродить, думати = гадати > думати-гадати* і т. п. Інакше кажучи, слово споконвічно являло собою не морфологічну, а синтаксичну одиницю [3, с. 38]. Потім, вступаючи у фазу значеннєвого розподібнення, вихідні структури послужили матеріалом для створення предикативних конструкцій, що включають у себе сполучну лексему: дієслово + зв'язка + дієслово.

Усі нижченаведені структури відповідають формулі $a + a$. Такі сполучення виникли через спільність їхніх споконвічних змістів. Докладніше про характер зв'язку між елементами конструкції див.: [3, с. 16-17]. На нашу думку, мовні одиниці цього типу у деякому значенні відповідають роздільнооформленим словам. Елементи усередині конструкції однорідні як за семантичним, так і за синтаксичним змістом. Конструкції як такі функціонують у реченні аналогічно до слів, а не словосполучень.

М.О. Луценко трактує вживання у сурядних синтагмах слів з однаковими або співвідносними значеннями як "особливий випадок прояву лексичної сполучуваності (і схованої предикації)" [3, с. 67], що підтверджує наші припущення з приводу характеру сурядних конструкцій. У той же час автори Оксфордського словника англійських ідіом називають їх фразами з повторюваним елементом (*phrases containing a repeated element*), тобто відносять їх до розряду словосполучень, не наводячи при цьому яких-небудь пояснень. На наш погляд, точку зору англійських колег не можна вважати основою для повноцінного лінгвістичного аналізу структур зазначеного типу. Звернемося до прикладів.

Українська мова: *брати та приймати; хапати і забирати; руйнувати і ламати; ламати та знищувати; програвати та втрачати; застигати й замерзати; захищати й боронити; захищати й відстоювати; відшукати та знайти.*

Російська мова: *ходить и бродить; холить и лелеять; верить и надеяться; тревожить и беспокоить; волнують и тревожат; беспокоить и тревожат; волнують и будоражат; дрожат и трепещут; опасаться и робеть.*

Англійська мова: *to aid and abet* [букв. допомагати і сприяти чому-небудь поганому] – допомагати кому-небудь у здійсненні чогось небажаного, поганого, незаконного; *to chop and change* [букв. мінятися і мінятися] – постійно змінювати плани, точки зору, рід занять; *to creep and crawl* [букв. плазувати і плазувати] – плазувати; *to damn and blast* [букв. проклинати і проклинати] – лаяти кого-небудь, використовуючи ненормативну лексику; *to curse and swear* [букв. лихословити і лаятися] – лихословити.

Не можна забувати також і про те, що співвідношення дієслова-присудка з підметом являє собою якісно особливий вид сполучної комбінаторики і тепер найчастіше виключається з набору ординарних синтаксичних зв'язків. Як відзначається граматистами, у цьому випадку не реалізуються “сполучні властивості дієслова, а здійснюється з'єднання (координація) головних членів речення – підмета і присудка, виражених визначеними формами імені і дієслова” [5, с. 25].

Разом з тим межі між словом, словосполученням і реченням представляються нечіткими і розмитими. Слово, по суті, – результат мовної предикації. Споконвічно воно була сформоване як речення і тільки в ході історичного розвитку набуло рис засобу мовної номінації. Речення, у свою чергу, у процесі зняття (трансформування) предикації переходить у розряд номінативних одиниць і набуває властивостей і характеристик, притаманних слову. Інакше кажучи, не всі мовні одиниці, що традиційно прийнято вважати словами, словосполученнями і реченнями, насправді є такими.

Наприклад, “хватил удар. <...> Вислів відображає закономірність: якщо у мові є “однозначні” слова (синоніми й ін.), вони прагнуть з'єднатись в синтагму, яка так чи інакше відтворює структуру предикації. У даному конкретному випадку предикація речення “піднімається” над предикацією протолексем (примітивів) у межах слів. <...> Удар як продукт руки одержав свою назву від руки. Саме слово удар двопримітивне (у-дар: u + dha – dra – dar, порівн. да-ть; у свою чергу u = wa [розкладання], це ва, що теж позначає руку, маємо в да-ва-ть: ‘рука’ + ‘рука’). Зі своєї сторони, як впливає насамперед з інших уживань слова хватать, це дієслово в “корені” хват- теж представляє ‘руку” [3, с. 129-130]. Таким чином, аналізована структура являє собою яскравий приклад лексично зумовленого поєднання підмета і присудка. Даній схемі відповідають і наведені нижче приклади подібних сполучень англійською, українською і російською мовами, однак ступінь семантичного розподібнення їхніх елементів набагато вищий.

В англійській мові: *one's blood boils* [букв. кров кипить] – бути в нестямі від гніву; *the blow falls* [букв. удар падає] – відбувається якась катастрофа, щось небажане або те, чого побоювалися; *accidents will happen* [букв. нещасні випадки відбуваються / мають місце] – вира-

ження поблажливого ставлення до людини, що допустилася помилки; as the crow flies [букв. як летить ворона] – відстань від однієї точки до іншої по прямій лінії без урахування особливостей ландшафту, де англ. a crow = укр. гава – haw-a > hwa > hma-ra – ‘небо’; дієслово to fly співвідноситься із субстантивом a fly (муха) і також має на увазі зміст ‘небо’; отже, a crow + to fly = ‘небо’ + ‘небо’.

‘You know, **my blood** always **boils** when I drive through Glencoe’ (C. Mackenzie).

<...>but then **the blow fell**. ‘Paula says that there’s a revolution in Asuncion’ (G. Durrell).

В українській мові: птах літа, ніс сопить, ліс чорніє, душа сумує, час біжить, ноги носять, одні кістки стирчать, паски не посвятаються, язик розв’язався й ін.

Як же ти перепався, **одні кістки** всюди **стирчать** (М. Стельмах).

Я більше слухав, як говорив... потім **розв’язався** й мені **язик** (Л. Мартович).

У російській мові: ветер дует, голова горит, огонь жжет, свет слепит, вода холодит, рот кривится, время течет, время тянется (де дієслово тянется – субстантивові течета і співвідноситься зі змістом ‘мотузка’, причому верва – время, отже, время + тянется = ‘мотузка’ + ‘мотузка’).

Ляховский, конечно, сразу понял бы, откуда **дует ветер**, и переменил бы тактику, а теперь ему поневоле приходилось высказываться в том или ином смысле (Д. Мамин-Сибиряк).

Ах, **голова горит**, вся кровь моя в волненье! (А. Грибоедов).

У цілому найбільш значним представляється факт існування у мові особливих умов для реалізації дієслівної лексичної сполучуваності. З погляду граматики, дієслово являє собою результат розподібнення імен. Іншими словами, складові дієслівного сполучення ідентичні в плані змісту (a+a), але набувають істотних розходжень в плані вираження (a+b). Отже, дієслово з’явилося у мові завдяки перетворенню елементів предикації за формулою $a = a > a + a > a + b$ [3, с. 35].

На думку М. О. Луценка, прикметник і дієслово виникли при предметно-суб’єктному імені. “Можна думати, що метафоричне або позиційне перетворення імені (при імені) у дієслово (порівн. весть і Бог весть) якісно перетворило це ім’я, перетворило його у точку зосередження предикативності речення” [3, с. 39-40]. Аналогічним прикладом трансформації імені у дієслівну форму може послужити конструкція Бог помочь = Бог помощью. Порівн.: помочь > Бог помочь > Помог бог > (пусть) помогает бог (імператив можна визначити як ім’я).

Наперечет сердца благие, / Которым родина свята. / **Бог помочь** им!.. / А остальные? / Их цель мелка, их жизнь проста (Н. Некрасов).

Вихідним моментом у дослідженнях, присвячених дієслівним структурам, що відповідають сутності лексичної сполучуваності, мо-

жуть послужити тавтологічні конструкції. Саме такі мовні одиниці являють собою комбінацію тих самих змістів “у чистому вигляді”, тобто до початку процесу розподібнення: *to sing a song, to think a thought, to live a life, мички микати, ливцем лити, клопотами клопотати, поедом есть, горче горевать, валом валити, думу думать* та ін.

У русистичі вперше групу тавтологічних фразем виділив Ф.І. Буслаєв у “Історичній граматиці російської мови”. “Замість одного дієслова, – писав він, – іноді вживається дієслово з ім’ям, що служить йому додатком, наприклад, думать думу. На відміну від інших дієслівних форм, ці вирази називаються описовими. Деякі з них виражають ту ж саму думку, що і прості дієслова, утім, додаючи їй нового відтінку, тому що у мові кожна форма має власний свій зміст” [1, с. 509].

Франц Міклошич, автор порівняльної граматики слов’янських мов, відзначає випадки “зв’язку етимологічно споріднених слів”, у результаті якого “дієслова з’єднуються із спорідненими з ними етимологічно іменниками в знахідному або орудному відмінках, іменники – із спорідненими етимологічно прикметниками” [цит. за: 6, с. 348]. Як відзначає М. І. Толстой, такі зв’язки характерні не тільки для слов’янських, але і для багатьох індоєвропейських мов [цит. за: 6, с. 348].

Розвиваючи дану тему, В.М. Мокієнко справедливо відзначає, що тавтологічні сполучення “спочатку не стільки підсилювали значення, скільки виражали певне синтаксичне відношення” [4, с. 188].

Подібні структури є яскравим прикладом предикації – з’єднання близьких за семантикою елементів і в певному значенні можуть розглядатися як роздільнооформлені слова. (Порівн. “Зв’язок слова і словоформи у дієслівному фразеологізмі з історичної точки зору підрядний, для сучасної мови не є живим прислівним зв’язком <...> Такі фразеологізми синтаксично поводяться як цілі слова і мають свої власні сполучувальні властивості” [5, с. 25]. Порівн. також: “<...> тавтологічна фразема вживається для позначення поняття, що може бути виражене одним словом, тобто фразема характеризується тісною значеннєвою єдністю” [2, с. 85].

Іншими словами, у процесі аналізу мовних структур дієслівного типу раз у раз виникає питання про уточнення їхнього лінгвістичного статусу.

Складене слово типу *a+a* за своїми внутрішніми потенціями відповідає реченню. На сучасному етапі існування мови воно являє собою сховану предикацію, трансформовану у номінацію. Предикативність “звичайного” слова зумовлює те, що слова в черговий раз вступають у сполучні відношення, утворюючи більш складні в синтаксичному плані мовні одиниці. Окремі слова і словосполучення, побудовані за правилами лексичної сполучуваності, очевидно, зв’язані між собою за допомогою визначеної внутрішньої єдності. Зокрема, слово, що виконує номінативну функцію, ховає в собі зняту предикацію. Сполучення слів також

являє собою номінативну одиницю, яка характеризується трансформованою предикативністю. Крім того, дослідження показали, що англійська мова має у своєму розпорядженні набагато більший потенціал для утворення роздільнооформлених лексем у порівнянні з українською і російською мовами. От чому у більшості випадків необхідні надійні критерії для того, щоб відрізнити зв'язане словосполучення від роздільнооформленої лексеми. Як впливає з проведеного нами дослідження, ознакою справжнього і повноцінного словосполучення є його здатність перетворюватися у речення за допомогою незначних структурних змін.

Наприклад, *возмущаются и ворчатъ* > *Возмущаются значит ворчатъ*; *divide and rule* > *Divide to rule*; *виявляти і знаходити* > *Виявляти означає знаходити* й ін.

Неможливість подібної трансформації свідчить про те, що аналізована конструкція є роздільнооформленим словом і відрізняється високим ступенем семантичної і граматичної спаяності. До цього розряду відносяться, у першу чергу, дієслівні синтагми, що складаються з близьких синонімів ($a+a$), а також деякі зі сполучень протилежних за значенням компонентів ($a+(-a)$).

Что она сказала, – думал Ромашов. Это волновало и тревожило его (А. Куприн).

В их присутствии жаловались и плакались, когда их не было – издевались над ними очень ядовито (З. Шаховская).

Не кручинься и не хнычь! / *Будет стол и будет дичь* (Л. Филатов).
<...> *здавалось, що всюди він отут продовжує жити. Продовжує спонукати і підтримувати, дозволяти й забороняти* (О. Гончар).

*Есть сердце единое, серденько дівоче, / що плаче, сміється, **мре й оживає*** (Т. Шевченко).

І плачу, було, й сміюся, / *Як слухаю ці пісні* (В. Симоненко).

*Господар посміхався, **не стверджуючи і не заперечуючи*** (Ю. Яновський).

До цієї групи словосполучень належать конструкції, які характеризуються більш високим ступенем семантичного і граматичного розподібнення ($a + b$) і більшість сполучень лексем-антонімів ($a +(- a)$).

Ознакою роздільно-складеної синтагми також може послужити її здатність функціонувати у реченні як детермінант. Як відомо, детермінант з'єднаний з основною структурою речення зв'язком вільного приєднання, що відрізняється яскраво вираженим неприслівним характером. З цього впливає неможливість вступу детермінанта у підрядний зв'язок з дієсловом, чим зумовлене сприйняття зазначених конструкцій як підтипу роздільно-складених синтагм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Синтаксис. – М., 1959. – 626 с.
2. Гольшкина С. Г. Тавтологические фраземы и их стилистическое использование // Актуальные вопросы фразеологии. – Самарканд, 1970. – Вып. 2. – С. 80-87.
3. Луценко Н. А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2003. – 144 с.
4. Мокиенко В. М. Славянская фразеология. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.
5. Русская грамматика. Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой и др. – М.: Наука, 1982. – 709 с.
6. Толстой Н. И. Из поэтики русских и сербохорватских народных песен (приглагольный творительный тавтологический) // Поэтика и стилистика русской литературы. – Л.: Наука, 1971. – С. 348-354.

АНОТАЦІЯ

У ході проведеного нами дослідження була розроблена принципово нова концепція лексичної комбінаторики. Ми сформулювали основні правила, за якими лексичні одиниці української, російської і англійської мов з'єднуються одна з одною з урахуванням особливостей кожної з мов. Нами була введена універсальна формула лексичної сполучуваності, на базі якої ми дали власне визначення феномена лексичної комбінаторики і детально описали сутність процесу створення синтагм у досліджуваних мовах.

Ключові слова: лексична сполучуваність, універсальна формула, словосполучення.

SUMMARY

The article represents an attempt to work out a new concept of lexical combinability. General rules and regularities of making word – combinations in Ukrainian, Russian and English are formulated in it. The author tries to consider peculiar features, and specific characteristics of the analyzed languages. The research has resulted in creating the universal formula and our own definition of lexical combinability. The process of word – combination formation in English, Ukrainian, and Russian is widely touched upon and described in details. The paper is also the first attempt to study lexical combinability as a linguistic phenomenon in theoretical and practical aspects.

Key words: lexical combinability, universal formula, word-combination, set expression.

УДК 811. 161. 1'38

**ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ
«ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
РОК-ПОЭТОВ**

Конец XX – начало XXI вв. отмечены повышенным интересом молодёжи к рок-культуре, которая стала ведущим направлением в формировании мировоззрения многих молодых людей, способом жизни. «Для рок-культуры, – замечает А. Кузнецов, – наиболее характерна поэзия не целого произведения – стиха или поэмы, а определенных фраз, которые в сочетании с музыкой дают органическую цепочку образов, воспринимаемых слушателями и дополняемых их собственной фантазией» [4, с. 4]. По словам же Алексея Дидурова, создателя рок-кабаре «Кардиограмма», «настоящую рок-поэзию отличает совершенно неконтролируемый интеллектуальный и эмоциональный «выброс», неповторимость стилистики и интонации, честность и искренность как основные составляющие энергии текста» [4, с. 5].

Характерной чертой русскоязычного рока является особое внимание к Слову. Особенно ярко это проявилось в 80-е гг., когда произошло сближение роковой и бардовской традиции. Отечественные барды, т.е. исполнители собственных песен, выступали обычно для небольшой аудитории в роли поэта с гитарой, естественно, они должны были серьёзно относиться к текстам своих песен, потому что несовершенство их заглушить было бы нечем (например, воем и треском электронных инструментов или грохотом барабанов). По примеру исполнителей авторской песни, всегда внимательно относившихся к слову, рок-поэты также стали более серьезно работать над текстами своих произведений. Однако, несмотря на преобладающую роль текста, в рок-произведении всё-таки сохраняется тесная его взаимосвязь с музыкой.

Многие рок-поэты (Юрий Шевчук, Вячеслав Бутусов, Виктор Цой) сумели создать такие произведения, которые, даже будучи изолированными от музыки, являются полнозначными и целостными по своей содержательно-художественной структуре.

Таким образом, основным фактором, позволяющим отнестись к текстам рок-произведений к поэзии, является образность слова. Ведь в поэтической речи «слово не имеет одного определённого значения. Оно – хамелеон, в котором каждый раз возникают не только разные оттенки, но иногда и разные краски» [8, с. 77]. Однако, несмотря на

то, что в контексте эстетического целого «обогащается смысловая структура слова, преобразовывается его эмоционально-стилистическая окраска, расширяются экспрессивные возможности» [7, с. 49], у читателя или слушателя сохраняется ассоциативная связь с его прямым значением. Поэтому многие стихотворцы смогли ввести привычные для нас лексические единицы в такое окружение, в контексте которого слово полностью утрачивает связь с основной семьей и воспринимается как новая лексема. «Слово в стихе – это слово из естественного языка, единица лексики, которую можно найти в словаре. И тем не менее оно оказывается не равно самому себе. И именно сходство, совпадение его со «словарным словом» данного языка делает ощутимым различие между этими – то расходящимися, то сближающимися, но отдалёнными и сопоставленными – единицами: общеязыковым словом и словом в стихе» [6, с. 91].

В поэтическом контексте слово приобретает эстетическое значение, соотносимое с номинативно-производным, переносным и символическим значениями, характеризующееся наращением смысла слова и реализующееся в воспроизводящем контексте. Эстетическое значение «чаще всего усложняет семантическую структуру слова дополнительными смысловыми ассоциациями, эмоциями за счёт трансформации его внешних, сочетательных возможностей» [2, с. 29].

Слова с эстетическим значением, обладающие высокой частотностью употребления в отдельном произведении либо характерные для ряда произведений одного автора, называются ключевыми. М. Елисова отмечает, что под ключевыми словами мы понимаем такие, которые, «переходя из одного произведения автора в другое, обрастают собственной семантической структурой, несущей очень большой заряд индивидуально-ассоциативных значений. Эта семантическая структура зачастую отличается от той, что зафиксирована в общенациональных словарях» [3, с. 35]. Ключевые слова расширяют семантику слова, способствуют наращению значения.

Цель настоящей статьи – проанализировать тексты современной рок-поэзии с позиций функционирования в ней актуализаторов эстетических значений слов *жизнь* и *смерть*.

Для произведений рок-поэтов характерно философское размышление над такими глобальными и противоположными субстанциями, как жизнь и смерть. Проанализировав более 300 стихотворений данного жанра, мы пришли к выводу, что слова *жизнь* и *смерть*, употреблённые в них, являются ключевыми, так как характеризуются повторяемостью, представленностью в важнейших композиционных разделах текстов, участием в выражении художественных идей произведений, отражают особенности художественных картин мира авторов. Нами было выделено 70 случаев употребления данных слов в

произведениях различных авторов. Наиболее яркими из них, по нашему мнению, являются В. Цой, Ю. Шевчук, И. Кормильцев, В. Бутусов, О. Гаркуша, Д. Озерский, А. Васильев, Ю. Чичерина и другие. Актуализаторами эстетических значений анализируемых нами слов в произведениях вышеназванных авторов служат сравнение, метафора, олицетворение, символ.

Слово *жизнь* в сознании рок-поэтов является скорее носителем отрицательной коннотации, нежели положительной. Эта традиция берёт своё начало ещё с эпохи 80-х, когда рок-музыка была запрещена, и авторы-исполнители, вынужденные играть её подпольно, выражали свою неудовлетворённость существующим на то время общественным строем, политической ситуацией в стране и жизнью вообще. Переняв традицию у старшего поколения, и молодые музыканты стали употреблять слово *жизнь* в чёрных тонах. Из тридцати выделенных нами случаев использования этого слова восемнадцать имеют отрицательную оценку. Рассмотрим наиболее характерные случаи употребления данного слова.

Одним из наиболее легко выделяемых в художественном тексте способов выражения эстетического значения слова является сравнение. В рок-поэзии абстрактное существительное *жизнь* нередко сравнивается с существительными, обозначающими конкретные предметы. Данная тенденция объясняется авторским видением жизни как вполне реальной и материальной сущности. Приведём несколько примеров: *И сон – не сон, // И жизнь, как слон...* (Д. Озерский); *Моя жизнь, как вокзал, этот хлам на полу – // Память о тех, кто ждал здесь свои поезда...* (И. Кормильцев). Использование в контексте сравнений (*как слон, как вокзал*) способствует наращению в семантической структуре слова *жизнь* отрицательных оценочных сем, имеющих окказиональный характер: 'большая', 'тяжёлая', 'беспорядочная', 'неспокойная'. В поэзии Ю. Шевчука посредством сравнений слово *жизнь*, сравниваемое со словом *дым*, наделено такими свойствами, как 'скоротечность', 'лёгкость', 'хрупкость', что подтверждают следующие строки: *Жизнь твоя лёгкая подобна дыму, // Скоро убегающему, ветром разносимому...* И. Лагутенко сравнивает жизнь со стрелой, наращивая семантику слова. Как и стрела, жизнь, по его мнению, стремительна, безвозвратна, неуловима: *Жизнь проста, как стрела, // Кем-то пущена в мир, // Не вернуть, не поймать... // Ты живи, чтобы жить, // А ищи, чтобы искать...* Таким образом, этими строками песни «Время тепла» автор выражает философскую мысль: жизнь – вечный поиск, а целью жизни является сама жизнь. Мимолётность и энергетика жизни подчёркивается И. Лагутенко и в других произведениях, например: *Жизнь, как в кино, летит десять лет за ним, // Расставаясь с увлечением и остывшим вдохновением...*

В ряде случаев в рок-поэзии отмечается наращение прямого значения слова *жизнь* за счёт сравнений. Приведём некоторые из них: *Жизнь наша – поле ряженных мин* (Ю. Шевчук), где подчёркивается опасность и непредсказуемость жизни; *Вся моя жизнь – это маленький подвиг для вас* (Д. Умецкий) – в этих строках выражено денотативное значение слова, в котором проявляется альтеруизм творческого человека, предназначение такого человека – отдавать себя людям; *А «жизнь» – только слово, // Есть лишь любовь и есть смерть* (В. Цой). В последнем примере автор, рисуя картины войны, определяет жизнь как нечто несуществующее, выраженное лишь в словах.

Помимо сравнений слово *жизнь* имеет и символические употребления в стихотворениях различных рок-поэтов. Символом жизни здесь является дорога: *Долгая дорога бескайфовая...* (Д. Озерский); *Дальше тянется дорога, // Обнимает сердце дрожь... // Мне осталось ещё немного, // Если верить, что ты меня ждёшь...* (Ю. Чичерина). Концептуальная модель «жизнь – дорога» «репрезентирует связь пространства и времени, представляя собой своего рода пространственно-временной континуум» [5, с. 230]. На первый план выдвигаются семы ‘длинная’, ‘однообразная’, ‘нерадостная’.

В качестве актуализатора эстетического значения может выступать и олицетворение, помогающее авторам показать жизнь в образе неодушевлённой невидимой силы, управляющей действиями и поступками людей. Например, в своём стихотворении «Новое сердце» Ю. Шевчук, чувствуя приближение смерти, питает надежду на новую жизнь с новым сердцем: *Новая жизнь позовёт за собой...* Использование в контексте эпитета (*новая*) и олицетворения (*позовёт за собой*) способствует актуализации эстетического значения слова *жизнь* с положительной оценкой. А. Васильев наряду с олицетворением использует антитезу, подчёркивающую противоречие между жизнью и смертью: *Думают люди в Ленинграде и Риме, // Что смерть – это то, что бывает с другими, // Что жизнь так и будет крутить и крутить колесо...* Соотношение жизни с вечным двигателем и использование антитезы выдвигает на первый план такие окказиональные семы слова, как ‘бесконечность’, ‘непрерывность’, ‘вращение по кругу’. Таким образом, для А. Васильева жизнь ассоциируется с вращением: *Жизнь представляется мне заводной каруселью, // Что будет крутиться, пока кто-то дёрнет стоп-кран...* В данном примере слово *жизнь* имеет в своей семантической структуре семы ‘продолжительная’ и ‘стремительная’.

Эпитеты, выступающие в роли определений, также являются показателями эстетической окраски значения слова. В рок-поэзии эпитеты часто передают отрицательное значение: *После долгой дороги, после жизни постылой...* (И. Кормильцев); *Вся жизнь бестолковая...*

(Д. Озерский); *О Боже, как ничкемна жизнь моя...* (Ю. Шевчук). Однак в поезії функціонують употреблення с позитивною конотацією слова: *Жизнь хороша, – шептала мне звезда // С обложки разворотного журнала* (Ю. Шевчук); *Пусть каждый верит в то, что говорит...* // *Всё для того, // Что жизнь прекрасна...* (О. Гаркуша).

В поетических текстах функціонують також індивідуально-авторські епітети, що відображають світоощущення поетів. Наприклад: *Всё на свете из пластмассы, // И вокруг пластмассовая жизнь...* (А. Васильев). В даному прикладі здійснюється метафорический перенос значення слова *жизнь* 'фізіологічне існування людини' – 'реальна дійсність'. Словапоєднання *пластмассовая жизнь* є метафорическим і означає життя штучне, повну фальшу і лжі, позбавлену істинних людських цінностей.

Аналізуваний матеріал дозволив зробити висновок про те, що спектр естетических значень слова *жизнь* в контексті творчества вивчаємих нами авторів дуже різноманітний. Однак значення слова *жизнь* яскравіше всього реалізуються в антоніміческій парадигмі *жизнь – смерть*.

Найбільш частотним актуалізатором значення слова *смерть* є метафора. Для отчественних рок-поетів образ смерті є одушевленим і осягаєми, і сюжетом багатьох стихотворень є зустріч людини зі смертю. Наприклад, у І. Кормільцева в творі «Іван Чоловеков» смерть – це 'жінка, котра тарашиться з люка'. Глагол з коннотативним значенням *тарашиться* наповнює образ смерті негативними оціночними семами: 'зла', 'подля'. Далі автором здійснюється нарощення значення слова, він пише: *Я знаю эту женщину: // Одни её зовут – свобода, // Другим она – просто судьба, // И если для первых – она раба, // Вторым она – святая судья*. В представлених строках помітно протиріччя: 'смерть – спасення' і 'смерть – покарання', а слова *свобода – судьба* і *раба – судья*, використані по відношенню до смерті, є контекстуальними антонімами. В наступній строфі підкріплюється сила людини, спроможної подолати страх перед лицем смерті: *Иван Чоловеков гладко выбрил лицо, надел лучший галстук и ждёт... // И струсила смерть, и забыла, где он живёт... // И, встречающая смерть, он не здоровался с ней...* Таким чином, в даному поетическому творі метафорическе використання лексики *смерть* сприяє нарощенню значення слова наступними семами: 'злість', 'подлість', 'награда', 'покарання', 'слабкість перед сильним духом людини'. Подібні значення слова можна зустріти і в творі В. Бутусова «Свідання», де смерть є перед нами в образі нареченої з косою на плечі. Смерть з косою – загальнопоетический образ, берущий своє початок в фольклорних жанрах, – переосмислюється автором по-новому: *Ты подожди, я вернусь навсег-*

да, // Будучи браком с тобой погребён. «Как известно, смерть ассоциируется со свадьбой, поскольку оба события означают переход из одного мира в другой, изменение статуса и состояния героя» [1, с. 54]. В словах автора ощущается страх перед смертью: *Как бы опять моя смерть не пришла – // Я её видеть уже не могу...* Противовидием смерти поэт считает сон: *Если бы смерть от меня отказалась, // Я бы уснул в летаргическом сне.* Метафорически выстроенный образ смерти в данных строках наполняет значение слова такими денотативными семами, как ‘лицемерие’, ‘власть’. Контекстуальным антонимом слова *смерть* в этом случае является *сон*, а *сон* – символ жизни.

Последнее употребление не является редким в литературе (достаточно вспомнить классические произведения «Жизнь есть сон» П. Кальдерона, «Сон в летнюю ночь» В. Шекспира и др.). Однако в рок-поэзии слово *сон* со значением *жизни* истолковывается авторами иначе. Например, у А. Хвостенко встречаем противопоставление данных понятий в таком контексте: *И ночь, и день, // И сон, и смерть...* Обнаружению антонимичности слов *сон* и *смерть* способствует употребление автором общезыковых антонимов *ночь – день*.

Антиподом смерти в стихотворении И. Кормильцева «Летучая Мышь» является спасение, а воплощением противоречивости между смертью и спасением – образ Летучей Мыши: *Смерть или спасенье, // Свет ты или тьма, // Если не вернёшься, // Я впервые узнаю, как сходят с ума...* В данном случае наряду с контекстуальными употреблены общезыковые антонимы *свет – тьма*.

Одним из способов выражения эстетических значений слова *смерть* (как и слова *жизнь*) являются олицетворения. Все они эмоционально окрашены, и их употребление обычно свидетельствует об отрицательном отношении авторов к данному абстрактному понятию. Наиболее распространены олицетворения в поэтической речи Ю. Шевчука, например: *Костлявая смерть, оглянувшись вокруг, // Очертила, смеясь, заколдованный круг.* Использование в контексте эпитета *костлявая* и олицетворения способствует актуализации таких отрицательных оценочных сем, как ‘старость’ и ‘непредсказуемость’. В стихотворении «Бродяга» также видим синтез олицетворения и эпитета, результатом которого является обозначение мимолётности жизни и скоропостижности смерти: *Одинокая смерть пролетела // В этой Богом забытой глуши.* А в песне «Ветер» употребление слова *смерть* в роли олицетворения знаменует собой силу смерти, победу её над жизнью. Здесь в *облаках... ещё одну жизнь одна смерть обвенчала...* В данных строках происходит актуализация окказиональной семы ‘смерть – сила’.

Важнейшим актуализатором эстетического значения слова является символ, характеризующийся образностью, многогранностью и индивидуальностью авторских употреблений. Приведём наиболее яркие приме-

ры символического употребления слова 'смерть': *Полуби, и мне осталась жить // Ровно девять слов, // А после – вечное солнце*. Для З. Рамазановой *смерть* – это 'вечное солнце' – сема, окрашенная в положительные тона. Для В. Бутусова *смерть* – 'Абсолютное Белое'. С одной стороны, традиционным символическим значением белого цвета является чистота. С другой стороны, белый цвет, согласно контексту, является символом пустоты, небытия. Использование индивидуально-авторских субстантивированных прилагательных способствует поэтичности изображения ухода человека из жизни: *Я ухожу в Абсолютное Белое – навсегда*.

Если наиболее частотным символом жизни у рок-поэтов является дорога, то *смерть* для них – это *река*, то есть ассоциируется с водным пространством. Посредством данного скрытого сравнения актуализируются такие значения слова, как 'тихая', 'широкая', 'глубокая': *Тихая река моё тело забрала...* (Ю. Чичерина); *Но река широка, река глубока, // Река уносит нас, как облака, // Двадцать тысяч дней и ночей пройдёт, // Человек родился – человек умрёт...* (И. Кормильцев). В последнем примере слово *река* в значении *смерть* употреблено три раза, в одном из них – наряду со сравнением (*как облака*), подчёркивающим пустоту и бездонность смерти.

Высокая художественность произведений, глубокий философский подтекст, актуальность отражаемых тем в контексте отдельно взятой культуры (в частности, молодёжной), исторических событий, мировоззренческих проблем, способность восприниматься абстрагированно от музыки – вот те характерные черты, которые позволяют утверждать, что тексты песен современных рок-исполнителей (В. Цоя, Ю. Шевчука, В. Бутусова, А. Васильева, И. Лагутенко, З. Рамазановой, Ю. Чичериной и др.) являются поэтическими произведениями. Абстрактные существительные *жизнь* и *смерть* характеризуются высокой частотностью употребления в эстетических значениях, что даёт нам право отнести их к ключевым словам. Актуализаторами эстетических значений слов выступают метафоры, сравнения, олицетворения, эпитеты. Они способствуют актуализации денотативных и оценочных сем. Как показывает анализ, в произведениях рок-поэтов *жизнь* – это 'беспольность', 'безвозвратность', 'бесконечность', 'опасность', 'непредсказуемость', 'стихийность', 'фальшивость, неестественность', 'бесчувственность'; *смерть* же – это 'свобода', 'судьба', 'слабость перед человеком', 'сила', 'старость', 'непредсказуемость', 'уход в пустоту, небытие'. Чаще всего оценка как жизни, так и смерти имеет отрицательный характер, что связано с пессимистичностью и скептичностью взглядов поколения рокеров на мир и стремлением усовершенствовать существующее положение вещей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арустамова А. А. Альбом группы «ДДТ» «Метель августа»: особенности циклизации // Русская рок-поэзия: текст и контекст. – Тверь: ТГУ, 2001. – Вып. 5. – С. 50-58.
2. Донецких Л. И. Эстетические функции слова. – Кишинёв: Штиинца, 1982. – 154 с.
3. Елисова М. О. Диапазон смыслового варьирования ключевых слов «дождь» и «ливень» в поэзии Б. Пастернака // Русский язык и литература. – 1998. – № 5-6. – С. 34-38.
4. Золотое десятилетие рок-поэзии: Поэзия / Сост. Дидуров А. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 158 с.
5. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – Омск: ОГУ, 1999. – 267 с.
6. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха // В кн.: Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии. – Спб.: Искусство СПб., 1996. – С. 18-252.
7. Сиротина В. А. Изменения семантической структуры слова в художественной речи // Вопросы стилистики. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1992. – Вып. 5. – С. 49-67.
8. Тынянов Ю. Н. Проблема стихотворного языка. – М.: Советский писатель, 1965. – 301 с.

АННОТАЦІЯ

У статті розглядаються найбільш характерні для творів сучасних рок-поетів випадки вживання ключових слів «життя» та «смерть» в естетичних значеннях.

SUMMARY

The most wide-spread cases of using the keywords “life” and “death” in aesthetic meanings in rock poetry are observed in the article.

УДК 07. 659. 3

**ПРАГМАТИЧНІ ОЗНАКИ ІНМУТАЦІЙНОГО
ІНСТРУМЕНТУ ЗМІ «ВДАЛЕ ЗБУДЖЕННЯ
АКТУАЛЬНИХ ФРАГМЕНТІВ»**

Проблема, дослідженню якої присвячена стаття, у загальному вигляді може бути сформульована як ефективність впливу інструментарію риторичної маніпуляції ЗМІ на споживачів інформації. Значення терміну «інструменти риторичної маніпуляції ЗМІ» ми розглядаємо у такому тлумаченні: система психолінгвістичних одиниць, яка використовується у ЗМІ і яка спрямована на корекцію, управління, переорієнтацію споживачів масової інформації у напрямку, потрібному її замовнику або комунікатору, що транслює інформацію.

Сутність згаданої проблеми полягає у тому, що велика кількість журналістів використовує, частіше за все, ефективно й дієво набір інструментів риторичної маніпуляції ЗМІ, але при цьому не знає повного діапазону прагматичних можливостей такого інструментарію, що знижує ефективність адекватного задумові сприйняття.

Термін «інмутаційний» ми вживаємо у значенні негативного впливу на свідомість об'єкта з метою змінення поведінки на користь суб'єкта впливу.

Проблема дослідження ефективності впливу інструментарію риторичної інмутації ЗМІ на споживачів інформації пов'язана з важливим науковим завданням нівелювання заангажованого політичного впливу на споживачів масової інформації, які глибоко й детально не володіють сутністю інформації, що подається у ЗМІ за допомогою інструментарію риторичної інмутації. Подібний стан погіршує процеси демократизації в суспільстві України. Таким чином, практичні завдання вирішення аналізованої проблеми прямо пов'язані з темою нашої статті.

Для психолінгвістичного аналізу журналістських коментарів публічних виступів кандидатів на посаду президента України (2004 рік) ми звернулися до моделі інструментарію ЗМІ в контексті формування іміджу політиків (далі скорочено – ЗМІ-ФІП; детально про модель див.: [11]).

У рамках ЗМІ-ФІП функціонують п'ять складових елементів, один з яких називається «Маніпулятивні психолінгвістичні інструменти ЗМІ». У свою чергу, згаданий елемент містить вісім груп психолінгвістичних інструментів, серед яких – група «Психо-емоційно-когнітивних інструментів ЗМІ». Наші попередні експериментальні досл-

ідження [12; 13] дозволили зафіксувати тільки одну складову обговорюваної групи інструментів ЗМІ, який ми назвали «Використання ЗМІ вмілого збудження журналістськими текстами при іміджуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації».

Сутність такого інструменту ми бачимо у використанні ЗМІ вмілого збудження (маніпулювання, інмутації) журналістськими текстами при іміджуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації.

Спираючись на згадане, ми обрали **об'єктом** дослідження інмутаційні психолінгвістичні інструменти ЗМІ, що використовуються під час передвиборчих кампаній в Україні.

Предметом дослідження стали прагматичні ознаки інмутаційного інструменту «Використання ЗМІ вмілого збудження журналістськими текстами при іміджуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації», який фіксувався під час висування кандидатів у президенти України у період з 03 до 26 липня 2004 року.

Гіпотеза: вербальний засіб масової інформації (а саме, психо-емоційно-когнітивний інструмент «Використання ЗМІ вмілого збудження журналістськими текстами при іміджуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації») має характерні ознаки (маркери), що є близькими до прагматичних ознак, у процесі висвітлення в ЗМІ подій, пов'язаних з висуванням кандидатів на посаду президента України під час виборів у 2004 році (03-26 липня).

У дослідженні ми ставимо на **меті** знайти й описати прагматичні маркери інмутаційного інструменту «Використання ЗМІ вмілого збудження журналістськими текстами при іміджуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації», який фіксувався під час висвітлення в ЗМІ подій, пов'язаних з висуванням кандидатів на посаду президента України у період виборчої кампанії 2004 року (03-26 липня).

Методи дослідження були обрані такі: 1) гіпотетико-дедуктивний метод; 2) контент-аналіз; 3) якісний аналіз одержаних даних; 4) порівняльний метод.

Методика відбору стимульного матеріалу (статей з газет) передбачала такі критерії обмеження:

1) статті відбиралися з таких газет: «Сільські вісті», «Так», «Персонал плюс» та щотижневика «Дзеркало тижня»;

2) дати виходу газет з друку обмежувалися таким діапазоном: від 27.06.2004 до 04.08.2004; вибір такого діапазону часу пояснюється тим, що терміни висування кандидатів на посаду президента Украї-

ни були визначені Центральною виборчою комісією України з 03.07.2004 до 26.07.2004; у зв'язку з зазначеним ми відрахували 7 днів до початку і 7 днів після закінчення офіційного терміну реєстрації кандидатів, тому що до початку реєстрації і після її закінчення в інформаційному просторі виходили матеріали про обговорювану інформаційну подію;

3) обсяг статей не обмежувався певною мінімальною чи максимальною кількістю слів чи речень, тому що інмутаційний інструмент «Використання ЗМІ вмілого збудження журналістськими текстами при імідуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації» (далі скорочено – «обраного нами інмутаційного інструменту ЗМІ») може мати різні лексичні та формально-синтаксичні вираження;

4) кількість статей не обмежувалася;

5) мова написання статей не регламентувалася (аналізу піддавалися рівноправно як статті українською, так і російською мовами);

6) статті, відібрані для аналізу, перелічуються наприкінці статті в списку використаних джерел.

Методика дослідження передбачала ряд таких процедур:

1) спочатку ми відібрали інформаційні матеріали за критеріями, що подаються у методиці відбору інформаційних матеріалів;

2) потім завдяки контент-аналізу виокремили тільки ті статті, в яких зустрічалися випадки використання обраного нами інмутаційного інструменту ЗМІ;

3) відібрані випадки використання обраного нами інмутаційного інструменту ЗМІ аналізувалися на предмет опису їх прагматичних особливостей, пов'язаних з: 1) суб'єктом мовлення; 2) адресатом мовлення; 3) взаємодією членів комунікації; 4) ситуацією спілкування ;

Процедура дослідження.

Нами було відібрано 212 газетних статей, що були надруковані в різних номерах таких шести газет за період з 28.06.2004 до 29.07.2004: «Дзеркало тижня», «Сільські вісті», «Так!», «Персонал плюс».

З числа 212 (100%) статей були відібрані 97 (45,7%), в яких використовувався інмутаційний інструмент «Використання ЗМІ вмілого збудження (інмутації) журналістськими текстами при імідуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації».

Прагматичними особливостями інмутаційного інструменту «Використання ЗМІ вмілого збудження» актуальних фрагментів соціально-політичного досвіду реципієнтів у процесі висвітлення в ЗМІ подій, пов'язаних з висунанням кандидатів на посаду президента України під час виборів у 2004 році (03-26 липня) вважаються [1, с. 390] такі чотири, що: 1) суб'єктом мовлення; 2) адресатом мовлення; 3) взаємодією членів комунікації; 4) ситуацією спілкування ;

Для виконання завдання дослідження ми звернулися до такого аналізу 97 відібраних текстів статей. За допомогою контент-аналізу, порівняльного та якісного аналізу з усіх текстів були ідентифіковані чотири типи прагматичних ознак інмутаційного інструменту «Вміле збудження журналістськими текстами при імідуванні політиків актуальних фрагментів суспільно-політичного досвіду споживачів інформації».

Далі ми наводимо лише декілька прикладів щодо кожного з поименованих типів прагматичних ознак.

1. Ознаки, пов'язані з суб'єктом мовлення.

«Як би так у кожному селі давали одкоша посіпакам олігархічної влади! Може б, тоді не пхали вони свого носа до чужого проса» [16, с. 1];

Коментар: семантика слів «одкоша», «олігархічної влади», «носа» (непряме значення), «чужого», «проса» (непряме значення) у поданому контексті має відтінок натяку, навіть образи; слово «посіпаки» є образливим; висловлює установку того, хто написав текст; до того, фрагмент має ознаки езопової мови, а також – непрямих значень.

Вважаємо, що у наведеному прикладі є ознаки прагматичної пресу позиції, тобто оцінки того, хто говорить, загального фонду знань, інтересів та поглядів. Фіксується у прикладі й така прагматична ознака, як «особливості характеру та здатність розуміння адресата». Не варто виключати також і модальність: у прикладі вона позначається негативним ставленням до предмета повідомлення.

Окрім зазначеного, семантика ідіоми *«Не пхали (б) вони свого носа до чужого проса»* є не просто образливою, а такою, що збуджує архетипові смисли кожного українця, який досить ретельно і бережливо ставиться до поняття «свій». У свідомості масового споживача інформації вислів «пхати свого носа» до «мого» «проса» означає «лізти у справи, що не стосуються, окрім мене, ще когось». Іншими словами, усвідомлення того, що чужі «носи» прагнуть навести порядок у «моєму» домі, «моїх» справах, збуджує свідомість електорату, підштовхує до активних дій і є головною ознакою прагматики, тобто впливу на поведінку.

Таким чином, сукупний смисл (семантика) ключових слів наведеного прикладу дозволяє нам віднести його до типу прагмасемантичних ознак інмутаційного інструменту ЗМІ «Вміле збудження актуальних фрагментів».

Серед прикладів першого типу прагматичних ознак інмутаційного інструменту ЗМІ «Вміле збудження актуальних фрагментів» наведемо ще декілька (без коментарів):

1) *«Акція відбулася у стилі радянського адміністративного тиску»* [8, с. 1];

2) *«У наших політичних опонентів тепер дуже мало шансів переконати кримських татар, чому саме вони мають голосувати за провладного кандидата»- сказав депутат»* [15, с. 3];

3) «Сільське господарство країни в злиденному стані – немає грошей» [3, с. 11].

2. Ознаки, пов'язані з адресатом мовлення.

«Ми звернули увагу на те, що 1 травня та 26 червня певні групи людей виходили на вулиці з фашистською символікою, викрикуючи антисемітські та антиросійські гасла і робили заяву при цьому, що вони буцімто мають відношення до Ющенка» [6, с. 2].

Коментар: у поданому фрагменті статті присутні такі прагматичні ознаки, пов'язані з адресатом мовлення: мова інтерпретується, тобто непрямі та приховані значення висловлення розуміються через порушення релевантності, повідомлення очевидних для адресата речей; отже про згадані у фрагменті фашистські гасла та ходу по вулицях Києва знають не тільки читачі, але й ті, кому повідомляють автори слів так звану новину: смисл такого начебто очевидного повідомлення має прихований вектор, на наш погляд, такий: «Ми розуміємо ваші спроби паплюжити образ Ющенка, але ми саме тому й говоримо про ваші прийоми, щоб у зворотному порядку спаплюжити ваш образ у передвиборчому процесі». Таким чином, безперечним є віднесення наведеного фрагменту зі статті до другого типу прагматичних ознак інмутаційного інструменту ЗМІ «Вміле збудження актуальних фрагментів».

Окрім коментованого прикладу ми далі наводимо ще декілька, але без коментарів.

1) «... усі вони підійшли до висвітлення першого етапу кампанії вкрай необ'єктивно, хоча і в різному ступені» [4, с. 1];

2) «... у своїх випусках жодного разу не подали іншу точку зору на жодну політичну подію...» [4, с. 1];

3) «Сенсу немає винаходити велосипед, набиваючи власні шишки, якщо Європа, до якої ми прагнемо, знайшла компромісне рішення» [10, с. 10].

3. Ознаки, пов'язані з взаємодією членів комунікації.

«Друге рішення проливає світло на «підкилимові» українсько-російські «домовленості» щодо реверсного використання нафтогену Одеса – Броди» [5, с. 1].

У поданому прикладі присутні такі явні ознаки третього типу прагматичних ознак інмутаційного інструменту ЗМІ «Вміле збудження актуальних фрагментів»: маркування словом «підкилимові» форми мовленнєвого спілкування під час суперечки, свари; маркування соціально-етикетної сторони мовлення через відвертий номінативний стиль спілкування; маркування співвіднесення між членами комунікації через формальне звинувачення словом «підкилимові».

Окрім згаданого, у фрагменті статті зустрічається нейтральне слово «домовленості», яке виокремлюється пунктуаційним знаком «лапки» з обох боків. Тим самим автор статті ще раз підкреслює сумнівність

змісту «підкилимових» «домовленостей» між Росією та Україною щодо реверсу нафтогону Одеса – Броди.

Таким чином, прагматичні ознаки чітко ідентифікуються у аналізованому інмутаційному інструменті ЗМІ.

Інші приклади третього типу прагматичних ознак інмутаційного інструменту ЗМІ «Вміле збудження актуальних фрагментів». Подаються без коментарів.

1) *«незважаючи на порушення закону, у зборах ради активну участь посадові особи Херсонської міськвиконкому та особисто міський голова Володимир Сальдо, лідер обласної організації Партії регіонів»* [14, с. 2];

2) *«Можна подумати, що київські «вершителі долі» не знали, що хтось спить та бачить Криворізький меткомбінат у власній кішені!»* [9, с. 12];

3) *«Про яку конкурентноздатність підприємств може йти мова, якщо вони сплачують за послуги у десять разів більше, ніж в Європі?»* [10, с. 10].

4. Ознаки, пов'язані з ситуацією спілкування.

«Газета резюмувала, що таке рішення услід за скандальними виборами мера Мукачєвого викликає здивування. Власне, ці судження стали приводом до судових позовів з боку в. о. міського голови ... та начальника територіального управління судової адміністрації ..., які вбачають у згаданих висловлюваннях приниження честі, гідності і ділової репутації» [7, с. 3].

Коментар: у прикладі ми виокремлюємо дейкисні маркери «таке», «ці», «з боку ...», «які», «викликає», «стали приводом», «вбачають» що вказують на певну ситуацію, що передувала рішення посадових осіб звернутися до суду, а також на індексацію компонентів ситуації, на просторову орієнтацію суб'єктів дії. Окрім того, у прикладі зустрічається також фіксація впливу ситуації на тематику та форми повідомлення. Так, маркери «газета резюмувала», «рішення ... викликає здивування», «судження стали приводом», «вбачають ... у висловлюваннях» ми відносимо до таких, що диктують форми комунікації, форми висловлювання автора статті.

Інші приклади четвертого типу прагматичних ознак інмутаційного інструменту ЗМІ «Вміле збудження актуальних фрагментів» ми наводимо далі без коментарів.

1) *«Справжнє прозріння народу України покажуть осінні вибори президента»* [2, с. 1];

2) *«Ні, шановна матір. От саме вам, ветеранам, і слід довести до свідомості підростаючого покоління...»* [2, с. 1];

3) *«Змін не бажає сам господар – держава. Не намагаючись на кардинальні перетворення в АПК, воно Тим самим гарантує міцність*

та незмінність «кормушки». А та з кожним роком стає все зубожілішою» [3, с. 11].

ВИСНОВКИ

1. Було передбачено: інмутаційний інструмент «Використання ЗМІ вмілого збудження» має прагматичні ознаки у процесі висвітлення в ЗМІ подій, пов'язаних з висунанням кандидатів на посаду президента України під час виборів у 2004 році (03-26 липня). Висунуте передбачення повністю підтвердилося.

2. Усі чотири типи прагматичних ознак дійсно фіксуються у текстах 97 аналізованих нами газетних статей.

3. Таким чином, ми можемо констатувати об'єктивність ствердження про наявність прагматичних ознак у інмутаційного інструменту «Використання ЗМІ вмілого збудження», який активно використовувався у процесі висвітлення в ЗМІ подій, пов'язаних з висунанням кандидатів на посаду президента України під час виборів у 2004 році (03-26 липня).

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Прагматика // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 389-390.
2. Валяев В. А чи справді прозрів? // Сільські вісті. – № 87. – 29.07.2004. – С. 1.
3. Волошин Ю. Кому колхоз за восемь долларов? // Зеркало недели. – № 27. – 10 июля 2004. – С. 11.
4. Данилюк П. «государственная политика» в действии // Зеркало недели. – № 27. – 10.07.2004. – С. 1.
5. Еременко А. “Dzien zvirga” в Украине // Зеркало недели. – № 27. – 10. 07. 2004. – С. 1.
6. Непийвода О. Превентивный двойной удар // Так! – № 16. – 20. 07. 2004. – С. 2.
7. Опозиційні газети банкрутують і їх не друкують // Персонал плюс. – № 28. – 26.07. – 1.08.2004. – С. 3.
8. Петрова О. Подарок из чужого кармана // Зеркало недели. – № 27. – 10.07.2004. – С. 1.
9. Руднева А. Сага о Кривбассе // Зеркало недели. – № 27. – 10.07.2004. – С. 12.
10. Следзь С. Неевропейский стандарт // Зеркало недели. – № 27. – 10.07.2004. – С. 10.
11. Холод О.М. ЗМІ та імідж політиків: Монографія / За ред. проф. В.В. Різуна / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 342 с.

12. Холод О. М. Імідж: мовлення політиків: Монографія. У 2-х ч. – Ч. 2 / За ред. докт. філол. н., ред. проф. Різуна В.В. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2003. – 259 с.
13. Холод О.М. Імідж: мовлення політиків: Монографія. – У 2-х ч. – Ч. 1. – К.: Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2002. – 146 с.
14. Федорова А. На Херсонщині власть нарушає закон «О выборах президента» // Так! – № 16. – 20.07.2004. – С. 2.
15. Чубаров Р. Що означає вето президента // Персонал плюс. – № 28. – 26.07. – 1.08.2004. – С. 3.
16. Юрчишин М. Не пхайте свого носа до чужого проса // Сільські вісті. – 29.07.2004. – № 86. – С. 1.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу впливу інструментів риторичної маніпуляції в засобах масової інформації (ЗМІ), що були зафіксовані в процесі висування кандидатів на посаду президента України в період з 03 до 26 липня 2004 року.

SUMMARY

In the article is represented the analysis of the influence of instruments of rethoric's of the manipulation in the mass-media that was recorded in the process of the presentation candidates in president of Ukraine in period 03-26 July 2004.

*О.А. Яновська
(Харків)*

УДК 811. 161. 2'42

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПІДТЕКСТУ ЯК СКЛАДОВОЇ СМИСЛОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У наукових дискурсах ХХ ст. мова постає як простір незліченних можливостей і багатозначності. Оскільки література є спробою саме мовного опанування світу, то об'єктом дослідження сучасних наукових студій, зокрема у філософії, літературознавстві, лінгвістиці, психології, є інтерпретація художнього тексту, який

відзначається найбільшою інформаційною місткістю, а тому має необмежені можливості смислового розгортання. Процес комунікації "автор-текст-читач" продукує нарощування значенневих шарів. Мовознавці зазначають, що головним у декодуванні тексту є оволодіння глибинними шарами смислу твору [5, с. 189]. Метою нашої статті є дослідження поняття "підтекст" як складової семантичної організації художнього тексту.

Довідкова література визначає підтекст як внутрішній, прихований смисл [12, с. 830; 15, с. 755; 16, с. 284] чи зміст якого-небудь тексту, висловлювання [6, с. 967; 14, с. 315; 17, с. 548; 26, с. 366].

Науковці використовують різні терміни на позначення підтексту – «непрямий опис», «глибинна напруга», «глибина тексту», «імплікація», «імпліцитність» [цит. за 27, с. 74]. Існують різні точки зору щодо вживання цього терміна: І. Арнольд і А. Муравйова розмежують поняття «імплікація» та «підтекст», указуючи на відмінність їх функціонування (імплікація реалізується в мікроконтексті, підтекст – у макроконтексті) [1, с. 85; 20, с. 142]; В. Кухаренко визначає підтекст (імплікацію) як спосіб організації тексту [13, с. 93]; В. Миркін використовує у значенні підтексту термін «смісл» [21, с. 88]; Е. Ризель ототожнює поняття текстової конотації з підтекстом [25, с. 141], А. Камчатнов відзначає вживання науковцями терміна «підтекст» як дублет терміна «смісл» [11, с. 42].

Неможливість чіткого розмежування терміновживання виникає внаслідок того, що поняття смислу, змісту й значення визначаються одне за допомогою іншого, крім того тлумачення поняття смислу як «внутрішнього змісту» є схожим до трактування підтексту [6, с. 470, 1348]. Ми пристаємо до думки О. Лурія, який розуміє "значення" як об'єктивне відображення системи зв'язків та відношень, а "смісл" – як привнесення суб'єктивних аспектів значення відповідно даному моменту й ситуації [19, с. 60].

Імплікація у широкому розумінні становить собою наявність у тексті вербально невираженого смислу, який відгадується адресатом. До імплікації відносять підтекст, еліпс, алюзію, семантичне ускладнення, текстову імплікацію. Практично розмежувати ці види імплікацій досить складно, але, на нашу думку, потрібно. Підтекст виявляється в межах цілого тексту, складається з окремих дистантно розміщених імплікацій, поглиблює сюжет, більш повно розкриває ідейно-художню єдність твору.

Підтекст як категорію тексту вперше розглянув І. Гальперін, визначаючи змістово-підтекстову інформацію (ЗПІ) як «приховану інформацію, яка здобувається із змістово-фактуальної інформації завдяки здатності одиниць мови породжувати асоціативні й конотативні значення, а також завдяки здатності речень у середині надфразної єдності нарощувати смисли» [7:28]. Науковець намагається розв'язати пробле-

му непослідовності термінологічного вживання: поняття “значення” застосовує щодо морфем, слів, словосполучень; “смісл” – щодо речення; “інформація” – щодо тексту. Думку щодо визначення підтексту як «діалогу» між змістово-фактуальною інформацією і змістово-концептуальною поділяють Н. Змієвська, А. Муравйова, А. Папіна та ін. [9, с. 24; 20, с. 142; 24, с. 334; 27, с. 77].

Оскільки відчитування підтексту в комунікаційній системі “автор-твір-читач” має складний характер, можна говорити про дослідження глибинного смислу тексту лише у вимірах міждисциплінарних дискурсів на пограниччі мовознавства, онтології, психології, літератури. Учені різних галузей знань намагалися описати механізм породження та вияву підтексту як вершини осягнення смислових шарів художнього тексту (праці В. Виноградова, Ю. Лотмана, О. Потебні та ін.).

Заслуговує на увагу праця М. Зубрицької, яка вивчає проблеми, пов’язані з дискурсом читача і прочитування в контексті розмаїття теоретичного мислення ХХ ст. [10]. Дослідниця описує різні підходи до питання відчитування тексту: повне чи часткове відгадування авторської інтенції, концепції смислової автономії тексту, “смерті автора”, сприйняття тексту як гри, як безмежної ієрархії нанизвання інтерпретацій, переписування тексту, де читач постає співтворцем тексту, теорія горизонту авторських і читачьких сподівань та багато ін.

Свого часу інтерпретація тексту (за О. Лурія, інтерпретація – розкриття внутрішнього смислу [19, с. 249]) зводилася до “правильного” відгадування авторського задуму. Останнім часом науковці вивчають смислову структуру художнього тексту з точки зору рецепції читача (Р. Барт у статті “Смерть автора” (1967 р.) розмежував поняття твору, який має автора, та тексту, в якому “автор на папері”). На нашу думку, не слід розглядати текст тільки як вираження авторських інтенцій. Модель світу художнього тексту не обов’язково є повним відображенням світобачення автора, а швидше є одним із багатьох можливих варіантів художнього світу.

М. Нікітін уважає підтекстом лише навмисний імпліцитний смисл, а мимовільний розглядає як побічну інформацію комунікативних актів [22, с. 144]. На наш погляд, підтекст включає і те, що закладено автором, і те, що виникає побічно, оскільки всі елементи художнього тексту є смисловими, особливо це стосується поетичного тексту, де інформацію стиснуто до мінімуму й елемент будь-якого рівня тексту є виразником смислу. Тому навряд чи вдасться практично розмежувати те, що було “заплановано”, а що ні.

Глибинний смисл тексту закладається автором, але продовжує функціонувати незалежно від його задуму. Досліджуючи смислотвор-

чу проблему тексту, С. Васильєв виділяє смисл-повідомлення (те, що хотів сказати автор) та смисл-цінність (визначається цінністю тексту в системі культурних феноменів) [5, с. 93].

Комунікативний процес “автор–текст” не є рівнозначним процесу “текст–читач”. Адресат може отримати менше чи більше інформації, ніж передбачав автор. У цьому зв'язку Ю. Лотман зазначає: “Читач вносить у текст свою особистість, свою культурну пам'ять, коди й асоціації. А вони ніколи не збігаються з авторськими” [цит. за 10, с. 33]. Думка, образ чи висловлювання тексту можуть викликати в читача несподівані асоціації, поштовх до глибших рефлексій. Отже, зображення певних реалій дійсності, відбір мовного матеріалу дозволяють наблизитися до авторських настанов, обмежуючи інтерпретаційне “свавілля” читача, а комунікативна, прагматична природа тексту і соціальна, культурна компетенція читача продукують неоднозначність у трактуванні тексту.

Автор створює художню картину світу за допомогою мовних засобів та імплікує глибинний смисл. При відчитуванні смислу художнього тексту вчені виділяють буквальний (лінійний) рівень прочитання тексту, який представляє семантику тексту у вигляді суми денотативних значень мовних і мовленнєвих одиниць, та власне підтекст. Ми поділяємо думку Л. Гогуадзе, який розглядає механізм породження підтексту як опозицію компресії до комплементарності, визначаючи компресію як згортання інформації до репрезентативного мінімуму з проекцією на розгортання її адресатом, а комплементарність – як народження нових смислів шляхом розгортання згорнутого раніше експліциту [8, с. 73]. Ідеться про відбір відрізків-носіїв прихованих смислів (автор називає їх репрезентантами) із загальної тканини словесного матеріалу та експлікацію цих смислів. Щоправда, постає питання про критерії відбору цих репрезентантів та визначення їх функціонування у побудові цілого тексту.

І. Арнольд говорить про сильні позиції, диференційними ознаками яких є місце в тексті, характер інформації, що передається, наявність або відсутність образності [2, с. 46], О. Лурія – про відбір “сміслових ядер” та абстрагування безпосередньої системи значень і виявлення внутрішнього смислу, який інакоровно виражений у системі розгорнутих зовнішніх значень [19, с. 305, 315], Є. Нурахметов – про певні емоційні домінанти (емоції як важливий фактор впливу на сприйняття художнього тексту) [23, с. 83, 84]. Отже, в інтерпретації художнього тексту головним є визначення джерел і способів виявлення підтексту, характер його взаємодії з експліцитним значенням.

Залежно від походження імплікованих смислів, науковці поділяють репрезентанти на ті, декодування яких не потребує виходу за межі тексту (витоки підтексту вбачають у системі метафорики художньо-

го тексту), і ті, інтерпретація яких залучає до ширшого контексту культури [8, с. 77]. Відчитування підтексту твору вимагає встановлення інтертекстуальних зв'язків. Як зазначає Ю. Лотман, інтертекстуальність – це здатність тексту формувати свій власний зміст за допомогою посилає на інші тексти [цит. за 3, с. 299].

Поверхневий зміст тексту більш об'єктивний пов'язаний зі значенням висловлювань, які є його складовими. Художній текст є художньою моделлю світу, в пізнанні й осмисленні якої важлива роль відводиться емоціям як обов'язковим складовим смислової структури тексту [23, с. 84]. Найчастіше має емоційні конотації невербалізована сфера висловлювання, тому підтекст є менш передбаченим і йдеться швидше про відгадування, аніж розуміння [4, с. 245, 247].

Усі мовознавці наголошують, що підтекст доповнює, частково змінює зміст тексту або навіть є опозицією до останнього. Л. Гогадзе називає рівні, пов'язані з відчитуванням підтексту, – метонімічний, метафоричний, символічний, міфологічний, класичний, ідіоматичний та ін. [8, с. 71-72]. І. Гальперін виділяє ситуативну змістово-підтекстову інформацію, яка виникає узв'язку з фактами, подіями, раніше описаними в тексті, та асоціативну, яка виникає через пов'язування вербально викладеного з накопиченим особистим або суспільним досвідом [7, с. 145].

За функціями та способами матеріального втілення в тексті В. Кухаренко виділяє імплікацію передумання, яка не змінює загальної емоційно-смислової спрямованості тексту, збільшує змістову ємкість, та одночасності (власне підтекст), який створює емоційно-психологічну глибину, повністю чи частково змінюючи буквальный зміст твору [13, с. 98]. Дослідник називає головними засобами організації імплікації передумання вживання особових та вказівних займенників, прислівників, підтексту – дистантну реалізацію значення, контрастне композиційне співположення семантично несумісних відрізків тексту, специфічну організацію діалогу зі зсувом логічних і/або емоційних акцентів.

Вагомим внеском у розкриття проблеми вияву прихованого змісту є праця М. Нікітіна, який досліджує взаємовідношення позалінгвістичного з лінгвістичним, зауважуючи, що імплікаційні відношення є розумовими й установлюються між уявленнями й поняттями сутностей як відображення залежностей, взаємодій, просторових, часових, причинно-наслідкових зв'язків сутностей [22]. Отже, в утворенні змісту художнього тексту беруть участь смислові елементи, подані автором у межах тексту, а також ті елементи, які не відтворені в тексті.

Більшість дослідників вважають, що необхідними умовами для сприйняття підтексту є високий рівень тезаурусу читача й уміння концентруватися на об'єкті читання, але О. Лурія на підставі розрізнен-

ня системи логічних операцій у пізнавальній діяльності та системи оцінки емоційного значення зауважує, що глибина прочитання тексту не обов'язково корелює з логічним аналізом поверхневої системи значень, а більше залежить від емоційних тонкощів людини, ніж від формального інтелекту [19, с. 316]. Тому він говорить про вибірковий характер смислу з ряду альтернатив.

Оскільки підтекст виражається невербально, то особливо складним є декодування поетичного тексту, де індивідуально-художню цінність твору становить як наявність глибинного смислу, так і часткове зникнення смислової визначеності (залежність складності структури від складності інформації досліджував Ю. Лотман [18, с. 17]). Якщо текстова організація володіє величезною інформаційною місткістю, то вона володіє необмеженими можливостями його смислового розгортання. Багатоваріантність прочитання глибинного смислу може бути запланована самим автором. При декодуванні підтексту інтерпретатор повинен розкрити тісний зв'язок і взаємозалежність усіх компонентів тексту (порівняння та протиставлення різних рівнів, різномірних явищ), врахувати жанрову специфіку твору.

Внутрішня смислова цілісність тексту забезпечується трьома типами відношень між його одиницями: парадигматичними (нелінійні відношення, які поєднують одиниці одного рівня і мають асоціативний характер), синтагматичними (поєднують послідовні одиниці одного рівня), інтегративними (відношення між одиницями різних рівнів).

Отже, глибинний смисл передає не лише предметно-логічну інформацію, але й суб'єктивно-оцінну, емоційну, естетичну. Авторську чи читацьку свідомість не слід отожднювати зі смисловою структурою тексту, тому при відчитуванні підтексту результатом буде не картина світу автора, не картина світу читача, а намагання читача через свій світ осмислити художню модель тексту. Закодований автором підтекст та глибинний смисл, який декодує читач, не збігатимуться, бо семантична інтерпретація – завжди ментальний акт рецепції читача. Фонові знання як засіб створення підтексту є індивідуальними. У цьому зв'язку Ю. Лотман зазначає, що художній текст дає різним читачам різну інформацію – кожному в міру його розуміння [18, с. 33]. Код читача ніколи не буде збігатися з кодом автора: читач не може інтелектуально, культурно, емоційно бути рівним авторові тексту.

Художній текст як модель об'єктивної дійсності й віртуальності є перетинанням розмаїтих кодів (мовних та естралінгвістичних). Процес осмислення художнього тексту в системі "автор–вір–читач" постає як численні перекодування, оскільки текст є складною структурою, підструктури якої взаємозалежні, один елемент одночасно входить до різних конструктивних контекстів. Читач повинен побачити внутрішню художню єдність усіх елементів тексту.

Виявлення внутрішнього, прихованого смислу художнього тексту є однією з актуальних проблем лінгвістики. Підтекст постає ядром смислу, без якого неможливе сприйняття та декодування тексту. Дослідники намагаються розв'язати проблему відчитування глибинного смислу художнього тексту, висловлюють різні точки зору на визначення підтексту як складової смислу, виявлення джерел породження та сприйняття прихованого смислу. Ця проблема потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арнольд И.* Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания. – № 4. – 1982.
2. *Арнольд И.* Стилистика современного английского языка. – М., 1990.
3. *Бабенко Л., Казарин Ю.* Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум. – 2-е изд. – М., 2004.
4. *Валгина Н.* Теория текста: Учеб. пособие. – М., 2004.
5. *Васильев С.* Синтез смысла при создании и понимании текста: Филос. пробл. – К., 1988.
6. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). – К., 2005.
7. *Гальперин И.* Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
8. *Гогуадзе Л.* Уровни прочтения текста // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 228. – М., 1984.
9. *Змиевская Н.* Компоненты содержательно-концептуальной информации // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 263. – М., 1986.
10. *Зубрицька М.* Ното legens: читання як соціокультурний феномен. – Львів, 2004.
11. *Камчатнов А.* Подтекст: термин и понятие // Филологические науки. – 1988. – № 3.
12. *Краткая* литературная энциклопедия: В 8 т. – Т. 5. – М., 1968.
13. *Кухаренко В.* Интерпретация текста. – Л., 1978.
14. *Лесин В., Пулинець О.* Словник літературознавчих термінів. – К., 1971.
15. *Литературная* энциклопедия терминов и понятий. – М., 2001.
16. *Литературный* энциклопедический словарь. – М., 1987.
17. *Літературознавчий* словник-довідник. – К., 1997.
18. *Лотман Ю.* Структура художественного текста. – М., 1970.
19. *Лурия А.* Язык и сознание. – Ростов н/Д, 1998.
20. *Муравьева А.* Импликация как средство создания подтекста // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 263. – М., 1986.
21. *Мыркин В.* Текст, подтекст и контекст // Вопросы языкознания. – 1976. – № 2.

22. Никитин М. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988.
23. Нурахметов Е. Эмоциональный компонент в картине мира художественного текста // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 341. – М., 1989.
24. Папина А. Текст: его единицы и глобальные категории: Учебник для студентов-журналистов и филологов. – М., 2002.
25. Ризель Э. Стилистическое значение и коннотация // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 158. – М., 1980.
26. Современный словарь-справочник по литературе. – М., 2000.
27. Унайбаева Р. К вопросу о понятии “подтекст” // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореца. – Вып. 141. – М., 1979.

АНОТАЦІЯ

У пропонованій статті розглядається одна з актуальних проблем лінгвістики – відчитування глибинного смислу художнього тексту в процесі комунікації “автор-твір-читач”. Визначаємо поняття підтексту як категорію художнього тексту й вирізняємо серед інших текстових імплікацій. Досліджуються поняття “підтекст” як складова семантичної організації художнього тексту, джерела породження та сприйняття підтексту з точки зору рецепції читача.

SUMMARY

One of the linguistic problems of current importance is the deep meaning perusal of artistic text in the communicative process “author-text-reader”. This problem is examined in the given article. We define notion of implication as a category of the artistic text and distinguish it from the other textual implications. The notion “implication” as a constituent of the artistic text semantic organization, the sources of implication origin and its perception from the point of view of the reader’s reception are investigated.

УДК 821. 161. 1'06: 821. 161. 1'04;

ПРИЧАСТИЯ В АСПЕКТЕ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ КНИЖНО-ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Развитие литературного языка находится под постоянным воздействием лингвистических и экстралингвистических факторов. Влияние этих факторов особенно усиливается в период общественных и социокультурных сдвигов. Усвоение литературным языком новых грамматических категорий, изменение и перераспределение значений, подчиняясь действующим нормам языка, в то же время изменяет сам язык и в количественном, и в качественном отношении. Р.А. Будагов пишет: «...возникновение новых дифференциальных признаков на любом ярусе языка, в любой его сфере приводит не к уменьшению, а к увеличению числа категорий, форм, слов, которыми оперирует язык. Подобные единицы бывают не только количественными, но, гораздо чаще, качественными – увеличивается число значений и оттенков значений [3, с. 21]. Следует также принять во внимание, что, как указывает Н.Г. Михайловская, вычленение «отдельного изменения в системе языка на том или другом его ярусе в значительной степени условно, так как изменение на одном языковом уровне может вызвать изменение на другом уровне» [12, с. 119].

Нормативные сдвиги только тогда становятся нормативными, когда они усваиваются системой литературного языка в его функциональных разновидностях. Соотношение нормативности и функционального расслоения литературного языка меняется исторически. Сказанное в первую очередь относится к функционированию в литературном языке восточных славян именных глагольных форм, которые на протяжении всей своей эволюции демонстрировали способность к чрезвычайной изменчивости как в плане происхождения, так и в плане наследования книжно-письменных традиций.

Действительные причастия, как известно, являются книжной категорией в современном литературном языке. Благодаря двойственности своей грамматической природы, причастия отличаются постоянной готовностью к различным изменениям, поэтому история причастий предстает «как сумма многочисленных и весьма разнообразных явлений – от фактов, непосредственно связанных с фонетической стороной языка (огласовка суффикса – Е.Ш.), до фактов, обусловленных контекстом» [7, с. 406].

Современная система действительных причастий русского языка сложилась на основе многочисленных, прежде всего функциональных, изменений системы древнерусских причастий. Цель данной статьи – обратить внимание на некоторые особенности выражения предикативных значений действительными причастиями и развившимися на их основе деепричастиями в книжно-письменной традиции церковнославянского языка и в русском языке, литературном и разговорном.

Как известно, в старославянском языке действительные причастия были тесно связаны со сферой предикации и относились к подлежащему как его сказуемое. Такое сказуемое обозначало действие «менее важное, второстепенное сравнительно с действием глагольного сказуемого» [8, с. 94], однако оно обладало определенной самостоятельностью в выражении временных и модальных значений. Высокая частотность причастных сказуемых наряду с глаголами обеспечивала динамизм повествования, лишая его образности и описательности, придавая ему ярко выраженный нарративный характер, поскольку типичным для него было описание последовательности «сменяющих друг друга во времени событий, ... основной содержательной доминантой которых является понятие времени» [13, с. 62]. Следовательно, причастные формы имели существенное значение в реализации нарративной стратегии автора. Ср., например, в 5 предложениях апокрифа «Про Ламеха нащадка третьего сына адамоваго Сіфа» представлено 15 аппозитивных причастий, из которых 7 являются самостоятельными сказуемыми. Ср.,

*І начав Ламех жити, і поя собі дві жени: єдною ім'я її Ада, а второю ім'я її Селла. Той же Ламех бє сліп і лови **творя**, і з пастирем **ходя**. І нікогда єму **ходящу** по пустиням І блатом, і **водяще** її пастир, і увидє трості і траву **колеблющися**, і **глаголя** Ламеху: «Вижду, яко не свім, звір єсть ілі птиця». І устрой руку Ламехову на тую траву, і Ламех пусти стрілу. І **пришед** Ламех, і не веде, што **убив** звір лі ілі птицю, понеже бє дар єму: **не видя**, **пуцав** стрілу, по божіім повеленієм устраяше єму лов. І **пріде** на місце, ідеже бути **стряче**, і **видя** чоловіка **лежаща** раб єго... [14, 30].*

Тенденція предикативного употреблення аппозитивних причастий була широко розповсюджена і в період так называємого «второго южнославянського впливу». Так, наприклад, синтаксис «Житія Стефанія Пермського» ізобілює причастними сказуємыми в складі оборота «дательний самостійний»:

«Възрастьшу єму въ двѣствѣ¹ и въ чистогѣ и целомудрии и многы книги почитавшу, ветхаго и новаго завета, и оттуду расмотривъ житие свѣта сего маловременное и скоро минующее и мимо ходящее, акы рѣчнаа быстрина, или акы травный цвѣтъ, апостолу глаголющу: мимо идетъ слава мира сего, акы травный цвѣтъ, и усие трава и цвѣтъ ея отпаде; глаголь же Господень пребываетъ вѣкъ; и другому апос-

толу глаголюцу: всѣм намъ явитися подобаетъ предъ судищемъ Христовымъ, и еже въ святыхъ евангелиихъ Господу глаголюцу: иже кто оставитъ отца и мать, жену и дѣти, братию и сестры, дома и имѣнія имени моего ради, сторицею приметъ, и живитъ въ чныи наслаждать. . . и прочая ина многа таковаа и подобна симъ, яже въ святомъ писании лежашаа, о семь глаголющая» [Цит. по: 11, с. 248].

Процитированное предложение включает десять причастных оборотов, и, как указывал Б.А. Ларин, в нем «отсутствуют предложения с личными глаголами, которые можно было бы считать синтаксическим центром» [11, с. 248-249].

Эволюция предикативного значения причастных форм в период становления литературного языка на национальной основе отражает определенную двойственность тенденций. С одной стороны, происходит усиление их функциональной самостоятельности, что проявилось в возможности причастий «иметь свое особое подлежащее». Окончательное развитие эта тенденция получила в разговорной речи, где конструкции со сказуемым-причастием, которое является «единственной глагольной формой» предложения (*Мы сегодня не евши, не пивши*) [10, с. 8], вполне возможны. В диалектной речи такое употребление можно считать нормативным. История аппозитивных причастий является хорошей иллюстрацией к идее А.А. Потебни «об усилении предикативности (глагольности) в процессе развития языка» [6, с. 14], поскольку в разговорной речи произошло усиление их предикативности.

С другой стороны, для литературного языка важным моментом в истории причастий является характерный для XVII-XVIII веков процесс ослабления значения предикативности у причастных форм и усиления семантики качественности и номинативности. Преобразование причастий было органически связано с общим развитием категории качественности в грамматической системе русского языка XVIII века, чему способствовал «тесный контакт с французским языком, имевшим тонко разработанную систему отвлеченных понятий и качественных определений» [5, с. 204-205]. Усиление значения качественности подтверждается попытками распространить на причастия образование степеней сравнения. Такие формы, как *любящее, живущее, оживляющее*, от причастий *любящий, живущий, оживляющий*, отмеченные, например, в творчестве Н.М. Карамзина, вовлекают причастия в круг именных частей речи, подтверждая мысль Г. Якоби о том, что «языки, особенно если они долго служили научно-мыслению, склонны к именованному способу выражения» [1, с. 133].

Сформировавшиеся на базе аппозитивных причастий деепричастия, получили широкое распространение не только в книжной, но и в разговорной речи, что подтверждается высокой частотностью употребления деепричастий в разговорных конструкциях. Своеобразие деепричастий

как грамматической категории состоит в необязательности их в структуре предложения: любое деепричастие или деепричастный оборот свободно преобразуется в предикативную единицу без всякого ущерба для выражаемого значения. Между тем употребление деепричастий в разговорном языке, несомненно, повышает динамику речи. Видимо, с этим связано большое количество «аномальных» употреблений деепричастий, которые традиционные грамматики относят к грубым ошибкам. Среди них:

1) «несовпадение субъектов» – *единожды солгавши, кто тебе поверит;*

2) отсутствие субъекта – *не по себе становится, читая эту книгу;*

3) бессубъектное, стихийное действие, обозначаемое деепричастным оборотом – *не претендую на большое теоретическое обобщение, книга ценна своим материалом.*

Как видим, во всех трех группах нарушений деепричастия используются не в качестве синтаксических «расширителей» глаголов (в том числе и форм инфинитива), а представляют собой аналоги придаточных предложений, в которых сказуемое имеет самостоятельное синтаксическое значение.

В отличие от разговорной речи развитие деепричастий в книжно-письменном языке шло несколько иным путем. Как и причастия, деепричастия втягиваются в сферу влияния именных частей речи. Общая тенденция в употреблении деепричастий заключается в том, что «продуктивность деепричастий с гибридным процессуально-обстоятельственным значением систематически растет: происходит дальнейшее усиление обстоятельственности и ослабление их глагольности» [2, с. 110]. Кроме того, в литературном языке деепричастия нередко полностью утрачивают предикативную связь с именем (например, в предложениях типа *Он жил ни с кем не знакомясь*) и становится чистым обстоятельством, «знаменуя переход в наречие или наречный фразеологизм» [15, с. 70].

В рассматриваемых тенденциях обнаруживается все усиливающаяся роль имени в предложении, сопровождающаяся отеснением глагола. Случаи воплощения понятийного ядра предложения в именах, когда глагол без труда может быть дополнен из контекста, в русском литературном языке прогрессируют в отличие от разговорной речи, так что, возможно, возникновение ситуации, отмеченной Г. Якоби для германских языков.

Еще одним звеном в цепочке стилистического расслоения причастных форм на формы разговорные и книжные является способность причастий (как церковнославянских, аппозитивных, так и современных русских) легко переходить в имена прилагательные и существительные. У адъективированных и субстантивированных причастий, которые характерны прежде всего для книжного стиля, полностью нивелируются видо-временные значения, а гибридность природы самих причастий предопределяет их более тесное сближение с именами.

В свое время нами были проанализированы все причастные формы в «Житии Феодосия Печерского», среди которых оказалось более 120 субстантивированных причастий не связанных со сферой предикации. [16, с. 46-53]. Действительные причастия с ярко выраженными предикативными характеристиками обладают малой способностью к субстантивации. Так например, в формах причастий на **-виший** отчетливо выражено значение предшествования действию глагола-сказуемого, которое трудно поддается нивелированию: значение причастия временное, а значит пренебречь им сложно. Это свидетельствует о том, что уже в языке XII в. наблюдалась дифференциация причастий определительных, более тесно связанных со своими определяемыми, и причастий предикативных, более близких к глаголу. Первые были атрибутивны в узком значении этого слова, вторые – аппозитивны: все отпричастные прилагательные произошли от первых, а все деепричастия – от вторых.

Возможно, именно эта функциональная дифференциация «помешала» в XVIII веке формированию причастий на **-ющий, -ящий** от основ совершенного вида для выражения оттенков будущего времени, и на **-виший** с частицей **бы** для выражения оттенков условного наклонения. (Ср., мнение Д.Н. Кудрявского о том, что «в русском языке, по видимому, создается категория причастия будущего времени совершенного вида. В языке оно уже нередко встречается, например: Неутолима глубина под вами *вскроющей*ся бездны» [9, с. 95]. Вопреки названной тенденции в таких формах, на наш взгляд, происходило бы столкновение предикативных (видо-временных) и именных (атрибутивных, обстоятельственных) значений, что противоречит эволюции данных форм в книжно-письменном варианте русского языка.

Таким образом, современные действительные причастия по своим функциональным характеристикам представляют весьма неоднородную категорию, которая основные особенности своего функционирования приобрела в период формирования русского литературного языка на национальной основе. Как известно, особенности того или иного национального литературного языка во многом предопределяются сохранением книжной традиции (для русского литературного языка – церковнославянской) или разрывом с ней. Традиционно считается, что в русском литературном языке такового разрыва не было. Однако анализ употребления в русском языке действительных причастий и сформировавшихся на их основе деепричастий показывает, что традиции предикативного употребления причастных форм, восходящие к древнейшим письменным памятникам, закрепились, в первую очередь, в разговорной речи.

Употребление данных форм в русском литературном языке свидетельствует о расхождении с книжно-письменной традицией, о чем свидетельствует втягивание действительных причастий и деепричастий в сферу имен, с полной (или почти полной) утратой их предикативных значений.

Помня о том, что «значение слова существует только в процессе его употребления» [4, с. 93], отметим, что использование причастий в литературном языке отражает отличную от книжно-письменной традиции «нарративную стратегию»: создается иная «картины мира» – картина с развитыми категориями качества, атрибутивности, обстоятельственности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров Н.М. О предикативном отношении // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 133-139.
2. Арбатский Д.И. О лексическом значении деепричастий // Вопросы языкознания. – 1980. – № 4. – С. 108-121.
3. Будагов Р.А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? // Вопросы языкознания. – 1972. – № 1. – С. 21.
4. Будагов Р.А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени. – М.: Наука, 1978.
5. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XVIII вв. – М.: Высшая школа, 1982.
6. Гайсіна Р.М. Взаємодія імені і дієслова в світлі ідей О. О. Потебні. // Мовознавство. – 1985. – № 4 (112). – С. 14-20.
7. Историческая грамматика русского языка. Морфология: Глагол. – М.: Наука, 1978.
8. Истрина Е.С. Синтаксические явления Синодального списка 1-й Новгородской летописи. – Петрозаводск, 1923.
9. Кудрявский Д.Н. Введение в языковедение // Лекции, в осеннем семестре 1912 года. – Юрьев, 1912.
10. Кузьмина И.Б., Немченко Е. В. Синтаксис причастных форм в русских говорах. – М.: Изд-во АН СССР, 1971.
11. Ларин Б.А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). – М.: «Высшая школа», 1975.
12. Михайловская Н.Г. К проблеме нормы древнерусского языка. // Вопросы языкознания. – 1975. – № 3. – С. 119-133.
13. Петрухин П.В. Нарративная стратегия и употребление глагольных времен в русской летописи XVII века // Вопросы языкознания. – 1996. – № 4. – С. 62-84.
14. Українська література XIV – XVI ст. – К. Наукова думка, 1988.
15. Шигуров В.В. Функциональный анализ деепричастий // Русский язык в школе. – 1990. – № 3. – С. 67-72.
16. Шимко О.В. К вопросу о субстантивации причастий в древнерусском языке (на материале «Жития Феодосия Печерского») // Актуальные вопросы словообразовательного анализа и словообразовательного синтеза. – К., 1991. – С. 46-53.

АННОТАЦИЯ

В статье Шимко Е. В. «*Причастия в аспекте преемственности книжно – письменной традиции в русском языке*» анализируется эволюция предикативных значений причастий в литературном языке и разговорной речи. Автор показывает, что традиции предикативного употребления причастий, характерные для церковно-славянского языка закрепились, в первую очередь, в разговорной речи и диалектах. Использование данных форм в письменном русском языке отражает отличную от традиционной «картину мира» – у причастий и сформировавшихся на их основе деепричастий развиваются категории качественности, атрибутивности, обстоятельности.

SUMMARY

In the article by Shimko E. «*Participles in aspect of continuity book – written traditions in Russian*» the evolution of predicative meanings of participles in literary language and colloquial speech is analyzed. The author shows, that the traditions of the predicative usage of participles, characteristic for Church-Slavic language were fixed, first of all, in colloquial speech and dialects. The usage of the given forms in written Russian reflects different from traditional «picture of the world» – develops qualitative, attribute and adverbial categories of participles.

Н.А. Мазийчук
(Киев)

УДК 811. 161. 1'373. 611/7

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ПЕРИОДА: ОРАНЖЕВАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Актуальность исследования. Динамические социальные, политические, культурологические процессы, которые происходят сейчас в мире, плодотворно влияют на развитие языков, в частности славянских. Это находит также свое отображение в языке современной публицистики, в частности прессы, которая всегда реагирует на все изменения повседневной жизни страны, особенно на фразеологическом уровне языка. «Говоря о новейшей общественно-политической фразеоло-

гии современности, в который раз убеждаешься в непреложной истинности краеугольного постулата ее возникновения: новую фразеологию порождают новые политические коллизии, обогащающие как отдельных политиков, так и общественный социум в целом новым общественно-политическим опытом. Кратким словесным воплощением этого опыта и являются общественно-политические новообразования, являющиеся плодом скорее не индивидуально-авторского, а коллективного, массового творчества, поскольку подобные новообразования немедленно подхватываются всеми органами массовой информации независимо от их политической направленности” [1, с. 373].

Фразеологический состав современного русского языка увеличивается за счет появления новых устойчивых словесных комплексов, отражающих новые понятия, представления, новый общественно-политический уклад жизни, или же благодаря приобретению фразеологическими единицами иных, дополнительных значений. Таким образом, целью нашей статьи является анализ новейших устойчивых сочетаний, появившихся в результате главного политического события, коренным образом повлиявшего на общественно-политическую ситуацию в Украине, – “оранжевую революцию”.

Материалом исследования послужила русскоязычная пресса Украины, в частности, статьи, так или иначе отражающие общественное мнение, порожденное вышеуказанным событием.

Политические события, происходившие в конце 2004 – начале 2005 года в Украине, получившие общее название “*оранжевая революция*” и в настоящее время вызывающие неоднозначные оценки политологов, заметно пополнили современный русский язык новой фразеологией. Ярко отражая новизну современного состояния общества во всех его проявлениях, многие свободные сочетания в силу своей актуальности в короткий срок прошли процесс фразеологизации – от свободных сочетаний слов до устойчивых словесных комплексов с различной степенью мотивированности.

Следует отметить, что в период преобладания в обществе восторга вследствие происшедшей революции из сочетания имен прилагательных *оранжевый*, *помаранчевый* и различных имен существительных появились следующие неологизмы: *оранжевая революция*, *помаранчевая революция*, *оранжевая Украина*, *оранжевая оппозиция*, *оранжевая власть*, *оранжевые береты*, *команда оранжевых*, *оранжевые зерна*, *оранжевое восстановление справедливости*, *помаранчевая перестройка*, *помаранчевая эпоха*, *оранжевый день*.

“После *оранжевой революции* не осталось неудобных тем для прессы, а избиратель больше не страдает от обилия слухов и недостоверной информации. Теперь можно просто подумать и принять

верное решение” (Комсомольская правда. Украина. Киевский выпуск. №221 (2259/23655), 30.11.05);

“ – Будете ли вы участвовать в праздновании годовщины **пома-ранчевой революции**?” (Еженедельник 2000 №45 (293) 11.11.05);

“В Украине появился **оранжевый день** календаря – 22 ноября” (Еженедельник 2000 №44 (295);

“Первый день открывающий **померанцевую эпоху**, – День свободы” (Еженедельник 2000 №44 (295);

“Во втором же случае волей-неволей приходишь к мысли, что куда-то делся “мозговой” центр, который ранее вполне успешно руководил действиями представителей “**оранжевой**” **оппозиции**, в том числе и Ющенко с Тимошенко” (Еженедельник 2000 №34 (282);

“Но суд – это если повезет. Так как в суде даже в “**оранжевой**” **Украине** все еще существует такое понятие, как право на защиту” (Еженедельник 2000 №33 (281).

Когда же наступило разочарование в революции, в материалах прессы, особенно оппозиционной, появляются неологизмы негативного характера: **оранжевый переворот**, **оранжевый режим**. Все чаще говорится об отрицательном отношении к **оранжевой революции** вплоть до появления на газетных полосах крайне негативных, подчеркнута агрессивных устойчивых выражений: **оранжевый террор**, **оранжевая чума**:

“Ведь 22 ноября – дата, положившая начало **оранжевому перевороту**, приведшему Виктора Андреевича к власти. И назначать этот день государственным (и за государственный счет) праздником – по сути речь идет о праздновании своего прихода к государственному рулю – уж очень двусмысленно” (Еженедельник 2000 №44 (295);

Заглавие: “**Оранжевый режим** закаляет оппозицию.” Цитата: “Преследование инакомыслия (не “**по-оранжевому**” думающих) просматривалось в ноябре-декабре: составление всевозможных “черных списков”, увольнение с работы за поддержку “не того” кандидата...” (Еженедельник 2000 №7 (257);

“В свое время Ленин, отстаивая необходимость политики “красного террора”, говорил, что революция только тогда что-нибудь стоит, когда она умеет защищаться. Нынешние украинские властители, видимо, настолько прониклись заветами лидера коммунистов, что напрямую связали идеи защиты революции с большевистским идеалом экспроприации. Получился террор. “**Оранжевый**” (Известия. Украина. Киевский выпуск №154 31.08.05);

“Кушнарев – человек, который из своего задержания выжмет тонны пиара: он умеет говорить – вспомните хотя бы, как он рубил с плеча “**оранжевую чуму**” на трибунах в Харькове и в Северодонецке” (Газета по-киевски №157 (391);

Проанализировав структуру устойчивых выражений, можно сказать, что они в основном состоят из двух компонентов: имени прилагательного и имени существительного.

Следует также отметить, что словосочетание *оранжевая революция* все чаще используется в отрицательном контексте: “Противоположная сторона отвечает хлесткими оборотами: *полулегитимный победитель, главный евроинтегратор, идеологи оранжевого движения* и т.п.” [2, с. 197].

“Более того – общегосударственные торжества назначаются в обстановке, когда половина украинцев отрицательно относятся к *оранжевой революции*, т.е. событию, которое и лежит в основе этого т.н. “праздника” (Еженедельник 2000 №44 (295).

Для каждой партии и блока очень важна рекламная кампания, от этого зависит во многом ее успех на выборах. Большое значение также имеет ее “фирменный стиль”, в том числе цвета избирательной кампании. Так, для партии “Наша Украина” таким цветом стал оранжевый. Надо заметить, что он не свойственен символике Украины.

И тем не менее рекламная кампания увенчалась успехом, и в связи с происходящими событиями в жизни страны появился новый семантико-функциональный неологизм, который обозначил новое явление, – *оранжевая* (или *помаранчевая*) *революция*. Слова *оранжевый* и *помаранчевый* не новы для русского языка. Они зафиксированы в “Словаре современного русского литературного языка”, где дается следующее объяснение: “*Оранжевый* – один из основных цветов солнечного спектра, средний между красным и желтым: желтый с красным оттенком, цвета апельсина.” [4, т. 12, с. 994], *помаранчевый* – имеющий цвет кожуры помаранца: оранжево-красный” [4, т. 13, с. 1166]

Новым является само выражение *оранжевая* (или *помаранчевая*) *революция*, которое сформировалось по аналогии с фразеологической единицей новейших времен “*бархатная (нежная) революция*”, которое употребляется по отношению к “бескровной революции, резкой смене политической ориентации и правительства без военных конфликтов.” [3, с. 95]:

“24 августа Украина первый раз после *помаранчевой революции* отметила свой главный национальный праздник – День независимости. Как и чем она его встретила? Чем живет и что из себя представляет “новая Украина”? Время поговорить об этом.

Украина стала другой. Сегодня это, пожалуй, видят все. Причем независимо от того, поддерживали они “*оранжевую революцию*” или относились к ней скептически” (Известия. Украина №154 31.08.05);

“Министр промышленной политики и энергетики России Виктор Христенко прибыл вчера в Украину, чтобы продолжить довольно труд-

ный диалог, ведущийся между двумя странами с первых дней победы **оранжевой революции**” (День №210 (2189) 15.11.05).

Кроме определений **помаранчевая** и **оранжевая**, встречается также определение **апельсиновая**. Но устойчивое сочетание **апельсиновая революция** носит негативную окраску, так как напоминает об обвинениях оппозиции команды Ющенко.

“Вместо традиционного **“помаранчевая”** Ющенко вдруг сказал **“апельсиновая”**, чем невольно напомнил высказывания некоторых своих заядлых оппонентов” (День №210 (2189) 15.11.05).

В ряде случаев прилагательное **оранжевый** субстантивируется, в связи с чем возникает новое историческое явление – оранжизм.

“Оппоненты из оппозиции, которые по мере победы **“оранжизма”** усиливают сопротивление, переходя на террористические методы борьбы (как сказали бы в 30-е)?” (Еженедельник 2000 №45 (293) 11.11.05).

Кроме филологов, исследованиями семантики и влияния того или иного цвета на человека занимались психологи. Появилась даже целая **“цветная психология”**, которую придумал швейцарский психолог Макс Люшер. Он научился определять характер и даже профпригодность человека по цветам, которые тот считает любимыми. Так вот он объясняет оранжевый как оптимистический, уверенный, и бодрый. Такой же характер носят и песни, которые появляются во время революции и которые тоже на страницах газет называют **“оранжевыми”**.

“Помните, сколько совсем недавно было **“оранжевых песен”**. Даже детское советское **“Оранжевое солнце”** мобилизовали для пропаганды революционных идей” (Еженедельник 2000 №47 (295);

“Как и у всех **“оранжевых песнях”**: “оранжевом настроении” группы **“Чайф”** или знаменитой **“Оранжевое небо, оранжевое солнце”** (Комсомольская правда. Украина. Киевский выпуск №221 (2259/23655) 30.11.05)”.

Альтернативой словосочетания **оранжевая революция** в прессе выступает **“оранжевое восстановление справедливости”** – устойчивое сочетание, которое уже состоит из трех компонентов: имени прилагательного и двух имен существительных: одно в именительном падеже, а другое – в родительном.

“Предварительные итоги **“оранжевого”** **восстановления справедливости**, которым истово занимается новая власть, наводят на довольно грустные размышления” (Деловая столица №32-33/222-223 15.08.05).

В данном контексте это словосочетание носит иронический характер.

Еще одно новое устойчивое выражение, которое появилось в прессе за это время, – **“помаранчевая перестройка”**. Оно сформировалось путем объединения определения **“помаранчевый”** и наименования политического процесса, ушедшего в историю и служит обозначением процессов, которые сейчас происходят внутри страны:

“Когда как выдающееся достижение **“помаранчевой перестройки”** приводятся внушительные цифры тысяч заведенных уголовных дел, тысяч уволенных с работы, о каком извинении можно говорить всерьез?” (Еженедельник 2000 17.06.05).

Появился целый ряд новых устойчивых сочетаний и определений, которые обозначают тех, кто поддерживает революцию: **команда оранжевых, помаранчевые, оранжевые, оранжевые революционеры**.

“Первый публичный конфликт внутри власти, связанный с демаршем министра юстиции Романа Зварича, завершился полномасштабной кампанией дискредитации министра, правда, не без посильного участия самого Романа Михайловича, которому первому из когорты ныне власть имущих удалось продемонстрировать изнанку **команды “оранжевых”** (Деловая столица №28/218 11.07.05).

“Итак, в заслугу себе представитель ГУРа ставит защиту руководителей **“оранжевых революционеров”** за стенами своего комплекса на Рыбальском полуострове, их питание, охрану, медобслуживание” (Еженедельник 2000 №41(289).

Устойчивое сочетание **“команда оранжевых”** состоит из существительного “команда” и субстантивированного прилагательного **“оранжевый”**.

“Очень многие не восприняли попытку согнать всех **“помаранчевых”** в одну партию, ее создание ознаменовалось чередой скандалов” (Еженедельник 2000 №24 (274);

“Какая революция продает свои символы? – возмущался Кравчук. – Это как Ульянов продал бы красное знамя Крупской. **Помаранчевые** уже собственными символами торгуют.

Мы думаем, и те, кто голосовал за **оранжевых**, уже сами бы хотели эту “радость” куда-нибудь деть, видя, как они рушат страну” (Еженедельник 2000 №33 (281).

В словаре В.М. Мокиенко зафиксировано устойчивое сочетание **“голубые береты”**, которое возникло на основе метонимического переноса и обозначало “вооруженные части и подразделения, предоставляемые Совету Безопасности ООН странами-членами этой организации, десантники.” Потом возникли **“зеленые береты”** (“специальные части и подразделения в вооруженных силах США, предназначенные для проведения диверсионных операций в других странах”) и **“черные береты”** (обозначение бойцов особого подразделения милиции – отрядов специального назначения (ОМОН)). [3, с. 7] В наше время появилось словосочетание **“оранжевые береты”**, обозначающее бойцов НБР (Национального бюро расследований), которое в скором будущем планирует создать в Украине Президент:

“То, что Виктор Ющенко склоняется к тому, чтобы, **“оранжевые береты”** возглавил именно г-н Стретович равноудаленный и от пре-

мьера, и от секретаря СНБО, зато близкий лично ему, выглядит вполне логично” (Деловая столица №32-33/222-223 15.08.05).

Ярким примером развернутой метафоры служит словосочетание *оранжевые зерна*, которое выступает компонентом метафоры “живому-живое”:

“Однако Вадим Прокофьевич не предпринял никаких шагов для того, чтобы его можно было рассматривать как человека, сеющего *оранжевые зерна* в плодородные поля Донбасса, чтобы весной 2006 г. они пышными электоральными всходами взошли на парламентских выборах” (Деловая столица №28/218 11.07.05)

Попутно отметим, что *сине-голубой* цвет не так востребован в устойчивых выражениях как *оранжевый*.

Выводы. Следует сказать, что за то короткое время, которое прошло после *оранжевой революции*, трудно дать ей однозначную оценку. Необходим достаточно большой временной период, прежде чем историки смогут объективно оценить это событие и его значение для страны. В этом заключаются дальнейшие перспективы исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Григораш А.М. Пути возникновения новой фразеологии общественно-политического характера в современной публицистике. – Русское слово в мировой культуре. Материалы X Конгресса Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы. Санкт-Петербург, 30 июня-5 июля 2003г. // Русский язык и русская речь сегодня: старое-новое-заимствованное. – СПб.: Политехника, 2003. – С. 373-381.
2. Козлова О.Е. Лексические особенности революционного дискурса украинских средств массовой информации (по страницам еженедельников “Зеркало недели” и “2000” конца 2004 – начала 2005 года). – Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках. – Днепрпетровск: “Пороги”, 2005. – С. 195-198
3. Мокиенко В.М. Новая русская фразеология. – Ополе: Опольский университет. Польский институт филологии, 2003.
4. Словарь современного русского литературного языка. – М. – Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1959, в 17-ти т.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена рассмотрению фразеологической инновации современного политического периода развития Украины – “оранжевой революции”. Анализируются различные варианты устойчивого сочетания, а также другие новообразования, возникшие на базе вы-

шеуказанной инновации. Исследование базируется на материале современной русскоязычной прессы Украины.

SUMMARY

This article is devoted to the consideration of the phraseological innovations of the contemporary political development of Ukraine – orange revolution. Different variants of the set expressions are analyzed, and also other newly formed constructions, which appeared on the basis of the foregoing innovations. The research is based on the material of the contemporary Russian periodical press of Ukraine.

*О.А. Павлушенко
(Вінниця)*

УДК 811. 161. 2:398

ПРОТОКОНЦЕПТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

Мова як продукт творчої діяльності етносоціуму і основний пласт національної культури є надзвичайно цікавим об'єктом дослідження для лінгвістів. Ці дослідження розширюють знання про взаємозв'язок двох феноменів – мислення й мовлення, збагачують уявлення про національні особливості ментальної, культурної, суспільно-політичної сфер життєдіяльності соціуму.

Науковим розвідкам у сфері концептуальної картини світу та її експлікації в мовній картині світу, створеної колективним інтелектом етносу, присвятили свої праці В. фон Гумбольдт (дослідження мови як знаряддя й продукту мислительної діяльності людини, людства) [3], Е. Сепір (вивчення національної мови як пам'яті еволюції етнокультури й менталітету етносу) [15], О. Потебня (аналіз процесу пізнання людиною світу через оволодіння мовою як скарбницею колективного життєвого досвіду багатьох поколінь однієї етнічної спільноти) [11], І. Ризький (виявлення своєрідностей мов і „бачень світу” генетично споріднених і неспоріднених народів) [13].

Актуальні проблеми менталінгвістики розробляють східнослов'янські мовознавці й сьогодні (В. Іващенко, О. Єфименко, В. Жайворонко, І. Школенко, Т. Радзівєвська, Л. Лисенко, Ю. Степанов, В. Телія, Д. Колесник, А. Вежбицька, С. Воркачов, А. Аргуткіна, В. Колесов, А. Бабушкін, В. Карасик, І. Стернін, З. Попова, Г. Слишкін, І. Голубовська, О. Григор'єва, С. Проскурін та ін.). В епіцентрі уваги дослідників

мови залишається концептуальна структура мовної картини світу, створеної нацією (націями), виявлення міжнаціональних спільностей чи відмінностей у баченні світу та його відображенні в мові (мовах).

Метою нашої публікації є виклад результатів дослідження концептів – міфем *древа життя*, *сотворіння світу*, *правда і кривда*, оспіваних у фольклорній спадщині українського народу.

Концепти-міфем вперше виділив і дав їм визначення О. Бабушкін у монографії „Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка». Дослідник кваліфікував аналізовані концепти як „мислинневі картинки”, які сформувалися й існують у колективній уяві носіїв мови з набором певних типізованих ознак зовнішності та характеристик. Це образи міфічних рослин, персонажів, дійств [1, с. 48].

Робочою гіпотезою, яка спонукала нас до дослідження, стала думка про можливість через образи міфічних персонажів проникнути в ментальну сферу далеких пращурів сучасних українців, щоб реконструювати (частково чи цілісно) концептуальну картину світу, створену їх колективною свідомістю. Такий менталінгвістичний аналіз допоможе виявити первісні мотиви, що лежать в основі сьогоднішніх світоглядних, моральних, культурно-побутових традицій українців, віднайти витоки душі нації, усвідомити всю її самобутність.

Матеріалом для дослідження нам слугували тексти фольклорних творів, зібрані М. Москаленком у книзі „Золотослов” [6].

Антропоцентризм як принцип дослідження мовних одиниць застосовували лінгвісти з кінця 18 століття. Професор Харківського університету І. Ризький у книзі „Введение в круг словесности» (1806 рік видання) звертав увагу на особливості „бачення світу”, притаманні кожному народу, й відбиті ним у мові, зокрема це стосується етнічної специфіки мотивації значення слова як мовного знака реалії об’єктивної дійсності чи абстрактного поняття. Повніше вираження цих ідей знаходимо в працях В. фон Гумбольдта. Учений розглядав мову як продукт духовної діяльності народу і як феноменальну систему кодування знань і досвіду попередніх поколінь, передану нащадкам як систему орієнтирів у складному процесі пізнання людиною світу й самої себе. Оскільки уявлення людини як узагальненого суб’єкта пізнання про об’єктивну дійсність зазнає впливу науково-освітніх, суспільних, культурних, релігійних чинників, то національна мова зберігає всі пласти інтелектуальної, духовної, виробничо – господарської еволюції етносу.

Фольклор є тим сектором національної мови, який якнайповніше вбирає в себе й зберігає вербальні релікти багатовікової пізнавальної діяльності його творця. Український фольклор у своїх найархаїчніших шарах утримує міфологічні уявлення часів спільної індоєвропейської прабатьківщини наших предків, а також епохи виокремлення праслов’ян з індоєвропейського масиву та їхньої консолідації.

Залучення до менталінгвістичного аналізу найдавніших фольклорних матеріалів уможливили виділення концептів, що лягли в основу духовних і культурних традицій української нації. До набору головних елементів концептуальної картини світу прадавніх слов'ян належать *древо життя*, міфологічні персонажі, основні парні протиставлення, які визначали буттєві, просторові, соціальні та інші характеристики світу: *щастя (доля) – нещастя (недоля), життя – смерть, небо – земля, верх – низ, суша – море, вогонь – вода, день – ніч, сонце – місяць, чоловічий – жіночий, близький – далекий* [6, с. 10]. Весь названий набір першоелементів слов'янської концептуальної картини світу присутній в українських казках, загадках, замовляннях, обрядових піснях. Чи не найпомітнішим елементом міфологічної свідомості українців є концепт *древа життя*. Цей концепт, за класифікацією Ж. Дельоза й Ф. Гваттарі, можна віднести до первинних, оскільки він сформувався, головним чином, на ґрунті суб'єктивних, донаукових уявлень прадавніх людей про структуру світу та консистентних, бо має чіткі контури зображення (вишивки на тканині, різьблення на предметах побуту, зображення на великодніх писанках тощо) [4, с. 176]. За теорією С. Воркачова, аналізований елемент ментального простору можна кваліфікувати як протоконцепт, тобто „універсальний концепт”, „ноєм”, що виступає своєрідним еталоном у міжнаціональній й ширше – вселюдській свідомості [2, с. 35].

Древо життя або світове древо – це плід донаукового, міфічного мислення, який експлікує уявлювану нашими далекими предками модель світу, що являє триєдину вертикальну структуру – три площини: небо (крона), земля (стовбур), підземне царство (коріння). В українському фольклорі *древом життя* зазвичай виступають явір, дуб. Це дерево, як розповідають народнопісенні твори, стоїть серед моря, на ньому сидять птахи (голуби чи соловейки), які й здійснюють акт світотворення. Утілення саме в образах птахів космогонічної ідеї засвідчує прадавні, дохристиянські, корені аналізованого концепту-міфема. Як приклад пропонуємо фрагменти текстів українських народних пісень:

*Коли не було з нащада світа,
Тогди не було неба, ні землі,
А но лем було синєє море,
А серед моря зелений явір.
Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лишень було широке море,
А на тім морі явір зелений.* Москаленко

(*Золотослов*)

Міфопоетичний концепт *древа життя* відомий не тільки усім слов'янським народам, він, як стверджують дослідники-фольклористи, „навіть не індоевропейський, а універсальний, протягом трива-

лого часу визначав модель світу в руслі багатьох культурних традицій всіх материків світу, від епохи бронзи... Цей образ – головна, а в деяких національних традиціях навіть єдина тема мистецтва до початку буддійського та християнського етапів його розвитку” [6, с. 10].

Українська фольклорна скарбниця зберегла досить чіткі вияви протоконцепту *дерева життя*. Так, епітети *зелененький, сирий* підкреслюють присутність у цій міфічній рослині біологічного життя. Як ознака того, що *дерево життя* – вісь, за допомогою якої здійснюється поєднання Всесвіту й людини, є заселення трьох його ярусів різними істотами: верхів’я – птахами (сокіл, соловейко, птахи міфічного характеру), стовбур – бджолами, коріння – зміями, бобрами, іншими тваринами.

Співвіднесення *дерева життя* з космогонічною ідеєю підтримується обов’язковою для досліджених нами фольклорних творів розповіддю про сам процес творення світу:

*Колись то було з початку світа,
Втоді не було неба ні землі,
Неба ні землі, нім синє море,
А серед моря та два дубочки.
Сіли – впали два голубойци,
Два голубойци на два дубочки.
Почали собі раду радити,
Раду радити і туркотати:
-Як ми маємо світ основати?
Спустиме ми ся на дно до моря:
Винесеме си дрібного піску.
Дрібного піску, синього каменця.
Дрібний пісочок посієме ми,
Синій камінець подунеме ми.
З дрібного піску – чорна земля
Студена водиця – зелена травиця:
З синього каменця – синє небо,
Синє небо, світле сонейко,
Світле сонейко, ясен місячок,
Ясен місячок і всі зіздойки. (Москаленко)*

(Золотослов)

Концепт *сотворіння світу*, як гадають учені, остаточно сформувався в ментальному просторі прадавньої людини (тут у розумінні узагальненого суб’єкта процесу пізнання) і матеріалізувався вербально у 4-3 тисячоліттях до н.е. Сотворіння космосу з хаосу, становлення впорядкованого світу – тема багатьох стародавніх текстів, зокрема індоєвропейських [6, с. 12]. На паралелізм космогонічних астральних мотивів західноукраїнських колядок з тематично співзвучними гімнами давньоіндійсь-

кої „Рігведи” звертав увагу М. Костомаров [8, с. 618-619]. Спільну концептуальну основу слов'янського, отже й українського міфічного уявлення про творення світу з іранським міфологічним світоглядом віднайшли О. Потебня, В. Топоров [12, с. 224; 17, с. 99; 18, с. 681].

Українці солідарні з усією світовою спільнотою й у своєму багаченні основної мети сотворення світу людей – це забезпечення умов для мирної праці, головним чином, хліборобської, яка множить добробут, сприяє розквіту планети. Цей мотив звучить у наступних народнопісенних творах:

*Що ж нам було з світа початка?
Боже ж наш.
Не було нічого, їдна водонька.
На той водоньці їдне деревенько.
На тім деревоньку шовкове гніздо,
А в тім гніздечку три голубоньки, -
Не три голубоньки – три Ангелоньки.
Юж ся впустили в глибоке море –
В глибоке море, на самое дно,
Винесли нам три пожитоньки:
Перший пожиток – возимо жито,
Возимо жито людям на хлібець;
Другий пожиток – яру пшеничку,
Яру пшеничку на проскіроньки
До служби божей до церковоньки;
Третій пожиток – зелену траву,
Зелену траву для худобоньки.
*Ой як се було на початку світа:
Не було тоді ні, ні землі,
Тільки-но було синєє море,
На тім синім морі – явір зелененький,
На тім явороньку на горі гніздойко,
А в тім гніздойку три соколочки.
Впускали вони ся в синєє море,
З синього моря – три пожитойки:
Перший пожитойко – вози ми житойко,
Другий пожитойко – яра пшеничейка,
Третій пожитойко – трава зеленейка
Вози ми житойко – людям на хлібойко,
Яра пшеничейка – на проскуройки,
Трава зеленейка – для худобочки.**

(Золотослов)

Протоконцептами, які справедливо можна віднести до загально-людської концептуальної картини світу, є своєрідні смислові кліше –

правда (добро, правота) й кривда (зло, неправота). Давність аналізованих концептів засвідчується в українських колядках:

*Ой в ліску, в ліску на жовтім піску
Росте деревце, високе, тонке,
Високе, тонке, в корінь глибоке,
В корінь глибоке, в листок широке,
В вершок кудряве, а в цвіт багряне.
А на тім кудрі сам сокіл сидить,
Ой сидить, сидить, далеко видить,
Далеко видить до краю Дунаю.
А на тім Дунаї кораблі плавають,
А в тих кораблях самі панове,
Самі панове і старі люди
Судочку судять, радочку радять,
**Та й раду радять первовічную,
Первовічную, довговічную,**
Що не так тепер як стародавно,
Похилилося, посмутилося.
Що син на вітця руку здійсмає,
Донька матері не послухалась,
Що брат на брата міч витягає,
Сестра на сестру чарів шукає.
Що кум до кума звечора не йде,
Сусід сусіда у біду тягне.
**Ой уся правда тепер пропала,
Правда пропала, кривда постала.***

(Золотослов)

Концепт *кривда (зло)* в народній свідомості визначається наступними сутностями: неповага дітей до батьків, ворожнеча між кровними родичами та єдиновірцями, неприязнь, підступність людини до людини.

Переконання, що „*правда пропала, кривда постала*” насторожує, водночас акт ради старійшин, які спеціально зібралися для обговорення вселюдської проблеми, є оптимізуючим мотивом, який можна розглядати як прояв загальнонародної волі до боротьби з проявами зла.

Мотив одвічного протистояння *добра й зла* відомий слов'янським фольклорним творам, наприклад у російській „Голубиній книзі”: „*Правда Кривду переспорила. Правда пошла на небеса... А Кривда пошла у нас по всій землі.*” Боротьба протилежностей *правота – неправота* прочитується в сюжетах „Рігведи” [18, с. 328 – 329]. Як вважає М. Москаленко, „на міфологічний сюжет боротьби цих двох начал у слов'янській та інших індоєвропейських традиціях могли впливати аналогічні сюжети, відомі в літературах Стародавнього Сходу – давньоєгипетській, хеттській та інших”.

Таким чином, паралелізм багатьох тем образів, мотивів українського фольклору з праслов'янськими та індоєвропейськими першоелементами світобачення людини дозволяє з певністю стверджувати, що духовна та культурна основа українців ввібрала в себе безкінечне і невичерпне ціле духовних устремлінь всього людства. Протоконцепти, властиві міфології більшості етносів, які населяють нашу планету, складають ментальну й духовну основу української нації з найдавніших часів до сьогодення.

У наш час істотно змінилися уявлення про явища, оспівані найдавнішими фольклорними творами, але вони залишаються красномовним свідченням високої духовності художньо-філософського мислення наших пращурів.

Концептуальна картина світу, створена етнічною свідомістю українців, ґрунтується на уявленнях 1) про природне начало виникнення світу, 2) про пріоритетність продуктивної і мирної праці, спрямованої на удосконалення й розвиток добробуту людства, 3) про морально-етичні принципи людського співіснування, які визначаються взаємоповагою і приязню між людьми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабушкин А. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996. – 104с.
2. Воркачев С. Методологические основания лингвоконцептологии // Теоретическая и прикладная лингвистика. Аспекты метакоммуникативной деятельности: Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 2002. – Вып. 3 – С. 30 -38.
3. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры. – М., 1985. – С. 378.
4. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия?/ Перевод с фр. С. Н. Зенкина. – М., СПб., 1998. – 286 с.
5. Жайворонок В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук // Мовознавство, 2004, № 5-6.
6. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. Упорядник М. Москаленко. – К., 1988. – С. 294.
7. Іващенко В. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору // Мовознавство, 2004, №1.
8. Костомаров Н. И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Собр. соч. В 21 т. – СПб. 1905 – Кн. 8 – Т. 21. – С. 427-1081.
9. Красных В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология: Курс лекций. – М., 2002.
10. Лисиченко Л. Структура мовної картини світу // Мовознавство, 2004, №5 -6.

11. Потебня А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – 420 с.
12. Потебня А. Объяснение малорусских и сродных народных песен // Колядки и щедровки. – Варшава, 1887. – Т. 2.
13. Рижский И. Введение в круг словесности. – Х., 1806. – 256 с.
14. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1988.
15. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М., 1993.
16. Степанов Ю. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.
17. Топоров В. Н. К реконструкции мифа о мировом яйце // На материале русских сказок // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1967. – Вып. 3. – С. 81 – 99.
18. Топоров В. Н. Пуруша // Мифы народов мира. Энциклопедия. М.: Советская энциклопедия. – 1982. – Т. 2 – С. 351

АНОТАЦІЯ

На матеріалі архаїчних українських фольклорних текстів аналізуються протоконцепти, що лежать в основі слов'янської міфічної картини світу.

Опорні слова: концептуальна картина світу, концепт, етнічна ментальність, концепт-міфема, протоконцепт.

SUMMARY

The protoconcepts TREE OF LIFE, CREATION OF THE WORLD, TRUTH AND INJUSTICE are analyzed on the material of archaic folklore works. These concepts lie at the basis of Indo-European, Slavonic and in particular Ukrainian mythological picture of the world.

Key words: conceptual picture of the world, protoconcept, ethnic mentality, concept- mytheme.

УДК 811. 161. 2'367. 624

ПРОБЛЕМНІСТЬ ВИДІЛЕННЯ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОГО КЛАСУ ПРИСЛІВНИКІВ

В українській лінгвістичній науці, як і в загальному мовознавстві, прислівник розглядається як важкодосліджуваний лексико-граматичний клас, семантико-граматичні та функціональні параметри якого ще недостатньо визначені. Однією з причин такої інтерпретації прислівника є особливості самого лексико-граматичного класу прислівників, бо його вивчення ускладнюють активні процеси адвербіалізації слів та транспозиції прислівника в інші частини мови. Другою причиною є те, що класифікація частин мови і нині є предметом дискусій – проблема поділу слів на частини мови належить до центральних проблем сучасної лінгвістичної науки. Важливою є проблема з'ясування місця прислівників у всій системі мови та у дослідженні причин наближення їх до інших частин мови за рядом лексико-граматичних особливостей.

Хоча статус прислівників у лексико-граматичному просторі лінгвістики розглядається вже досить давно, питання про виділення прислівника в системі частин мови відповідно до основних принципів класифікації (як і питання самої класифікації) до цього часу залишається актуальним і остаточно невирішеним. Тому пропонована стаття має на меті здійснити огляд проблеми виділення лексико-граматичного класу прислівників у світлі історичних пошуків принципів і критеріїв класифікації частин мови та розглянути характеристики прислівника відповідно до різних принципів класифікації.

Учені з давніх часів намагалися розв'язати проблему поділу слів на класи. Як самостійну частину мови прислівник виділили ще в античній граматиці. Діонісій Фракійський (2-1 ст. до н. е.) кваліфікував його як суто придієслівний поширювач та позначив терміном “*ЭрЯссзмб*” (грец. *ЭрЯ* – “на, при” і *сЮмб* “дієслово”). Тим же шляхом ішли й римські граматисти: лат. *adverbium* > *ad* – “при” і *verbum* “дієслово” [18, с. 491]. Але античні граматисти поряд із визначенням досить істотних ознак прислівників (невідмінюваність і вживання при дієслові) мали й недоліки – об'єднували із прислівниками вигуки та частки.

Античні схеми поділу слів на частини мови поширилися також і у слов'янських мовах, прикладом чого є граматика Мелетія Смотрицького. В “Граматиці” вчення про невідмінювані частини мови, зокрема про прислівник, викладено дуже стисло. Автор виділяє чотири “акци-

денції” (випадкові властивості) прислівників, за якими їх і класифікує: походження, написання, ступені порівняння та значення прислівників. Найбільше уваги приділено поділу за семантичним принципом (понад двадцять розрядів, які у свою чергу діляться на групи). Визначення прислівників М. Смотрицький доповнює важливою ознакою – визнанням ролі прислівників як обставинних слів у реченні. Причиною неоднозначності при класифікації прислівників є те, що в її основу було покладено принципи грецьких і латинських граматик. Так, деякі прислівники повторюються в різних групах (наприклад, *первее* виявляється в групі прислівників часу і порядку – “чина”). До прислівників також віднесено частки (наприклад, *не, ни, се*), окремі дієслова у формі наказового способу (*прійди, принеси*), деякі сполучники (*неже*) та прийменники (*бе (з)*) [15: I: 376-381, II: 75-76].

В основі виділення лексико-граматичного класу прислівників М.В. Ломоносов бачив їх незмінюваність, що призвело до об’єднання ним прислівників із заперечними і стверджувальними частками (*такъ, весьма, отнюдъ*), питальними займенниками (*что, почто*) та деякими вигуками (*вонъ, прочъ*) [10, с. 550-551].

Слід відзначити, що спочатку виокремлення частин мови відбувалося інтуїтивно, а завдання дослідника полягало здебільшого в тому, щоб дати визначення вже виділеним класам. Згодом почали виникати спроби створити класифікацію, що базується на єдиних принципах. Так наприкінці XIX ст. основоположником семантичного принципу поділу слів на частини мови стає О.О. Потєбня [12], а морфологічного принципу – Ф.Ф. Фортунатов [20].

Ф.Ф. Фортунатов розробив теорію формальних класів слів: за наявності (відсутності) певних формальних показників слова (у цьому випадку морфологічних властивостей) виділяються класи слів, що протиставляються теорії частин мови [20, с. 157]. У результаті прислівники виявилися розділеними на два розряди – граматичні (з формою утворення: *весело, по-моєму*) та неграматичні (безформенні: *скрізь, там*). Але до останнього розряду, крім прислівників, було зараховано ще й сполучники, прийменники, вигуки, невідмінювані іменники.

Прихильниками морфологічних принципів класифікації частин мови були Г.О. Винокур [5], О.М. Пешковський [11], Д.М. Ушаков [19]. За цією теорією морфологічні категорії одних частин мови чітко протиставляються морфологічним категоріям інших. Так, Г.О. Винокур вважає слова типу *зимою, добре, жартуючи* словами не якогось певного класу, а словами, що належать до одного із трьох основних класів мови (слова відмінкові, слова відмінково-родові, слова дієслівні), але поставленими в особливі синтаксичні умови: *приїхав зимою* та *приїхав пізньою зимою; враження добре, мені добре* та *одягнений добре, жартуючи над другом* та *жартуючи вчитися*. На думку Г.О. Винокура,

суто морфологічно (тобто як певного роду форми) слова *зимою*, *добре*, *жартуючи* у всіх таких контекстах являють собою одне і те ж. Дослідник стверджує, що якщо керуватися лише синтаксичним принципом, тоді, навіть, не буде підстав виділяти прислівник в окрему частину мови. Тому визнає такі прислівники похідними словами із закінченнями одного із трьох комплексних типів, але словами синтаксично (а часто і семасіологічно) розрізненими з комплексом, до якого вони належать за формою та кваліфікує прислівники як слова з ізольованою комплексною формою [5, с. 412-413].

Але результатом застосування тільки морфологічного принципу є віднесення до одного класу різних розрядів службових слів та невідмінюваних повнозначних слів. Тому тривалий час прислівник ототожнювався з іншими частинами мови – аж до середини ХІХ ст. прислівники через парадигматичну незмінюваність поєднували зі службовими словами та окремими невідмінюваними іменниками та прикметниками.

Іншому – синтаксичному принципу класифікації частин мови особливого значення надавали О.О. Шахматов, який виділив на цій основі так звані предикативні прислівники, Л.В. Щерба [21], В.В. Виноградов [4] і М. Поспелов, які кваліфікували предикативні прислівники як самостійну частину мови – слова категорії стану. Л.В. Щерба називає лексико-граматичний клас прислівників виключно формальним класом, бо його значення співпадає зі значенням класу прикметників (наприклад: *легкий* – *легко*, *бадьорий* – *бадьоро*). Але дослідник зазначає, що саме завдяки синтаксичному принципу можна виділити прислівник у самостійну частину мови, оскільки таку ж синтаксичну функцію має велика кількість незмінюваних слів, що не є похідними від прикметників: *дуже*, *занадто*, *напам'ять*, *відразу*, *кругом*. Тому формальними ознаками прислівників він називає відношення до прикметника, до дієслова або до інших прислівників, неможливість визначити прикметником (якщо це не прислівниковий вираз), незмінюваність та для прислівників, похідних від прикметників, закінчення *-о* або *-е* [21, с. 72].

Синтаксичний метод також не вирішував усіх спірних питань, бо приводив до малопродуктивного ототожнення частин мови з членами речення, а з іншого боку, нерозв'язною виявилась проблема розбіжності синтаксичних функцій різних форм одного і того ж слова [1, с. 32].

Тому вітчизняний мовознавець О.О. Потебня [12] визначає провідним критерієм класифікації частин мови – семантичний, а синтаксичний – допоміжним. На його думку, в основі реального значення слова лежить певна ознака названого ним предмета чи явища, а значить кожне слово є виразником ознаки. А те, що слова по-різному виражають ці ознаки, і повинно бути в основі визначення частин мови. Відмінність між частинами мови, писав він, полягає “не в змісті, а в способі його представляти” [12, с. 88]. О.О. Потебня визнає прислівник

особливою формою обставини та кваліфікує як ознаку, пов'язану з іншою ознакою, що є даною або що виникає. Саме через ознаку прислівник, на думку дослідника, відноситься до предмета (суб'єкта, об'єкта), а сам по собі не має з ним ніякого зв'язку [12, с. 124].

Одноєю з найпоширеніших є класифікація частин мови В.В. Виноградовим, який заперечував односторонній підхід при виділенні лексико-граматичних класів. Так, учений стверджував, що застосування тільки морфологічного принципу, ставить узагалі під сумнів право прислівників бути самостійною частиною мови. Оскільки одні розряди прислівників тісно пов'язані з прикметниками, інші – з іменниками, треті не мають чітких морфологічних ознак певної категорії [4, с. 43]. Провідним же В.В. Виноградов визначав синтаксичний критерій: "Відмінності у граматичній структурі різних частин мови зумовлені відмінностями їх синтаксичних функцій [4, с. 37].

Лексико-граматичний клас прислівників В.В. Виноградов кваліфікує як граматичну категорію, під яку підводяться невідмінювані, незмінювані за дієвідмінами та неузгоджувані слова, що прилягають до дієслова, категорії стану, іменника, прикметника та виступають у синтаксичній функції якісного означення або обставинного відношення [4, с. 273]. Підкреслюючи проблемність виділення цієї частини мови, дослідник зазначає, що прислівники являють собою не тільки морфологічні залишки зниклих або зникаючих граматичних різновидів, а й "виникаючий продукт боротьби" між живими формами у складі інших частин мови [4, с. 284].

Автори робіт "Сучасна українська літературна мова. Морфологія" [16] та "Русская грамматика" [13] в основу розподілу слів на лексико-граматичні класи – частини мови узяли морфологічний принцип, який доповнюється синтаксичним і лексико-семантичним [16, с. 23-29]. Стосовно прислівників у "Русской грамматике" наголошується, що основним їх словотворчим значенням є значення транспозиційне, тобто в семантиці лексико-граматичного класу прислівників поєднується властиве мотивуючому слову значення ознаки (непроцесуальної або процесуальної) із значенням прислівника як частини мови [13, с. 705].

Складність природи прислівника як окремої частини мови відзначає А.П. Грищенко. Учений зазначає, що вона полягає у відсутності словозмінних форм (на відміну від іменника, прикметника і дієслова), крім ступенів порівняння; лексичній повнозначності; номінативній функції та різноманітних синтаксичних функціях (здатність виступати ознакою дії, ознакою ознаки, ознакою предмета, головним членом речення) [17, с. 282].

Якщо дотримуватися лише одного принципу, то визначення приналежності слова до лексико-граматичного класу прислівників буде необ'єктивним. Так, при застосуванні тільки морфологічного принципу небезпечним є віднесення слів типу *болоче* до класу прикмет-

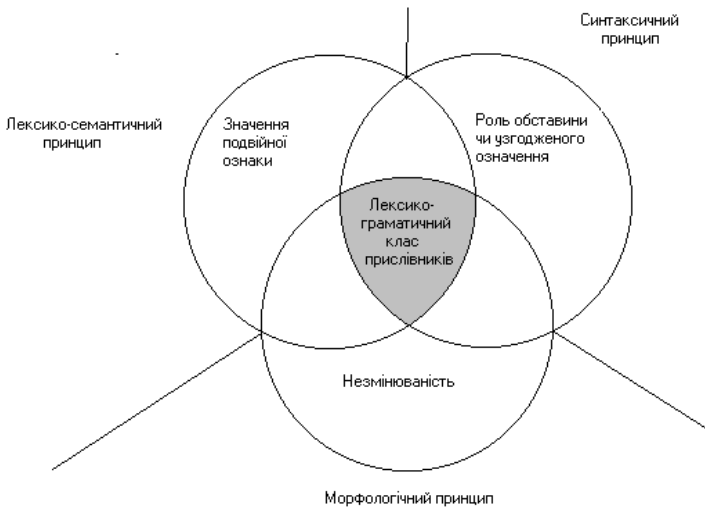
ників у таких контекстах: *Я пам'ятаю тільки жадобу помсти, що поняла моє серце **болюче**...* (М. Коцюбинський) [1: 215]; *Я намагався чесно, не оминаючи **гострих**, а то й **небезпечних** кутів, ні перед ким не стаючи "нашипиньки", відповісти на це **болюче** для кожного з нас питання* (В. Яворівський) [22, с. 4]. І тільки пропускаячи словосполучення **болюче вразила** та **болюче запитання** через потрійну призму визначальних принципів, стає зрозуміло, що в першому реченні **болюче** – прислівник, а в другому – прикметник.

Якщо ж ототожнювати лексико-граматичний клас прислівників із членом речення – обставиною, як це пропонували прихильники синтаксичного принципу, то відбудеться змішування прислівників з іншими частинами мови, що також виступають у ролі обставин: *Однак це наше, українців, тисячоліття, бо після багатьох кривавих тирловищ, міграцій, освоєнь та обживань життєвого простору у попередніх тисячоліттях наша нація лише зав'язувалась, лише пускала свій корінь у цю благодатну землю, пускала **глибоко** і **надійно** в самому центрі європейського материка* (В. Яворівський) [22, с. 8]. В такому контексті обставинами часу є: *зав'язувалась (коли?) після тирловищ, міграцій, освоєнь та обживань, зав'язувалась (коли?) у тисячоліттях*; обставини місця: *пускала (де?) в центрі*; способу дії: *пускала (як?) **глибоко**, пускала (як?) **надійно***. Усі вони в реченні відносяться до дієслова. А от прислівниками є тільки слова – ***гли?боко*** та ***наді?йно***.

Лексико-граматичне визначення прислівників з урахуванням семантичних, морфологічних та синтаксичних ознак подає "Сучасна українська літературна мова" [17]. Під прислівником тут розуміють повнозначну частину мови, яка об'єднує у своєму складі клас слів із загальним категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії або стану, іншої непроцесуальної ознаки або предмета [17, с. 399]. Таке визначення, часто з деякими змінами (акцентами на певних ознаках), зустрічаємо в інших мовознавчих роботах [8; 16 та ін.]. В одному з останніх академічних видань К.Г. Городенська прислівником називає самостійну, але абсолютно периферійну частину мови, що ґрунтується на чотирьох повнозначних частинах мови – прикметникові, дієслові, числівникові та іменникові, яка виражає ознаку іншої ознаки, вживається в структурі речення в позиції детермінанта і в придієслівній позиції другорядного члена речення, поєднується з опорним реченням та опорним дієсловом зв'язком прилягання та для якої характерна морфологічна безкатегорійність і незмінність [6, с. 299].

Сучасна класифікація частин мови є наслідком компромісу між семантичним, синтаксичним і морфологічним критеріями. Тому виділення лексико-граматичного класу прислівників можна представити як результат перетину трьох площин (семантичної, синтаксичної та морфологічної), а точніше: частин їх сутності – характеристик слова, що притаманні прислівникам у кожній окремо взятій

лінгвістичній площині. Синтаксична ознака прислівників – роль обставини чи неузгодженого означення, морфологічна – незмінюваність, семантична – ознака ознаки. Отже, сегмент перетину трьох кругів і є лексико-граматичним полем класу прислівників, оскільки збіг всіх трьох ознак і характеризує кожне конкретне слово-прислівник.

Як нація ми формувалися *повільно*, але *надійно* і *фундаментально*, ніби знали, що нас чекає попереду – які трагедії і несподіванки, які карколомні повороти долі, що дикий гонор орд розіб'ється об незнищенний стоїцизм нашого духу та волячу терплячість (В. Яворівський) [22, с. 8]. Прислівники *повільно*, *надійно*, *фундаментально* мають значення арибутивності та виражають ступінь якості дії. У такому контексті сполучаються з дієсловом, виконують роль обставини способу дії: *формувався* (як? яким способом?) *повільно*, *надійно*, *фундаментально*. У морфемному плані вони характеризуються суфіксом *-о* та незмінністю (пор. присл. *фундаментально* та прикм. *фундаментальний*, *фундаментальна*, *фундаментальне*, *фундаментальні*). У словотвірному відношенні наведені прислівники співвідносні з прикметниками: *повільний* – *повільно*, *надійний* – *надійно*, *фундаментальний* – *фундаментально*.

Проте, слід зазначити, що І. Р. Вихованець розробив [7; 6], а автори “Граматики української мови” [2] підтримали концепцію прислівника, яка полягає у тому, що прислівник не має свого специфічного лексичного значення та виокремлюється не лексичними, а синтагматичними особливостями. На думку вченого, специфіка класу прислівників полягає в тому, що лексичне значення якості, кількості, процесу і предмета (відповідно: прикметника, числівника, дієслова

та іменника) ставиться у синтагматичний зв'язок із предикатом і через те виконує функцію ознаки ознаки [6, с. 16].

Отже, проблема поділу слів на частини мови, і, зокрема, виділення прислівника як окремої лексико-граматичної категорії має свою довговікову історію і досі остаточно не розв'язана. Проблемним передусім є те, які саме властивості слів треба брати до уваги при розподілі їх за частинами мови. Лінгвістика не виділила чітких критеріїв виокремлення лексико-граматичної категорії прислівника як окремої частини мови. При вирішенні цієї проблеми мовознавці схилилися до різних пріоритетів класифікаційних ознак, що перешкоджало всебічному визначенню категорії прислівника.

Хоча є різні погляди на питання кваліфікації прислівників як лексико-граматичного класу частин мови, сучасна мовознавча наука виділяє три критерії розмежування частин мови – семантичний, синтаксичний і морфологічний. На ці три критерії спираються як новаторські, так і цілком традиційні концепції частин мови [6, с. 13-18; 16, с. 23-27; 17, с. 281-285 та ін.].

У межах системно-структурної парадигми статус прислівників як самостійної частини мови було визначено, виходячи із лексико-граматичного принципу: встановлено їх морфологічні ознаки – незмінюваність; синтаксичні – роль обставини чи неузгодженого означення; семантичні – наявність значення подвійної ознаки.

ПРИМІТКИ

¹ Буква Ъ використовується для обозначения буквы «ять» старославянского алфавита.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алпанов В.М. Из истории изучения частей речи // Части речи: теория и типология. – М., 1980. – С. 31-39.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1984.
4. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1986.
5. Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. – М., 1959.
6. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К., 2004.
7. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988.

8. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 76-80.
9. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. – М., 1979.
10. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Т. 7. Труды по филологии 1739–1758 гг. Ред. тома В.В. Виноградов [и др.] – М.–Л., 1952.
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М., 1956.
12. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. 1/2.
13. Русская грамматика. – Т. 1. – М., 1980.
14. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. I-XI.
15. Смотрицкий Мелетій. Грамматика славенская правильное синтагма. – Факс. изд. 1619 г. с научн. исследованием. – К., 1979.
16. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.
17. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. ; За ред. А.П. Грищенка. – К., 2002.
18. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови редкол.) та ін. – К., 2000.
19. Ушаков Д.Н. Краткое введение в науку о языке. – 9-е изд. – М., 1929.
20. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Т. 1. – М., 1956.
21. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. – М., 1957.
22. Яворівський В.О. Що ж ми за народ такий?.. : Публіцистика. – К.: Укр. письменник, 2001.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено огляд праць, присвячених виділенню категорії прислівника у світлі класифікації частин мови. Статус прислівників визначено з огляду лексико-граматичних принципів: встановлено їх морфологічні ознаки – незмінюваність; синтаксичні – роль обставини чи неузгодженого означення; семантичні – наявність значення подвійної ознаки.

SUMMARY

In this article we made a short review of some article which are didcated to the category of adverd, its place among other parts of speech. The status of adverbs was determined due to lexico-grammatical principles: it was established that adverds have morphologikal peculiarities – they are unvariable, they perform functions of adverbial modifier or attribute, semantical – the meaning of double peculiarity is presented.

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

Н.А. Луценко

ОБ ОДНОМ ТЕРМИНЕ РОДСТВА (БРАТ) 3

*И.С. Беженарь*О ДЕЙСТВИИ ЗАКОНА ЭКОНОМИИ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ
В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА 7*Е.В. Боева*СВОЄРІДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ
РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ АНТРОПОНОМІАЦІЙ
В ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ ПРОЗИ В. ВИННИЧЕНКА 14*Л.М. Бублик*ЛЕКСИЧНА СИНОНІМІКА В ТВОРАХ ГРИГОРА ТА
ГРИГОРІЯ ТЮТЮННИКІВ ЯК ЗАСІБ ВІДОБРАЖЕННЯ
МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ 25*Ю.С. Васейко*ОНОМАСТИЧНИЙ СЕКТОР ВЕРТИКАЛЬНОГО
КОНТЕКСТУ 32*В.М. Галич*ДИНАМІКА АВТОРСЬКОЇ ПРАВКИ ІМЕН ПЕРСОНАЖІВ
РОМАНУ “ТАВРІЯ” ОЛЕСЯ ГОНЧАРА: ПРАГМАТИКА
ТЕКСТУ 39*Л.І. Пац*ЗАСОБИ ТЕКСТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ: ВСТАВНІСТЬ
І ВСТАВЛЕНІСТЬ 52*Т.М. Радіонова*ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ КАТЕГОРІЇ СУРЯДНОСТІ Й
КАТЕГОРІЇ ОДНОРІДНОСТІ 59*Н.В. Волкова*СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ
ЗАИМСТВОВАННЫХ И ИСКОННЫХ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УКРАИНСКОМ И РУССКОМ
ЯЗЫКАХ 67

И.А. Сеница

ПОЯСНЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ЭКСПЛИКАЦИИ
АДРЕСАНТА НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ 75

Т. Наумова

ФРАЗЕОЛОГИЗМИ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ
ОПОВІДАННЯ М. ГОГОЛЯ “ПРОПАВШАЯ ГРАМОТА” 83

Г.І. Тищенко

ДО ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ СТАТУСУ
ПЕРФОРМАТИВІВ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ 90

А.Ю. Голодюк

ПРОБЛЕМИ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО
СИНТАКСИСУ У ПРАЦЯХ О. В. ПОПОВА
ТА Ф.Є. КОРША 96

Н.М. Журавльова

ЯВИЩА МОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ ЯК ЕТИКЕТНІ
ОДИНИЦІ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ВВІЧЛИВОСТІ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. 105

Л. Киричок

СЕМАНТИЧЕСКАЯ АСИММЕТРИЯ АНТОНИМИЧЕСКОЙ
КОРРЕЛЯЦИИ (НА ПРИМЕРЕ КОРРЕЛЯЦИИ «УМ –
ГЛУПОСТЬ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ) 115

Т.А. Остапенко

НЕЧЛЕНИМЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ
КОММУНИКАЦИИ В РАЗГОВОРНОМ ДИСКУРСЕ 120

К.И. Ракова

ИНФОРМАЦИОННЫЕ СЕГМЕНТЫ
ПОЛИПРЕДИКАТИВНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
С СОЧИНЕНИЕМ И ПОДЧИНЕНИЕМ (НА МАТЕРИАЛЕ
СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА) 127

Н.М. Свірса

ФОРМИ КОНТРОЛЮ НА ЗАНЯТТЯХ З УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ В ТЕХНІЧНОМУ ВУЗІ 137

И.А. Косик

ПЕРФОРМАТИВ КАК ВНУТРЕННЕЕ СЛОВО 144

П.В. Мацьків

ТЕОНІМИ ПОГАНСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОБАЧЕННЯ 153

В.М. Миронюк

ПОЕТИКО-АНАЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ХУДОЖНЬОГО
ТВОРУ: ТРОПИ (МАРКО ЧЕРЕМШИНА) 159

*С.В. Форманова,**Т.А. Панасенко*

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАГАДКИ В УКРАЇНСЬКІЙ
І АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ 168

О.А. Ланко

ТВОРИ ТОДОСЯ ОСЬМАЧКИ В НАРАТОЛОГІЧНІЙ
ПЕРСПЕКТИВІ 173

Т.М. Можарова

ТОПОНІМІКОН ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ІВАНА ДРАЧА 184

О.Ф. Немировська

СТИЛІСТИЧНІ КРИТЕРІЇ ВАРІАТИВНОСТІ ВЛАСНИХ
НАЗВ У ПРОЗІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО 195

Т.В. Сорока

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ФЕНОМЕНА
'ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ' 203

О.І. Приймачок

МОДАЛЬНО-СПОСОБОВА ТРАНСПОЗИЦІЯ
ПАРЕМІЙНОГО ІМПЕРАТИВА 210

О.Ф. Таукчі

ОСОБЛИВОСТІ ДІЕСЛІВНОЇ СПОЛУЧУВАНOSTІ
В УКРАЇНСЬКІЙ РОСІЙСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ . 217

К.В. Алабужев

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ КЛЮЧЕВЫХ СЛОВ «ЖИЗНЬ»
И «СМЕРТЬ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РОК-ПОЭТОВ 224

О.М. Холод

ПРАГМАТИЧНІ ОЗНАКИ ІНМУТАЦІЙНОГО ІНСТРУМЕНТУ
ЗМІ «ВДАЛЕ ЗБУДЖЕННЯ АКТУАЛЬНИХ ФРАГМЕНТІВ» .. 232

О.А. Яновська

**ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ПІДТЕКСТУ ЯК СКЛАДОВОЇ
СМИСЛОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ 239**

Е.В. Шимко

**ПРИЧАСТИЯ В АСПЕКТЕ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ КНИЖНО-
ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ 247**

Н.А. Мазийчук

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ СОВРЕМЕННОГО
ИСТОРИЧЕСКОГО ПЕРИОДА: ОРАНЖЕВАЯ
РЕВОЛЮЦИЯ 253**

О.А. Павлушенко

ПРОТОКОНЦЕПТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ 260

С.В. Соколова

**ПРОБЛЕМНІСТЬ ВИДЛЕННЯ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОГО
КЛАСУ ПРИСЛІВНИКІВ 268**

Наукове видання

Східнослов'янська
філологія

Збірник наукових праць

**Випуск десятий
літературознавство**

Відповідальний редактор С.О. Кочетова
Технічний редактор К.О. Дирява
Коректори: А.Р. Габідулліна
О.С. Хвостова
Є.А. Гопштер

Підписано до друку 04.04.2006
Формат 60x84/16. Папір Maestro
Гарнітура Times. Друк - різнографія
Умов.-друк. арк. 15,75. Обл.-вид. арк. 17,5.
Умов.-вид. арк. 16,27.
Тираж 500 прим. Зам. № 142

Видавництво ГДПІМ
84626 м. Горлівка, вул. Рудакова, 25